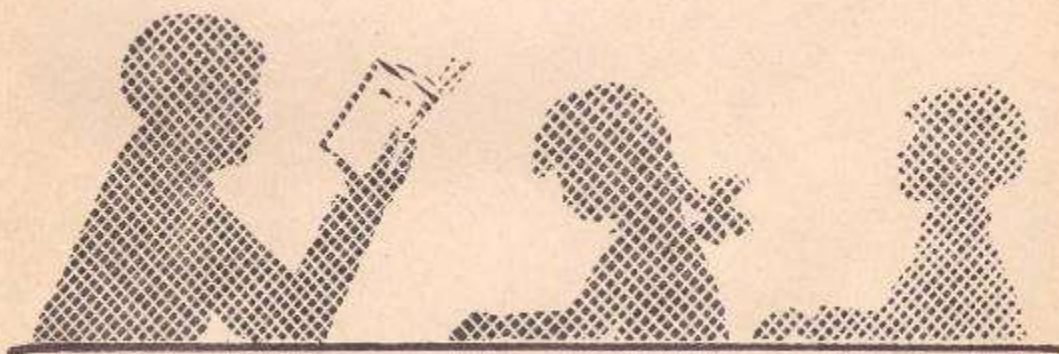

Убтигдаи мәктәб

ва
мактабагадәр тарбија

БАКЫ

2

1971

1970-чи илдэн нэшр едиллр.

ИБТИДАИ МЭКТЭБ
ВЭ
МЭКТЭБЭГЭДЭР ТЭРБИЈЭ

(МЕТОДИК МЭГАЛЭЛЭР МЭЧМУЭСИ)

№ 2

МАРТ – АПРЕЛ

„АЗЭРБАЈЧАН МЭКТЭБИ“

журналына элавэ

МҮНДӘРИЧАТ

✓ J. Талыбов — Ибтидаи санифларда коллективни тәшкили	3
Фәиләри тәдриси	
✓ З. Кәримов — I санифда ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф ет- дирилмәси һаггында	8
✓ Ш. Гаралов — Шакирдләри орфографик сәһвләр үзәриндә мүстәгил иши	10
✓ Ә. Әсәдов — ССРИ-ниң физики хәритәси үзрә икин тәшкили	13
✓ С. Рзајева — II санифда «Һиссәләр» мөвзусунун тәдрисинә даир	16
✓ II санифда һәндәсә элементләри тә'лиминин әсас мәсәләләри	21
Мәсләһәт	
✓ Ријазийәтдан јекун јохлама ишләри	27
Тәрбијә мәсәләләри	
✓ С. Ахундов — Һәр бир шакирдә диггәтлә јавашмалы	29
✓ Б. Новрузов — Шакирдләрдә атеист бахыш вә әгидәнин формалаш- дырылмасынын принципләри	33
Психоложи мәсәләләр	
✓ Ә. Гәдиров — Тә'лим просесиндә һафизә фәалијәтини тәшкил етмә- нин сәмерәли јоллары	38
✓ Н. Шүкүрова — Тәрбијәчи вә бә'зи психи просесләри инкишаф етди- рилмәси һаггында	41
Мүәллимләри шәхси тәһсил	
✓ В. Мәмәдова — А. Сәһһәтин ушаг шә'рләриндә истифада олунмуш иретик ифадә васитәләри	45
Јени програмла тәдрисин тәчрүбәсиндән	
✓ Исмајыллы мәктәпләриндә	49
✓ А. Гулијев — Онларла фәхр етмәк олар	50
✓ К. Һәсәнов — Ибтидаи санифлар гајғы тәләб едир	53
Мәктәбагәдәр тәрбијә	
✓ А. Чаладјан — Ушаг бағчасында бејнәлмиләл груп ушагларына рус дилини өјрәдилмәсинә даир	58
✓ Ә. Саалајева — Шылтаг ушагларын тәрбијә едилмәси тәчрүбәсиндән	61
Санифдәнхарич гираәт	
✓ М. Пиримова — Мүәллимләри санифдәнхарич гираәт мәшгәләләринә һазырлашмасы	64
✓ Н. Күнәшли — Мәктәб китабханасы	68
Музакирә едирик	
✓ Ибтидаи саниф шакирдләринин билик, бачарыг, вәрдишләринин јекун гијмәтләринин ме'јары вә нормалары	71

Редаксија һеј'әти: J. Кәримов (редактор), М. Һәмзәјев, Ә. Гәдимбәјова, М. Исмиханов, Н. Исмајылзаде (редактор муавини), П. Һачыјев, З. Османов, Б. Һәсәнов, С. Аббасова.

Техредактор вә корректор: Һүсеји Әјјубов.

Чапа имзаланмыш 27/IV-1971-чи ил. Кағыз форматы $70 \times 108 \frac{1}{16} = 2,50$
кағыз вәрәги, 7 чап вәрәги.

ФГ 04626

Сифарийи 1166

Тиражи 15070.

Редаксијанын уңваны: Бақы, Низами 58, Телефон: 93-55-82.
Бақы шәһәри, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

ИБТИДАИ СИНИФЛӨРДӨ КОЛЛЕКТИВИН ТӘШКИЛИ

Ж. ТАЛЫБОВ

Коллектив дејәркән мүәјјән ичти-май мәгсәди олан һәр һансы бир ич-тимаи групп нәзәрдә тутулур. Мәсә-ләјә бу бахымдан јанашмалы олсаг, социализм чәмијјәти өзү дә нәһәнк бир коллективдир. Аилә, ушаг баг-чалары, орта вә али мәктәбләр, мүх-тәлиф әмәк мүәссисәләри кими кол-лективләр һәмин нәһәнк коллекти-вин тәркиб һиссәләри һесап олунур.

Ибтидаи синиф мүәллиминин ушаг коллективини тәшкил етмәси иши онун ушагларла илк танышлы-ғындан башлајыр. Ушагларын сент-јабрын бириндә мәктәбә кәлмәләри онларын һәјатында бөјүк һәјәчан вә севинчә сәбәб олур. Һәмин күн илк зәнкин чалынмасында мәктәбин бү-түн коллективи иштирак едир. Илк күнү елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, ушаглар өмрү боју ону хатырла-сынлар.

Мәшһур рус методист вә педагогу Н. Ф. Бунаков дејирди ки, илк тә-әссурат чох гүввәтли олур. Он-ларла иши һәм ирәли апармаг, һәм дә ләнкитмәк олар. Мәктәб илк күндән шакирдләрлә чидди ма-раглы бир тәәсүрат јаратмыш олса, мүәллим дә белә тәәсүраты мөһ-кәмләдә билсә, мәктәбә јеничә гәдәм гојмуш ушағын гәлбиндә бөјүк из-ләр бурахмыш олачагдыр. Биринчи-ләри бүтүн мәктәб коллективи гар-шылајыр, һами пионерләр онлары охујачаглары синифләрә апарыр-лар. Илк күндән ишкүзар мүәллим-ләр ушаглара гајғы көстәрир, онла-ра мейрибанлыгла јанашырлар.

Ибтидаи синифләрдә јеничә тә-шәккүл етмәкдә олан ушаг коллек-

тиви мүәллимин әтрафында бирлә-шир вә онун даими рәһбәрлијинә еһ-тијач дујур. Бу, ибтидаи синиф ша-кирдләринин мүстәгиллијинин, һә-јат тәчрүбәсинин, әхлаги-етик би-ликләринин азлығы вә онларда мөһкәм ирадәнин тәшәккүл тапма-масы илә характеризә олунур. Он-лар мүстәгил олараг синифдәки ушагларла үнсијјәтә кирә билмир, өз фикирләрини бир-биринә сөјлә-мәкдә, бир-биринә көмәк етмәкдә чә-тиилик чәкирләр. Буна көрә дә мү-әллимин бу вә ја дикәр шакирд һаг-ғындакы рә'ји ушаглар үчүн һәлле-дичи амил олур. Мүәллимин ушаг-ларын һәрәкәтинә, давранышына вердији гијмәтин тә'сири илә ушаг-ларда ичтимаи рә'јин илк элементлә-ри тәшәккүл тапыр. Бә'зән ибтидаи синиф мүәллимләри утанчаг ушаг-лары өз ады илә чағырмаг әвәзинә, онлара ләгәб гојурлар. Бу исә ушаг-ларын мө'нәвијјатына тә'сир едир. Һәлә бир-бирини јахшы танымајан ушаглар бир-бири илә үнсијјәт баг-лаја билмирләр. Мәсәлән, биринчи синифдә охујан «М» адлы шакирд «р» һәрфини тәләффүз едә билмирди. Мүәллим онунла мәшгул олмаг әвә-зинә, ону ушагларын гаршысында «лалапити»—дејә чағырыр, онун пәлтәклијинә ришхәнд едирди. Бу, һәм јеничә формалашмагда олан коллективә, һәм дә ајры-ајры ушаг-лара мәнфи тә'сир көстәрди. Буна көрә дә ибтидаи синиф мүәллимләри һәр бир сөзүндә, һәрәкәтиндә еһти-јатлы олмалы, һәр бир ушаға диггәт-вә гајғы илә јанашмалыдырлар.

Бэ'зи кэч мүүлмлэр ушагларын коллективдэки јерини онларын нечэ охумалары илэ мүүјјэн едирлэр. Әлбэттэ, бу кобуд сәһвдир. Чүнки ушагларда белэ бир әгидэ јараныр ки, јалныз јахшы охујан ушагларла јолдашлыг етмэк олар. Белэ мүнәсибәт ушаглары бир-бириндән әјры салыр, коллективин мөһкәмләnmәсини, јолдашлыг мүнәсибәтләринин формалашмасыны ләнкидир.

Буна көрә дә коллективин тәшкили синиф мүүлмләриндән бөјүк педагожи мәһарәт, мә'рифәт, билик вә бачарыг тәләб едир. Белэ кејфијјәтләрә малик олан һәр бир синиф мүүлмини илк күндән ушагларын севимлиси олу, коллектив мүнәсибәтләри тә'лим вә тәрбијә ишләрини жүксәлтмәјин гүдрәтли амилинә чевирә билир.

Ибтидан синифләрдә мүтәшәккил вә мөһкәм коллективин јарадылмасында башлыча амил **тә'лим процесинин тәшкилидир**. Синифдә коллектив иш шәраитини јарадылмасына диггәт јетирмәк мүнүм мәсәләдир. Бу ишин башланғычыны мүүлмин сөзү тәшкил едир.

Ибтидан синифләрин дәрсликләриндә коллективчилијин маһијјтини ушаглара изаһ етмәк үчүн истәнилән гәдәр материал вардыр. Дәрсдә һәммин материаллары мәнимсәдикдә шакирдләр дәрк едирләр ки, һәр бир ишдә коллективчилик олса, иши асанлыгла баша чатдырмаг олар. Бакы шәһәриндәки 247 нөмрәли мәктәбин мүүлмини Р. Әбдүлһәсәнова ушаглары коллективдә бирләшдирмәк үчүн онларла дәрсдә мұвафиг материалларын мазмунуна үјгүн сәһбәтләр кечирир, онларын коллектив эмәкдә иштиракы үчүн шәраит јарадыр. О, ушаглара изаһ едир ки, бизим социализм чәмијјәти коллективчилик чәмијјәтидир. һәр бир мүүссисәдә, заводда, фабрикдә коллективләр вар. Бизим мәктәбимиздә дә коллективләр вардыр. Сизин синиф өзү бир коллективдир. Јолдашынызын биринин дәфтәри олмадыгда она дәфтәр вермәк, хәстәләнәндә она көмәк етмәк коллективчилијин ән јахшы әләмәтләридир. Сиз бир-биринизә көмәк етмәјә борчлусуыз.

Бизим мәгсәдимиз јахшы охумагдыр. Она көрә дә һамы јахшы охумага сә'ј етмәлидир. Бу мәгсәдлә мүүллим I вә II синифләрин «Ана дили» дәрсликләриндә верилмиш «Күч бирликдәдир», «Ел күчү, сел күчү», «Бирлик һарада, дирилик орада» вә с. аталар сөзләриндән дә истифадә едир.

Ушагларын севимлиси олмаг, онлары ваһид бир коллективдә бирләшдирмәк үчүн синиф мүүлмләри коллективи тәшкил етмәји бачармалыдырлар. Унутмаг олмаз ки, кәләчәк вәтәндашы, кәләчәк валидејини, кәләчәк дөвләт хадимләрини, коммунизм гуручусунун мә'нәви кејфијјәтләринин онун коллективчилик, јолдашлыг вә достлуг кими мүгәддәс кејфијјәтләринин илк тәмәл дашларыны синиф мүүлмләри гојурлар. Кәләчәк шәхсијјәтләр һәммин тәмәл үзәриндә жүксәлир. Буна көрә дә һәр бир ушагы кәләчәк вәтәндаш кими гүмәтләндирмәк ләзимдыр. Синифдә нечә шакирд варса, о гәдәр дә характер вардыр. Синиф даим инкишаф едән, жүксәлән, формалашан мүрәккәб әзалары олан чанлы варлыгдыр. Бу чанлы варлыгы өзүнәмәхсус хүсусијјәти вардыр. Синиф мүүлмләри һәким кими һәр күн инсан характеринин топлусу олан синфини мұәјинә етмәјә, көзә көрүнән вә ја көрүнмәјән кичик «хәстәлик» әләмәтләринә гаршы «пејвәнд» етмәјә борчлудур. Шакирд инсандыр. «Онун садә көрүнән ојнаг, даим хошбәхт вә азад тәбиәтиндә бөјүк инсанларын бүтүн хәссәләри мөвчуддур» (С. Вурғун). Буна көрә дә синиф мүүлмләри һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәтләрини, нә илэ кәдәрләндијини диггәтлә бир ана кими өјрәнмәлидир. Ана кими өјрәнмәлидир она көрә ки, «ана бөјүјән нәслин әгли гүввәләринин инкишафына дүзкүн вә һәртәрәфли тә'сир етмәјә, һәммин нәслин јалныз әхлаги инкишафына дүзкүн вә һәртәрәфли тә'сир етмәјә габил олдуғу дәрәчәдә габилдир» (И. П. Песталотси).

Коллективи јаратмаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн синифдәки һәр бир

шакирдэ конкрет иш тапшырмаг зэруридир. Бэ'зи мүэллимлэр иддиа едирлэр ки, ашагы синифдэ охујан шакирдлэрэ вэзифэ, иш тапшырмаг олмур. Элбэттэ, бу иддиа дүз дејилдир. Чүнки бу јашда ушаглар мүэллимин һәр бир сөзүнү јеринэ јетирмэјэ чәһд едир, онун бир сөзүнү ики етмирлэр. Бу јашда ушаглар концерт бир иши, эмэк тапшырыгыны јеринэ јетириллэр. Белэ тапшырыглар вэ вәрдишләрин јеринэ јетирилмәси просесиндэ шакирдләрдэ коллектив хидмәт етмәк, онун һәр бир үзүнә гәјгы көстәрмәк кими һиссләр тәшәккүл тапыр.

Коллективдэ ушаглар бир-биринә табе олмагы, әмр етмәји өјрәнирләр. Беләликлә, шакирд коллективи ушагларын коммунист тәрбијәсинә хидмәт едир, жүксәк тә'лим кејфијјәти уғрунда мүбаризәдә мүэллимин јахын көмәкчиси олур, шакирдләрдә ичтимаи вәрдишләрин јаранмасына вэ формалашмасына көмәк көстәрир.

Коллективи тәшкил етмәк вэ мөһкәмләндирмәк үчүн ушагларын гаршысына јахын перспективләр гојулмалыдыр. Мараглы ојун, кино вэ театр тамашаларына бахыш, экскурсиялара кедиш, бајрамларда иштирак етмәк, октјабрјата вэ пионерә дахил олмаг ушагларын һәјәтында мараглы вэ әјләнчәли перспективләр ролуну ојнајыр.

Октјабрјат олмаг I синиф шакирдләринин һәјәтында чох мүһүм вэ севиндиричи бир һадисәдир. Ушаглар үчүн бу бир бајрамдыр. Онларын аналары, аталары, һами пионерләр вэ дикәр адамлар бу бајрамда иштирак едирләр. Мүэллим ушаглара хатырладыр ки, октјабрјат олмаг үчүн јахшы охумаг, јазмаг бир јердә ишләмәк, бир-биринә көмәк етмәк лазымдыр. Октјабрјатларын гәјдаларында дејилир ки, октјабрјатлар кәләчәк пионерләрдир. Онлар чалышган ушаглардыр, мәктәби севир вэ јашлылара һөрмәт едирләр. Октјабрјатлар мөһрибан ушаглардыр, онлар охујур, мүталиә едир, шәкил чәкир, шән јашајырлар. Ушагларын бир јердә ојнамалары,

маһны охумалары, декламасија сөјләмәләри вэ с. коллектив һәјәчан, һисс јарадыр вэ булар онларын хатириндә узун мүддәт јашајыр. Буна көрә дә шакирдләрин коллектив ојунларынын, эмәк тәдбирләринин тәшкилине хүсуси гәјгы көстәрмәк лазымдыр. Коллектив ојун вэ коллектив эмәк ушаглары ваһид бир коллективдә бирләшдирир. Ушаглар кимин нечә рәфтарә малик олдуғуну коллектив ојун вэ эмәк просесиндә даһа јахшы өјрәнирләр.

Бә'зәи ибтидан синифләрдә елә ушаглара раст кәлмәк олур ки, онлар утаныр, коллективдән гачыр вэ коллективә ујуша билмирләр. Белә ушагларла илк күндән чидди иш апармаг зэруридир. Бақыдакы 247 нөмрәли мәктәбдә белә бир һадисә олмушду. Мәктәб августун 30-да истифадәјә верилирди. I синиф кәләчәк Елчин дә һәмин шәнликдә иштирак едирди. Мәктәби ииша едәнләр, мүһәндисләр дә орада идиләр. Мәктәбин ачылышы илә әлағәдар мараглы, мәзмунлу чыхышлар олду. Чыхыш едәнләр партија вэ һөкүмәтимизин гәјгысындан данышдылар, иишаатчыларә јени-јени мәктәб биналары учалтмагы арзуладылар. Мүһәндис А. һүсејнов мәктәбин ачарыны Елчинә тәгдим етди. Гырмызы лент кәсилди...

Сентјабрын биридир... һамы мәктәбә ахышыр. Елчин дә атасы илә мәктәбә кәлмишди. Лакин о атасындан әјрылыб ушаглара јовушмур, ағлајырды. Илк зәнк вурулду. Елчин исә атасындан әјрылыб синифә кетмир, ағлајырды. Онун атасы, мүэллим нә едәчәкләрини билмирдиләр. Елчин дејирди ки, атам, ја анам, ја да бачым синифдә отурмаса, мән дәрәсә кетмәјәчәјәм.

Рәфигә мүэллим лап илк дәгигәдән Елчинә бир ана кими јанашмага башлады. О синифдә ушаглара мүрачигәтлә деди: «Ушаглар, сиз бу күндән һәјәтә гәдәм гојурсунуз. Сиз бу күндән бир јердә охујачагыныыз, мәктәбин ганун вэ гәјдаларына әсәсэн һәрәкәт едәчәксиниз. Бир-биринизә көмәк едәчәксиниз. Сизин елә јолдашларыныыз вар ки, онлар утанырлар. Бурада утанмалы неч бир

шеј јохдур. Јахшы охумаг лазымдыр. Көрүрсүнүзмү, мүһандисләр, фәһләләр сизин үчүн нечә көзәл мәктәб бинасы тикмишләр. Онлар јахшы охумаса идиләр белә бина тикә билмәздиләр. Мүһандис мәктәбин ачарыны Елчинә верди. Бу о демәкдир ки, о даһа јахшы охумалыдыр».

Күнләр бир-бирини әвәз едир, Рәфигә мүәллим тәнәффүсләрдә Елчинә хүсуси нәзарәт едир, онун ушагларла үнсијјәтдә олмасына чалышырды. О, Елчини фәаллашдырмаг үчүн ојундан истифадә етмәјә башлады. Утанчаг, гапалы ушаглар ојун васитәсилә јолдашларла даһа тез үнсијјәт бағлајырлар. Ојун ушаг фәалијјәтинин дикәр нөвләриндән фәргли олараг даһа чох үмуми һисс вә һәјәчан јарадыр. Ојнајаркән ушаглар мүхтәлиф һиссләр кечирир, бир-биринә көмәк едир, мараглы фикирләр сөјләјирләр. Мүәллим ојуна нәзарәт едир, роллары бөлүшдүрүр, ојунун мәзмунлу вә мараглы олмасына чалышыр.

Рәфигә мүәллим Елчинин јолдашлары илә јаваш-јаваш гајнајыб гарышмасыны мүшәһидә едир, лакич онун ојнадыгыны көрмәмәзлијә вурур, башга ушагларла Елчинә ојнамагы тапшырырды.

Елчин мәктәбә, синфә, ушагларла, хүсусән Рәфигә мүәллимә јовушур, дәрсләрини дә јахшы охујурду. Буна бахмајараг Елчин јенә дә данышанда, бир сөз дејәндә сыхылыр, утаныр, фикрини тамамлаја билмирди. Мүәллим Елчинә дәрси охуданда онула бир партада әјләшән гызы да гаршыја чағырыр, икисини дә хорла охудурду. Бир аз биркә охудандан сонра Ирадәни сахлајыр, Елчин исә охујур. Белә мүхтәлиф тәрзләр вә васитәләрлә Рәфигә мүәллим Елчини коллектив һәјәта чәлб едирди. Мүәллим бунларла кифәјәтләнмәјиб, синфин тәмизлијинә бахмаг кими мәс'ул бир иши Елчинә тапшырды.

Бу иш Елчини ушагларла даһа чох үнсијјәтдә олмага сөвг едирди... О, мүәллимлә бирликдә һәр күн ушагларла синфә гәбул едир, әлләри-

ни јохлајырды. Буна көрә дә Елчин мәктәбә һамыдан тез кедир, синфин тәмизлијинә, нөвбәтчиләрини нечә ишләдијинә бахыр, јолдашлары илә гајнајыб гарышырды. Мүәллим дә өз нөвбәсиндә ону һәвәсләндирир, ушагларла даһа чох үнсијјәтдә олмасына шәраит јарадырды.

Ајлар өгүр, Елчин даһа чох фәаллашыр, верилән һәр бир тапшырыгы сәјлә јеринә јетирирди.

Мүәллим синифдәнхарич оху үчүн вердији тапшырыглары да илк нөвбәдә Елчиндән сорушур, охудуғу нағыл вә һекајәләри ушагларла данышмагы тәклиф едир. Елчин исә охудуғу нағыл вә һекајәләри әввалләр утана-утана данышырды. Лакич о кетдикчә ушагларла исинишир, јолдашлары илә мәктәбдә мүхтәлиф ишләрдә иштирак едирди. Мүәллим јени ил шәнлијиндә Елчинә декламација демәк үчүн ики ше'р дә тапшырмышды. Мүәллимни сәји өз бәһрәсини верди.

Елчин һазырда II синифдә әлә гијмәтләрлә охујур. О, јолдашлары илә сәмими, мейрибан доланыр, мәктәбдән ајрылмаг билмир.

Беләликлә, ушаг коллективи ушагын фәаллашмасында, онун гаршысында стимулларын олмасында гүдрәтли васитәдир. Чүнки коллективни һәр бир үзвү өзүнүн бачарыг вә габиллијәтинин ашкар етмәк имканыны коллективдә газаныр. Ушаглар коллективдә даһа фәал олур, артыб чошан енержисини бу вә ја дикәр бир ишә сәрф етмәјә чалышырлар. Биркә фәалијјәт (тә'лим, эмәк, ојун) просесиндә ушагларда емәсија, гаршылыгы һәјәчан вә севинч һиссәләри тәшәккүл едир. Коллектив эмәк вә коллектив үнсијјәтдән ушаг зөвг алыр.

Коллектив ушагларда әхлаги тәчрүбәнин јаранмасында бөјүк рол ојнајыр. Биркә тә'лим, эмәк фәалијјәтиндә, күндәлик үнсијјәт просесиндә ушаглар адамларла гаршылыгы әлағә вә мүнәсибәтләри мүшәһидә едир, өз һәрәкәтләрини тәһлил едир, әхлаги әгидәсинин мөһкәмлијини, давамлылығыны јохлајыр, өз әгидәси намянә мүбаризә етмә-

жин, фээллыг көстөрмэжин жолларыны өжрөнирлэр.

Коллектив нэр бир шэхсин жаралдычылыг, тэшэббүскарлыг габилижэтлэрини ашкара чыхарыр вэ онун инкишафына шэрант жарадыр. «Фэрд она өз мејллэрини нэртэрэфли инкишаф етдирмэјэ имкан верэи васитэлэри анчаг коллективдэ алыр вэ демэли, шэхси азадлыг анчаг коллективдэ мүмкүндүр» (К. Маркс).

Бүтүн булар көстөрир ки, коллективчилик, шэхсијјэтин манафеји бир-биринэ ујгундур, бири дикэри үчүн шэрт олур. Буна көрө дэ совет педагогикасы коллективэ ајры-ајры фэрдлэрин өзүнэмэхсус хүсусијјэтлэрини инкишаф етдирмэк васитэси кими бахыр.

Тэдгигатлар көстөрир ки, утанчагылыг вэ с. үзүндөн коллективэ ујушмајан ушагларла коллективдэ иш апардыгда, онлара мүэјјэн ичтимаи тапшырыглар вердикдэ белэ шакирдлэр фээлашыр, мүстэгили фикир сөјлэмэји өжрөнирлэр. Илк күнлэр коллективэ ујушмајан ушагларла конкрет иш көрүлдүкдөн сонра онлар чох асанлыгла коллективин фээл үзвү, севимлиси олур, өз шэхси манафелэрини коллективин манафеји илэ улашдыра билирлэр.

Ушаглары ваһид вэ ишкүзар коллективдэ бирлэшдирмэк үчүн синиф мүэллимлэри тэдрис илинин илк күнүндөн синфин өзүнэмэхсус эн'энэлэрини јаратмава хүсуси диггэт јетирмөлидирлэр. Она көрө ки, «коллективи һеч бир шеј эн'энэ гөдэр мөһкөм бирлэшдирэ билмэз. Адамлары эн'энэлэр эсасында тэрбијэ етмэк, бу эн'энэлэри горујуб сахламаг тэрбијэ ишинин сон дэрэчэ мүһум вэзифэсидир» (А. С. Макаренко). Демэли, коллективи ирэлијэ апармаг, ону инкишаф етдирмэк үчүн эн'энэлэрэ эсасланмаг лазымдыр. Ибтидан синифлэрин эн'энэлэринэ «Шакирдлэр үчүн гайдалар»

вэ «Ваһид тэлэблэр» эсасында јаранан дахили интизам гайдаларына аид эн'энэлэри, «Әлифба бајрамы», ағач экмэк вэ с. эн'энэлэри дахил етмэк олар.

I синфэ јеничэ кэлмиш ушаглар мэктебин ганун вэ гайдаларына ријет етмэкдэ чэтинлик чөкирдлэр. Буна көрө дэ дэрс илинин биринчи күнүндөн башлајараг мүэллимлэр ушаглары шакирдлэр үчүн гайдалар вэ ваһид тэлэблэрлэ таныш едирлэр. Нэмни гайдаларын мүнтэзэм тэкраы нэтичэсиндэ шакирдлэр өжрөнирлэр ки, мүэллим вэ ја башга бир јашлы адам синфэ дахил оларкөн вэ синифдөн чыхаркөн ајава дурмаг лазымдыр. Дэрс данышмаг, мүэллимни суалына чаваб вермэк, ичазэ алмаг үчүн эл галдырмаг зэуридир. Көрүндүјү кими, дахили интизам гайдалары илэ багылы олан эн'энэлэр ушагларла илк күндөн ашыланыр вэ онларын чоху инсанын һэјатында өмрү боју давам едир.

Габагчыл мэктеблэрдэ бөјүк јолдашларынын көмөји илэ ибтидан синиф шакирдлэри мэктебин һэјатиндэ ағачлар экирдлэр, онлар оху-дуглары мүддөтдэ ағачлара гуллуг едир, X синфи битирөндэ исэ һэмни ағачлара гуллуг етмөји мэктебэ кэлэн ушагларла тапшырырлар. Эн'энэлэр нэсиллэр арасында элагэ јарадыр, онлары коллективдэ бирлэшмөјэ өјрөдир. Эн'энэлэр коллективдэ бирлэшэн шакирдлэри фээлашдырыр, онларын тэшэббүскарлығыны артырыр, ушагларын һэјатына романтика үнсүрлэри дахил едир, коллективэ көзэллик верир, онун һэјатыны зинэтлидир. Белэликлэ, һэр синиф мүэллими коллективин ушгаларда мө'нэви кејфијјэтлэри тэшэккүл етдирмэси илэ кифајэтләнмэмэли, ејни заманда ону һэр бир шакирдин нэртэрэфли инкишафыны тэмни едэн гүввэтли бир амилэ чевирмөјэ чалышмалыдыр.

I сенифдә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси һаггында

З. КӘРИМОВ

Абшерон РХМШ-нин педагожи кабинә мүдирн

Ибтидаи сенифләрдә гираәт тә'лиминин сәмәрәли тәшкилине, шакирдләрин нитг инкишафына тә'сир кәстәрән башлыча амилләрдән бири гираәтин ифадәлилијидир.

Мә'лумдур ки, бәдни мәтнин мәзмуну вә идејасы, тәрбијәви әһәмијәти дүзкүн, ифадәли оху васитәси илә мәнимсәнилдр. Одур ки, гираәтин тәшкили мүүллимдән педагожи усталыг, методик бачарыг тәләб едир. Сенифдә гираәт дәрсләринин јүксәк сәвијјәдә кечмәси үчүн мүүллим ашағыдакы шәртләрә әмәл тәләбидир:

Гираәтин техники шәртләринә (интонасија, мәнтиги вурғу, фасилә вә с.) чидди риәјәт олунмалы вә бу, конкрет нүмунәләр әсасында шакирдләрә өјрәдилмәлидр.

Гираәт мәтнин мәзмунуна мұвафиг олмалыдыр. Мүүллим нәср әсәрләри илә нәзм нүмунәләринин охусуна ејни тәләблә јанашмамалы; нәсрдән фәргли олараг, нәзмдә шәрин мәзмунуна мұвафиг аһәнкдән, вәздән сәмәрәли истифадә олунмасына диггәт јетирмәлидр. Хүсусилә, диалогларда шәхсә вә чүмләнн мәзмунуна кәрә севинч, горху, истәһза вә с. билдирән сөз вә чүмләләр мұвафиг интонасија илә охунмалыдыр. Тәчрүбә кәстәрир ки, белә ифадәли гираәт әсәрин мәзмунунун даһа јакшы мәнимсәнилмәсини тәләмин едир.

Ибтидаи сенифләрдә, адәтән, ифадәли гираәтин ики нөвүндән истифадә олунур:

а) фәрди оху; б) коллектив оху.

Охунун бу нөвләриндән истифадә едәркән кечилән әсәрләрин мәзмун вә форма хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг ләзымдыр.

I сенифдә фәрди охуја чидди нәзәрәт едилмәлидр. Оху заманы шакирдләрин чүмлә вә мисрәларда бу-

рахдылары сәһвләри илк мәрһәләдә јериндәчә дүзәлтмәк ләзымдыр. Соңралар шакирдләрин сәһвләрини башга шакирдләрә дүзәлтдирмәк дә олар. Гејд етмәлијик ки, ифадәли оху просесиндә шакирди сахламаг дүзкүн дејилдир, чүнки бу вахт ифадәлилик әәифләјир, динләјичиләрин вә охучунун диггәти јајыныр. Шакирд материалы елә мәнимсәмәлидр ки, ифадәли охуда сәһв етмәсин вә мүүллим ону сахламасын. Әкәр шакирд сәһв едәрсә, охујуб гуртардыгдан соңра дүзәлиш вермәк мәсләһәт көрүлүр.

Иши елә планлашдырмаг ләзымдыр ки, фәрди оху заманы һәр бир шакирд аз да олса охумага имкан тапсын.

Коллектив оху исә ифадәли гираәтин мараглы вә чәтин нөвүдүр.

Коллектив охуда шакирдин ифадә едәчәји образын сөзләрини охумаг бачарығыны нәзәрә алмаг да вачиб шәртдир. Коллектив охуда мәтн һиссәләрә әјрылып, һәр һиссәнин охунмасы бир шакирдә тапшырылып. Шакирдләрдән һәрә өз һиссәсини охујур. Шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләринә даһа јакшы јијәләнмәләри үчүн онларын шифаһи нитгинин инкишафы заруридир.

Мүшаһидәләр кәстәрир ки, мүүллимләрин әксәријјәти ана дили дәрсләринин гаршысында гојудан бу мүнүм вәзифәни јалныз гираәт дәрсләриндә јеринә јетирмәјә чалышыр.

Грамматика дәрсләриндә мұвафиг мөвзуларын (мәсәлән, фонетика үзрә материалларын) тәдриси заманы ифадәли охунун әсәс васитәләриндән олан мәнтиги вурғу, интонасија, фасилә вә с. һаггында шакирдләрә практик бачарыг вә вәрдишләр ашыланмыр. Јахуд, дил дәрсләриндә гираәт материалларынын ифадәли охусу заманы да һәмин васитәләрдән сәмәрәли истифадә олун-

мур. Она көрө дө шакирдлөр бу билији эмәли ишә тәтбиг етмәк вәрдиши газана билмир, мәнтиги вурғуну јериндә ишләтмәји, интонасија вә фасиләдән дүзкүн истифадә етмәји чох заман бачармырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин ифадәли оху вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсиндә гираәтлә грамматика әләгәли тәдрисинин ролу бөјүкдүр.

Ифадәли оху просесиндә шакирд гираәт материалынын мәзмунуну, идејасыны, јазычынын мәгсәдини динләјичиләрә чатдырыр. Буна көрә дө пис охумаг, јазычынын демәк истидији фикри, онун мәгсәдини тәһриф етмәк демәкдир.

Синифдә ифадәли охунун һансы пөвүндән истифадә етмәк, мүәллимин нүмунәви охусунун вачиб олуболмамасы вә с. мәсәләләр әдәби нөвүн, жанрын тәләби илә бағлыдыр. Мәсәлән, нағыл халг әдәбијјатынын елә бир жанрыдыр ки, ону көрәк синәдән данышасан (бир һиссәсини дө олса), нағыл данышан кими данышасан, китабы үздән охумаг ону нағыллыгдан чыхарыр. Јахуд, «Дурналар» (Р. Әфәндијев, сәһ. 17), «Бип-бипин нәгмәси», «Көзәл баһар», «Сәрчә» (Т. Елчин, сәһ. 55, 178, 187), «Ушаг вә буз», «Јаз күнләри» (М. Ә. Сабир, сәһ. 64, 165), «Ана» (И. Сәфәрли, сәһ. 73), «Шән јолка» (Т. Мүтәллибов, сәһ. 59), «Гарангуш» (М. Дилбази, сәһ. 172), «Баһар көлир» (З. Чаббарзадә, сәһ. 182), «Чүчәләр» (А. Сәһһәт, сәһ. 184), «Азәрбајчан» (С. Вурғун, сәһ. 203) кими әсәрләр көрәк елә охунсун ки, мусиги тәсири бағышласын, шакирдләр доғма ана дилинин үрәк ачан аһәнкинә алышсынлар, онларын гәлби көзәллик дүјгулары илә долсун.

Методик әдәбијјатда дејилир ки, бәдин материалы илк дәфә мүәллим ифадәли шәкилдә охумалыдыр. Фикримизчә, бу һөкм бир гәдәр дүрүст ифадә едилмәмишдир.

Биринчиси, јухарыда демишдик ки, нағылы мүәллим чох заман охумур, данышыр. Диалоглу әсәрләри, адәтән, мүәллим јох, шакирдләр

роллар үзрә охујурлар. Бурада коллектив иштирак едир. Ше'ри, тәмсили вә с. материалларын јалныз бир һиссәсини мүәллим ифадәли сүрәтдә нүмунәви охуја биләр.

Икинчиси, инди бу фикри дәјишилмәз һөкм шәкилдә демәк доғру дејил. Мәктәбләримизин мадди-техники базасы күндән-күнә мөһкәмләшир. Мүәллимләр техники васитәләрдән; валлардан, лент јазыларын-дан истифадә етмәјә башламышлар. Бу исә мүәллимин нүмунәсини габил охучунун, мәшһур сөз устасынын ифасында бир лент јазысына гулаг асылмасы илә әвәз етмәјә имкан верир.

Рајонумузун Гобу, Новханы, Дикаһ, Киләзи, һөкмәли, Шураабад орта мәктәбләринин I синиф мүәллимләри буну кениш тәтбиг едирләр.

Охунун ән марағлы нөвү диалоглардан ибарәт олан материаллардыр. Диалоглардан ибарәт олан ше'р парчаларыны, тәмсилләри, һәтта бәзи һекајәләри дө коллективин иштиракы илә роллар үзрә охумаг мүмкүндүр. Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси бунун тә'лим чәһәтдән чох фәјдалы олдуғуну көстәрир. Мәсәлән, Киләзи орта мәктәбинин I синиф мүәллими Нәчәфгулу Гулијев гираәт материалы илә әввәлчә таныш олур; синифдә оху просесиндә гаршыја чыха биләчәк сәһвләрин арадан галдырылмасы мәгсәди илә тәдбирләр дүшүнүр; материалдакы һәр бир чәтин сөз вә ифадәнин мә'насыны изаһ етмәјә һазырлашыр.

Мүәллим сөзүн һәгиги мә'насында башгалары үчүн нүмунә ола биләчәк тәрздә ифадәли, рәван охумағы бачармалыдыр. Бунун үчүн тәкчә тәләффүз гәјдаларыны билмәк, оху техникасындан хәбәрлар олмаг аздыр, һәм дө материалын идеја мәзмунуну дәриндән баша дүшмәк ләзымдыр.

Адәтән, бәзи мүәллимләр әсәрдә ирәли сүрүлән әсас фикрини ајрылмасына әһәмијјәт вермир, фәктик мәзмуну орада гојулмуш әсас мәсәләләрдән чох чәтинликлә ајырырлар. Бә'ән исә мүәллимләр бу ағыр иши шакирдләрин өһдәсинә бурах-

магла өз вазифаларини битмиш⁶ ҳесаф едирләр.

Ифадәли гираәтин асас васитәләриндән бири охунуи сүр'әтидир. Оху сүр'әти үчүн асас ме'јар мәтнин мазмунудур. Бир чох һалларда нәзм әсәрләриндә ејни өлчүдә вә вәзидә олаи парчалар, һәтта бир әсәрин ајры-ајры һиссәләри үчүн мүхтәлиф оху сүр'әти сечмәк лазым кәлир.

I синиф шакирдләри чох вахт ифадәли гираәт вәрдишләринә чәтинликлә јијәләнирләр. Бунун сәбабини ашағыдакы һалларла изаһ етмәк мүмкүндур:

1) шакирдләр илк дәфә мәктәбә гәтәм гојаркән онларын нитгиндә јерли шивә хүсусијјәтләри мөһкәмләймиш олур;

2) бә'зи ушагларын дилиндә фи-

зиоложи гүсурлар өзүнү көстәрир;

3) шакирдләр чох вахт орфоэпија вә орфографијанын фәргини анламыр, буилары ејниләшдирирләр;

4) ифадәли гираәтин васитәләрини һәлә шүүрлу сурәтдә мәнимсәјә билмирләр.

Бә'зи сәһвләр исә шакирдләрин раван оху техникасына јијәләнмәләриндән (һәртәрәfli һечалары вә сөзләри тәкрат етмәк; сөзләри һөчәләјәрәк охумаг вә с.) ирәли кәлир.

Ифадәли гираәтә наил олмаг үчүн мүәллим даһа чох сәсли гираәтә јер вермәлидир. Сәсли гираәт заманы шакирдләрин гираәтиндәки мүхтәлиф нөв сәһв вә гүсурлар даһа тез үзә чыхыр вә буна гаршы мүбаризә јолларыны мүәјјәнләшдирмәк асанлашыр.

Шакирдләрин орфографик сәһвләр үзәриндә мүстәгил иши

Ш. ГАРАЛОВ

Күрчүстан ССР, Дманиси РХМШ-нин инспектору

Шакирдләрин өз јазыларында јол вердикләри орфографик сәһвләрә гаршы фаал мүбаризәсинин тәшкили јүксәк савадлылығын тәмин едилмәсиндә ән еффектли васитәләрдән биридир.

Адәтән, сәһвләрин тәһлили I—II синифләрдә дил дәрсини мүәјјән мәрһәләсиндә, III—IV синифләрдә исә хүсуси дәрсдә апарылыр. Мүшәһидәләр көстәрир ки, бә'зиләри белә дәрсләрин тәшкилине лагәјд јанашыр, бә'зиләри исә ону һеч лазым билмирләр.

Мәктәб тәчрүбәсинә әсасән дејә билтәрик ки, белә дәрсләрин сәмәрәли кечмәси вә шакирдләрдә мөһкәм орфографик вәрдишләр јаранмасында хидмәт етмәси үчүн шакирдләри әввәлчәдән тәһлилә һазырламаг лазымдыр.

Ибтидаи синифләрдә јазы ишләринин, әсасән, өјрәдичи характер дашылмасы сәһвә јол верилчәји күман едиләи һалларын әввәлчәдән хәбәрдарлығы үчүн әлверишли шәраит јардыр.

Хәбәрдарлыгы имла јаздырыларкән, мә'лумдур ки, мәтни охудугдан сонра ондакы чәтин орфограмлар хәбәр верилир. Методик әдәбијјатда хәбәрдарлығын мүхтәлиф јоллары ирәли сүрүлүр: мүәллим сөзү јазы тахтасына јазыр, ону һечаларла тәләффүз едир, ондакы чәтин орфограмы хүсуси вурғу алтында ајдын дејир вә с.

Имланын белә апарылмасы шакирдләрин фааллығыны тә'мин етмәдијиндән даһа чох шакирдләри ишләтмәк тәләб олуноур. Бу мәгсәдлә Дманиси шәһәр орта мәктәбиндә, Гәмәрли кәндиндәки сәккизиллик мәктәбдә хәбәрдарлығын дикәр нөвләриндән истифадә олуноур.

Хәбәрдарлыгы имлада карточкалардан да истифадә олуноур. III синифдә сону г вә к самити илә битән чохһечалы исимләрин һалланмасы илә әлагәдар имла јазыларкән ушагларә әввәлчәдән үзәриндә г, ғ, к, ј јазылмыш карточкалар верилир. Мүәллим «Јајлаға шәһәрдән беш ушаг кәлмиши» чүмләсини охујур.

Ушаглар бу чүмлөдө чэтин орфограммы олан сөзлэри тапырлар. Онлар **јајлага** сөзүнү дедикдэн сонра үзэриндө **г** самитинин, **ушаг** сөзүнү дејүндэн сонра исө **г** самитинин олдугу карточканы галдырырлар. Карточканы дүзкүн галдырмајан шакирдә јолдашлары дүзәлиш верирләр. Беләликлә, карточкалар мүәллимлә шакирдләр арасында әкс әлагәнин јаранмасына имкан верир. Мүәллим ани вахт ичәрисиндә синифдәки бүтүн шакирдләрин һазырлығы илә таныш олур, һеч олмаса, сәһвләрин бир һисминин (грамматик мөвзу илә әлагәдар сәһвләрин) аралдан галдырылмасы үчүн хәбәрдарлығы едә билир.

Шакирдләрин мүстәгил ишләмәләри үчүн имкан изаһлы имлаларда даһа чоҳдур. Адәтән, изаһлы имла јазаркән чүмлө мүәллим тәрәфиндән охундугдан сонра шакирдләр јазыр, бу вә ја дикәр сөзүн јазылышыны изаһ едирләр. Сәһвә јол верәнләр дүзәлиш апарырлар.

Јухарыда адлары чәкилән мәктәпләрин мүәллимләри јазынын һәср олундугу јени өјрәдилән гәјданын әввәлчәдән тәкрарыны тәшкил едирләр. Чүмлө јазылдыгдан сонра исө сәһви ашкар етмәклә кифәјәтләнирләр. Мәсәлән, бә'зи шакирдләр тәрәфиндән **пенчәрә**, **пиләкән**, **пиләкан**, **пилләкан** кими сөзләрин јазылмасынын һөгсанлы олдуғуну көстәрир, онларын нечә јазылачағы (**пәнчәрә**, **пилләкән**) үзәриндә фикирләшмәји, ону дүшүнүб тапмағы шакирдләрин өһдәсинә бурахырлар.

Сәһвләр үзәриндә иш заманы шакирдин мүстәгиллијини тә'мин етмәк үчүн онда өзүнәнәзарәт бачарығынын инкишафы зәруридир. Бунун үчүн шакирд илк һөвбәдә сәһвин һансы орфограмда олдуғуну билмәлидир. Сәһв көкдә вә ја шәкилчидәдир, сөз һансы нитг һиссәсинә дахилдир? Бунлары билдикдә шакирд һәмин һал үчүн мувафиг кәлән јекәнә гәјданы асанлыгла тәтбиг етмәји бачарыр. Она көрә дә орфографија тә'лими заманы мүнтәзәм грамматик вә орфографик тәһлил апарылмалыдыр. Мәсәлән, шакирд јазы просесиндә **јумрулајачағы** сөзүнә раст кәлир, фикирләшир, мұһакимә

јүрүдүр, һәмин сөзү **јумрулајачағы** шәклиндә јазмағын сәһв олдуғуну мүәјјәнләшдирир. Чүнки көк **јумру** дејил, **јумру** сөзүдүр.

Һәмин сөздә кәләчәк заман шәкилчиси дә **јачаг** шәклиндә јазыла билмәз. Чүнки бу шәкилчи I шәхсин тәки вә чәминдә **јачаг** шәклиндә јазылмалыдыр. Ики сайт арасында **г** самити **г** самити илә әвәз олунур.

Сәһвләр үзәриндә мүстәгил ишдә шакирдин дүзкүн олмајан јазылышы фәргләндрмәси вә өз сәһвләрини дүзәлдә билмәси чоҳ вачибдир. Бу сәһвләрин хәбәрдарлығынын мүһүм вәситәсидир. Белә бир вәрдишә јијәләнән шакирдләр имла јазаркән ани олараг өз сәһвини һисс едир вә дүзкүн јазырлар.

Мүәллим сәһвләри тәһһил едәркән дүзкүн олмајан орфограммын үстүндә лазыми һәрфи јазмамалы, һәтта сәһвин алтындан хәтт чәкмәјә дә чоҳ алудә олмамалыдыр.

Методик әдәбијјатда сәһвләрин алтындан хәтт чәкиб дүзәлиш апармағы шакирдләрдән тәләб етмәк мәсләһәт көрүлүр. Доғрудур, белә дүзәлиш шакирдләрин мүстәгиллијини хејли артырыр, лакин шакирдләр бу чүр дүзәлишә алышдыгдан сонра сәһвә јол вермиш сәтрин габағында (һашијәдә) ишарә гојмагла кифәјәтләнмәк мүмкүндүр.

Шакирдләр сәһвләри дүзәлтдикдән сонра дүзәлиши изаһ етмәк тәләб олунмалыдыр. Бу, шакирдләрин шүүрлу фәалијјәтини тә'мин едир.

Ола биләр ки, шакирд парта јолдашы илә дәфтәрләрини дәјишсин вә онун сәһвләрини гара карандашла гејд етсин. Бу заман шакирдләр даһа диггәтли фәалијјәт көстәрирләр.

Сәһвләрин дүзәлиши јолларындан һансынын сәмәрәли олдуғуну мүәјјәнләшдрмәк үчүн Дманиси, Јухары Орузман, Гызыл Килсә орта мәктәпләринин IV синифләриндә ашағыдакы мәти үзрә експеримент гојулду.

ЗӘҺМӘТ ИТМӘЗ

— Гызым, бу гала нечә әср бундан әввәл тикилиб. Анчаг бахырсан ки, һәр гүлләсинин, һәр дашынын да

бир тарихи вар. Бу торпаг, бу даш ки, вар, елэ фикирлэшмэнин ки, дили-агзы жохдур, лалдыр. Орада сирр галмаз. Инди сиз дэ дејирсиниз ки, кимсэ хэбэр тутмајачаг, билмэјечэк ки, бу јерлэрин илк бағбаны сиз олмушсунуз. Неч дэ үрәјинизи сыхмајыа.

Бил ки, инсан әлинин зәһмәти һэдәр кетмэз. Бир дэ көрдүн ки, гоша сөүдүн бөјрүндән бир лөвһә асылыб. Лөвһәдә јазылыб ки, бурада илк дөфә бағча дүзәлтмәк ики октябрјат баланын ағлына кәлиб. Сонра о бири ағыллы балалар да онларын фикринә шәрик олублар.

Контрол синифдә (Јухары Орузман кәндиндәки мәкәбин IV синфиндә) мұәллим сәһвләри тәсһиһ едәрәк үстүндә лазыми һәрфләри јазмыш, тәчрүбәнин гојулдугу синифләрдән бириндә (Гызыл Қилсә кәндиндәки мәкәбин IV синфиндә) сәһвләрин алтындан хәтт чәкилмиш, Дманисидәки орта мәкәбин IV синифләриндән бириндә сәһвин олдугу сәтрин гаршысында (һашијәдә) ишарә гојулмуш, дикәриндә исә јазы ишиндән әввәл да, дә, ки бағлајычылары һаггында мүсаһибә апарылмышды. Чүнки мәтндә ән чох тәкрар олунан орфограмлар бағлајычыларын јазылышы илә бағлыдыр.

Мүсаһибә заманы шакирдләр јазы тахтасында јазымыш ашағыдакы чүмләләри охујуб мұгајисә едирләр:

Дүзәнләрдәки гар әримишди. О гәдәр чичәк ачмышды ки, дүзәнләр халыја бәнзәјирди.

Күчәмиздәки алчаг евләри учуруб јени биналар тикдиләр.

Күчәмиздә чохла ағач әкдик ки, јашыллыг олсун.

Шакирдләр ки бағлајычысы ишләндији һалларда ки бағлајычысындан әввәл, фе'лин кәлдијини, һәмин сөзүн нә етди? нә едир? нә едәчәк? суалына чавәб олдуғуну, онун сон һечасы үзәринә мәнтиги вурғунун дүшдүјүнү, бағлајычыдан сонра веркүлүн гојулдуғуну; ки шәкилчисини сөзә битишик јазылдығыны, сөзүн сонунчу һечасындакы сайтин галын вә ја инчә олмасындан асылы олараг ики чүр (-кы, -ки) ишлән-

дијини, һәмин сөзүн һансы? суалына чавәб олдуғуну, кы, ки шәкилчиләринин фе'лләрдән сонра ишләндијини, ондан сонра веркүлүн гојулмадығыны өјрәндиләр.

Бу гајда илә да, дә шәкилчиләри илә ејни формалы бағлајычылар арасындакы фәрг дә баша салынды.

Јазы ишләри мұәллим тәрәфиндән јохланыб, әсасән, ән чох сәһв бурахан шакирдләрә суаллар верилмиш, онлар дүшүнмәјә, шүүрлу фәәлијәт көстәрмәјә һазырланмыш, һеч бир дүзәлиш апарылмајан дөфтәрләр шакирдләрә гајтарылмышдыр. Имланын нәтичәләри јекуилашдырылдығда мә'лум олду ки, өз сәһвләрини мұстәгил ахтармаг шакирдләрдә мөһкәм савадлылығын јаранмасына күчлү тә'сир көстәрир.

Доғрудур, јазы ишиндә сәһвләрин алтындан хәтт чәкилмиш синфин шакирдләри һашијәдә ишарә гојулмуш вә дүзәлиш апарылмыш синифләрин шакирдләринә исбәтән даһа аз сәһвә јол вермишдиләр. Лакин онларын мұстәгил фәәлијәти дә дикәр синифләрин шакирдләринә исбәтән аз олмушду.

Бир нечә күндән сонра һәмин мөвзуда апарылан јазы иши буну ајдын көстәрди. Бу дөфә бүтүн синифләрдә јазы ишләри експериментатор тәрәфиндән јохланды. Эксперимент нәтичәсини гысача олараг белә ифадә етмәк мүмкүндүр: контрол синифдә һәр шакирд орта һесабла 6, 7, јазы ишиндә сәһвләрин алтындан хәтт чәкилән синифдә 5, 1, һашијәдә ишарәнин гојулдугу синифдә 4, 5, дүзәлишин апарылмадығы синифдә исә 3, 2 сәһвә јол вермишди.

Експеримент белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верди ки, мұстәгиллијин јухарыда тәсвир олунан сонунчу мәрһәләсиндән јалпыз рәнкәрәнк тәсһиһ ишини апарылдығы вә шакирдләрин тәдричән мұстәгиллијә алышдылары синифләрдә истифадә етмәк мүмкүндүр. Дикәр тәрәфдән, ифадә вә ишә јазыларын тәсһиһ процесиндә тәк-тәк һалларда һашијәдә ишарә гојмаг фајда верә биләр, лакин дүзәлишин тамамилә шакирдләрин ихтијарына бурахылмасы мәсләһәт көрүлмүр.

ССРИ-нин физики хэритэси үзрэ ишин тэшкили*

Ә. ӘСӘДОВ

чографија елмлэри намизэди

«ССРИ-нин сәтһи», «ССРИ-нин чајлары вә көллэри», «ССРИ-нин дәнннзлэри» мөвзулары кечиләркән ССРИ-нин физики хэритэси үзрә ке-ниш өлчүдә иш апарылыр. Доғру-дур ки, бу заман ушаға океан сөви-јәсиндән јүксәклик (мүтлэг вә нис-би) мәсәләнн ајдынлашдырмырыг. Бурада аичаг физики хэритәннн шәрти ишарэлэри өјрәдилнр. Мүәл-лим хэритәнн охумаг вәрдишинн ашыламаг үчүн шакирдләрә мүхтә-лиф суалларла мүрачнэг еднр. Мә-сәлән, рәнкләрә көрә дүзәнликлэри, јүксәкликлэри, дағлары көстәрнр. Хэритәннн шәрти ишарэлэринн аса-сан чајлары, дәннзлэри, көллэри, дөвләт сәрһәдлэринн, дәмнр јолуну, шәһәрлэри тапмаг вә с.

Јухары синиф шакирдлэриндән фәрғли олараг ушағлар хэритәдә, һәмнн мәнтәгәлэри ахтарыр, тапыр, амма адларыны охумур, онлары көс-тәрмөклә кифајәтләннрләр. Ушағлар хэритәннн шәрти ишарэлэринн өј-рәндиқдән сонра мүәллим онлары баша салыр ки, шәрти ишарэлэрин бир гисми мигјасла верилдији һал-да, диқәр гисми мигјассыз верил-мишиднр. Мәсәлән, чај, дәмнр јолу-нун хэритәдә тутдуғу саһә, јердә тут-дуғу саһә илә дүз кәлмир.

Ушағлар мигјасы да ајдынлаш-дырмыр, амма ону см-лә дејил, км-лә өјрәннрләр: 1 см : 50 км. Онлар дивар хэритәсиндә 1 см : 50 км миг-јасыны ачырлар. Јәни 1 см хэритә үзәриндә олан саһә јер сәтһиндә 50 километрә бәрәбәрдир. Буну бил-диқдән сонра ушаға мәнтәгәләр ара-сында олан саһәнн тапмағы тапшыр-

маг олар. О, көтүрүлмүш ики шәһә-рин (Москва—Ленинград) арасыны сантиметрлә өлчүб алынан санти-метрлэрин мигдарыны мигјасда ве-рилән километрә вурур вә мәсафәнн асанлыгла тапыр. Мәсәлән, Хәзәр дәннзиннн шималдан чәнуба гәдәр узунлуғуну өлчдүқдә онун 100 кило-метрләрлә узандығыны билән ша-кирд севиннр, дәннзин бөјүклүјүнү тәсәввүрүндә чанландырыр. Мигјас-ла апарылан белә иш хэритә тәрти-би заманы истифадә едилән симво-лик бөјүклүк һағғында шакирдләр-дә тәсәввүр јараныр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакир-дин билији конкрет вә дөгиг олмалы-дыр. Бу заман ушаг һәр бир шәрти ишарәннн архасында мүәјјән объек-тин олдуғуну көрүр вә онларда мә-кан мәфһуму јараныр.

Ушағлар хэритәдән, дәрәчә торун-дан истифадә едәрәк ајры-ајры мән-тәгәлэрин бир-бириндән һансы исти-гамәтдә јерләшмәсинн ајдынлашды-рырлар. Бунун үчүн мүхтәлиф ми-саллар верилнр. Арханкелск, Севас-топол, Бакы, Минск, Свердловск Москвадан һансы истигамәтдә јер-ләшир? Бундан сонра алынмыш би-ликләр әсасында ССРИ хэритәси үз-рә мөвчүд олан бәзи адаларын сајы-лыб өјрәдилмәси иши апарылмалы-дыр. Бу, хүсуси програма ујғун ол-малыдыр.

Ибтидан мәктәб шакирдлэринн тәк-тәк адлары дејиб онларын јери-ни дә өјрәтмәк вачиб мәсәләднр. Бу-рада да икинчи әсас шәрт, һәр һан-сы бир адын дејилмәси дејил, һәмнн мәнтәгә вә чографи объект һағғында гыса, ајдын мәлүмат вернр. Верилән мәлүмат елә олмалыдыр ки, онун

* Мәғаләннн әввәли мәчмүәннн 1970-чи ил, 6-чы нөмрәсиндә дәрч едилмишиднр.

Һаггында мұәжжән фикир жаратсын. Һаггында конкрет материал верилмәжән чоғрафи объектләри јадда сахламағ чох чәтин олу. Буна көрә дә мұәллим һәр һансы јадда галан фикир сөјләмәлидир. Бир дәрседә бир-ики адла кифәјәтләнемәк вә јени дәрседә ону тәкрарламағла даһа бир нечә јени ад өјрәтмәк лазымдыр. Мәсәлән, мұәллим бизим дәннз сәрһәдләримиз һаггында данышыр. Лакин бу мәлүмат гуру чансыһычы олмағамалыдыр. Мұәллим ајры-ајры дәннзләр һаггында данышаркән онун сәвијјәсини вә әсас чоғрафи хүсусијәтини демәлидир. Баренс дәннзи чох шималда олмасына баһмајарағ донмур. Чүнки бураја исти аһын кәлир. Гара дәннз дә донмур. Бу дәннз она көрә гара адланыр ки, пајыз ғыртыналары заманы онун сәтһи гара, тутгун көрүнүр. Буналары ушағлара чанлы көстәрмәк үчүн мұәллим јери кәлдикчә, һәмнн дәннзләрә вә онларын саһилләринә аид ләвһәләр нүмајиш етдирә биләр.

Хәритә үзрә иш просесиндә мұхтәлиф пријомлардан истифадә етмәк мүмкүндүр.

Биринчи пријом. Мұәллимнн дивар хәритәсиндә көстәрдији мәнтәгәләри ушағлар өзләриннн столүстү хәритәләриндә тапырлар.

Икинчи пријом. Мұәллим тапылачағ мәнтәгәнин адыны дејир. Ушағлар өз хәритәләриндә ону тапырлар. Бәзән мұәллим һәмнн мәнтәгәни һарада ахтармағ һаггында габағчадан мәлүмат верә биләр.

Үчүнчү пријом. Мұәллим чајын адыны јазы тахтасында јазыр, онун Орта Асија жүксәклијиндән башладығыны да дејир. Сонрадан һәмнн чајын хәритәдә һараја төкүлдүјүнү тапмағы ушағлара тапшырыр.

Хәритә үзрә топланан биликләрин мөһкәмләнемәсиндә контур хәритә үзәриндә ишин хүсуси ролу вардыр. Артығ ушағлар ССРИ-нин чај, көл вә дәннзләрини өјрәндикдән сонра, онлары контур хәритә үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Буна үчүн шакирдләр ССРИ-нин физики хәритәси (столүстү) илә контур хәритәни јанашы гојур, верилән мәнтәгәни вә ја чоғрафи объект иввәлчә физики

хәритәдә тапырлар. Онларын дәгиглијини мұәллим парталарарасы кәзиб јохлајыр. Бунадан сонра онлар һәмнн мәнтәгәнин јерини контур хәритәдә тапырлар. Мұәллим онун да дәгиглијини јохладығдан сонра ушағлар һәмнн нөгтәни контур хәритәдә гејд едиб адыны јазырлар.

Контур хәритәдә ады јазмағ гајдасыны мұәллим онлара әввәлчәдән баша салмалыдыр. Чүнки, хәритәдә јазы, адәтән, чап шриффтләрлә, парәлләләр истигамәтиндә јазылмалыдыр. Һәм дә јазы елә јерләшдирилмәлидир ки, сонра вериләчәк мәнтәгәни тутмасын. Контур хәритәдә мәнтәгәләр бир-биринә даһа јаһындыр. Чүнки онларын мигјасы даһа кичикдир. Бунаила да о, дивар вә атлас хәритәләриндән фәргләнир. Иши асанлашдырмағ үчүн узун вә чохһәрфли адлары нөмрәләрлә гејд етмәк даһа мәгсәдә ујғундыр. Бу нөмрәләрин изаһы хәритәнин ашағы һиссәсиндә шәрти ишарәләрлә бир сырада көстәрилир.

Бүтүн чоғрафи объектләрин адлары ејни чүр јазыла билмәз. Мәсәлән, шәһәр ады верилмиш даирәдән сағ тәрәфдә, чај ады исә мәнбәјиндән башламағла онун аһары истигамәтиндә јазылыр. Әкәр чај чох узун, ады исә ғысадырса, ону ики јердә јазмағ олар. Мәсәлән, Об, Нил вә с.

Контур хәритәләрдә рәнк фонундан истифадә едилмәдијиндән дағлар көстәрилмир. Лакин дағларын контур хәритәдә гејд едилмәси јадда галмағ үчүн даһа әлвәришлидир. Буна үчүн хәтләрдән (чизкиләрдән) истифадә едилир. Физики хәритәдә дағын јери дәгиг мұәжжәнләшдирилдикдән сонра һәмнн истигамәтдә контур хәритәдә хәтт чәкилир вә онун үзәриндә һәмнн дағ силсиләсинн ады гејд едилир. Силсиләләр чох вә јанашы олдугда хәтт дә ики, үч вә мұхтәлиф голлу ола биләр. Контур хәритәләрин физики хәритә кини рәнкләнемәси мәсләһәт дејилдир. Чүнки, рәнк сәрһәдләрини дәгигләшдирмәк, онларын жүксәклик фонларыны ајырмағ ибтидаи синиф шакирдләри үчүн чох ағыр вә ичрасы мүмкүн олмајан ишдир. Ушағ рәнкләр фонунда дүзәни, жүксәклији, дағ-

лығы дегиг ајыра билмәјиб, сәһвә јол верәчәк ки, бу да сонрадан онун һәмин саһә һәчминдә сәһв фикринин топланмасына, хәритәдә сәһв бурахмасына кәтириб чыхарыр.

Ибтидан синиф шакирдләри тәбни зоналар хәритәсини нисбәтән чәтин охујурлар. Буну нәзәрә алараг шакирдләр хәритә һаггында мүәјјән билликләр әлдә етдикдән сонра онлара тәбни зоналар хәритәси тәгдим едилмәлидир. Белә хәритәнин ушагларә өрәдилмәси хәритәнин лекендасы вә мигјасынын изаһындан башланмалыдыр. Бурада мигјас һаггында верилән мә'лумат бир нөв ушагда ајры-ајры зоналарын бөјүк-кичиклијини баша салмаг үчүн лазымдыр. Һәм дә бу вахт онлар мигјасы тәк-рарлајыр вә мөһкәмләндирирләр. Шакирдләрә баша салымалыдыр ки, бурада олан рәнкләр һеч дә физики хәритәдә олдуғу кими даг, дүзәнлик, овалыг вә башга чоғрафи объектләри билдирмир. Бу рәнкләрлә гүтбләрдән башлајараг екватора гәдәр Јер күрәсиндә мөвчуд олан тәбни чоғрафи мүхтәлифликләр кәстәри-лир. Јә'ни һәр бир рәнк мүәјјән тәбни зонаја аиддир.

Пис олмаз ки, мүәллим зоналары баша салмаздан әввәл физики хәри-тә вә глобусда јер сәтһинин мүхтә-лифлији вә онун сәтһиндә олан исти-лик гуршагларыны, гуру вә су саһә-ләрини кәстәриб изаһ етсин. Бундан сонра о, тәбни зоналар хәритәсини ашағыдакы план үзрә шакирдләри-нә өјрәдә биләр: 1) тәбни зоналар хәритәсиндә, зоналарын тапылмасы; 2) һәр бир зонанын шимал вә чәнуб сәрһәддинин мүәјјәнләширилмәси; 3) бу вә ја дикәр зонанын сәтһ гу-рулушунун физики хәритәдә мүәјјән-ләширилмәси; 4) зонада олан јер-алты сәрвәтләрин гејд едилмәси; 5) зонадан кечән чајларын мүәјјәнләш-дирилмәси; 6) зонада олан көлләрин мүәјјәнләширилмәси; 7) онун саһи-линин һансы дәннзләрдә јујулмасы-нын мүәјјәнләширилмәси.

Шакирдләр хәритәләри үст-үстә гојмагла зонанын һансы истилик гуршагында олдуғуну дегигләши-дириләр. Ушагларда һәмин зонанын тәбиәти һаггында даһа әјани (јадда

галан) мә'лумат топланмыш олур. Доғрудур, бу, чох чәтиндир. Лакин апарылмасы мүмкүндүр. Чүнки, ушаг артыг истилик гуршаглары вә физики хәритәни билир. Бунула да о, тәбни зоналарын дәјишмәсиндә истилик вә јерин формасынын ојна-дығы рол һаггында гыса да олса ил-кин мә'лумат топлајыр.

Адәтән, ушаглар хәритәнин шәрти ишарәләрини чәтин мәннмсәјир вә јадда сахлаја билмирләр. Бунула әлагәдар мүхтәлиф әјани васитәләр-дән истифадә етмәк јахшы нәтичә верир. Шакирдләр шәрти ишарәләри рәнкли шәкил вә плакатларда, диа-позитивләрдә, кинофилмләрдә, мо-делләрдә, һербариләрдә, фотографи-јаларда көрдүкдә даһа јахшы јадда сахлајырлар. Шәкил вә кинофилм-ләр васитәси илә тәбни зоналардакы вәзијјәт даһа ајдын әкс етдирилир. Физики чоғрафи хәритәдә олан жүк-сәкликләри кәстәрмәк үчүн хүсуси шәкилләр сечилмәлидир. Дәрс или-нин ахырларында верилмиш ма-териаллары мөһкәмләндирмәк мөг-сәди илә бунлардан истифадә ет-мәк мүмкүндүр. Бундан әлава, ада-ларын, јарымадаларын, көлләрин, дәннзләрин вә чај јатагларынын контурларыны да кәстәрмәк олар.

Мүәллим ССРИ-нин көһнә бир хә-ритәсиндән адлары јухарыда чәки-лән объектләри кәсир. Кәсилмиш ада, јарымада, чај һөвзәси картона јапышдырылыр. Лакин бурада һәм-ин саһәләрин һеч бирини ады кәстәрилмир. Шакирдләр һәмин һиссәләри дивар хәритәси илә ту-тушдурдугдан сонра адларыны та-ныјырлар. Бундан сонра ушагларын гаршысындан дивар хәритәси көтү-рүлүр. Инди онлар, картон үзәриндә кәсип јапышдырдыглары чоғрафи объектин контуруна әсасән объектин адыны јада салыб дејирләр. Бу да хәритәни шүүрлу јадда сахламагда онлара көмәк кәстәрир.

Хәритәни јадда сахламаг, өјрәни-ләркән мөһкәмләндирмәк вә хәритә-ни даһа дегиг билмәк үчүн тәтбиг едилән пријомлардан бири хәритә үз-рә гејабәи сәјаһәтин кечирилмәсидир. Мүәллим кечәчәк маршруту дејир. Ушаглар һәмин маршрут үзрә һәрә-

кэт етмәклә ө јерләр һаггында билдикләрини дејирләр. Ола биләр ки, шакирдләрден бири дивар хәритәсини гаршысында ишләркән галаңлары һәмин тапшырығы столүстү хәритәләриндә јеринә јетирсинләр.

Ишин белә тәшкили шакирдләрин өз јолдашларына әләвә етмәләри вә дүзәлиш вермәләри үчүн имкан јарадыр. Мәсәлән, Днепр чајынын башланғычындан төкүлдүјү јерә гәдәр олан маршрут. Шакирд бу заман гејд едир ки, Днепр чајы Орта Русија јүксәклијини шимал һиссәсиндә Волдај јүксәклијиндә Волга чајынын башланғычындан аз аралы башлајараг чохла мигдарда хырда голлар гәбул едиб бөјүк чај олур. Днепр Шәрги Европа дүзәлијиндә үч республиканын әразисиндән— РСФСР, БССР вә УССР-дән кечир.

Ушаглар башланғычындан төкүлдүјү јерә гәдәр Днепри нечә төсәввүр едирләрсә елә дә данышыр, саһилләрини вә ахымыны тәсвир едирләр. Онуи үзәриндә олан бөјүк шәһәрләр, су електрик стансијалары вә су анбарларынын адыны дејәрәк көстәрирләр. Бу маршрут IV сенифдә илин ахырында «Мешәләр зонасы» вә «Чөлләр зонасы» кечилдикдән сонра верилә биләр.

«Сәјаһәт» мүхтәлиф јолларла: дөмир јолу, су јолу, һава јолу вә даг јоллары илә апарыла биләр. Сәјаһәт үчүн сечилмиш маршрут үзрә кичик һекајә дүзәлтмәк вә евдә ишә јазмағы тәләб етмәк мүмкүндүр. Белә ев тапшырығы фәрди характер дашыја биләр. Бә'зән маршруту сечмәји ушағын өз ихтијарына бурахмагда олар.

II сенифдә „Һиссәләр“ мөвзусунун тәдрисинә даир

С. РЗАЈЕВА

Һиссәнин өјрәдилмәсинә II сенифдә чәми 6 саат вахт әјрылмышдыр. Бу мөвзуја аид тәмринләр шакирдләри кәләчәкдә кәсрләрин өјрәнилмәсинә һазырлајыр.

«Һиссәләр» мөвзусуна кечмәмишдән бир дәрә габаг мүәллим шакирдләрә кәлән дәрәсә кағыздан даирә, дүзбучағлы, квадрат, үчбучаг һазырлајыб кәтирмәләрини тапшырыр. Јени дәрәсә шакирдләрин кәтирдикләри бу фигурлар әсасында һиссә һаггында мә'лумат верилир.

Шакирдләр һәлә ушаг јашларындан бә'зи һиссәләри таныјырлар. Мәсәлән, ана бир алманы ики ушаға бөлүб верир. Белә бөлүмүш алманын һәр пајыны «јарым» кими таныјан ушаг II сенифдә артыг «икидә бир һиссә» кими таныја билир. Бу-нулла әләгәдар оларәг «Һиссәләр» мөвзусунда мүәллимин гаршысында дуран әсас мәсәлә—һиссәнин алын-

масы просеси һаггында ушагларда әјдын төсәввүр јаратмагдыр. Һиссәни өјрәдәркән мүәллим мүхтәлиф практик тәмринләрлә реал әшјаны (мәсәлән, алма, гајтан, кағыз золағ, кағыздан кәсилмиш даирә, квадрат, мүхтәлиф формалы дүзбучағлылар вә с.) мүхтәлиф шәкилдә бәрабәр һиссәләрә бөлүр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, јазы тахтасына чағырылмыш шакирди изләмәклә бүтүн сениф фәал ишләсин.

Мүәллим һәр шакирдә кағыздан кәсилмиш даирә, дүзбучағлы вә с. верир, онлары ортадан гатламагла һиссәсини тапмаға кәтириб чыхарыр. Белә практик иш заманы фигуру бәрабәр һиссәләрә дүзкүн бөлмәк үчүн дамалы дөфтәр вәрәгиндән, хәткешдән истифадә етмәк мүмкүндүр. Беләликлә, һиссәнин алынмасыны нүмајиш етдирмәклә, шакирдлә-

рин диггетини хиссэнин алынмасы үсуллары вэ онларын адлары илэ эшжанын нечэ бэрабэр хиссэжэ бөлүнмэси арасындакы элагэжэ жөнөлтмэк лазымдыр (эшја ики бэрабэр хиссэжэ бөлүнмүшсэ, алынмыш һэр бир хиссэ икидэ бир, дөрд бэрабэр хиссэжэ бөлүнмүшдүрсэ, дөрддэ бир вэ с. адланыр).

Фигурлары бэрабэр хиссэлэрэ бөлэрэк, бу хиссэлэри (мэсэлэн: а) ејни радиуслу жарымдаирэ вэ даирэни; б) алма вэ жарым алманы; в) кағыз золағы вэ бу золағын жарысына бэрабэр олан золағы вэ с.) мугајисэ етмэк үзрэ практик иш апарылмалыдыр. Тэчрүби иш үчүн һэр бир шакирдни һэм ејни вэ һэм дэ мүхтәлиф өлчүдэ даирэ, квадрат вэ башга фигуру оломалыдыр.

Хиссэнин өјрадилмэсинэ ејни фигурун (хүсүсилэ даирэнин) икидэ бир вэ дөрддэ бир хиссэсиндэн башламаг мөгсэдэ ујғундур. Даирэнин жарысыны бир, дөрддэ бирини башга рәнклэ рәнкләтдириб, хиссэлэри үстүстэ гөјмагла һансынын бөјүк вэ ја кичик олдуғуну шакирдлөрдән сорушмаг лазымдыр. Мугајисэ үчүн ејни радиуслу даирэлэрин бир нечэ дөфө гатланмасындан алынған хиссэлэри дэ тутушдурмаг фајдалыдыр.

Квадраты, дүзбучагыны вэ башга фигурлары хиссэлэрэ ајыраркән бөлмэнин мүхтәлиф јолларындан истифаде етмэк лазымдыр (мэсэлэн: квадраты диагонал үзрэ ики бэрабэр хиссэжэ елэ бөлмэк олар ки, үчбучаг алынсын).

Алынмыш мүхтәлиф хиссэлэрин ады илэ шакирдлэри таныш едиб, һэр хиссэнин јазылышыны көстөрмэк лазымдыр. Лакин бу заман «сурәт» вэ «мәхрәч» терминлэри дејилмир.

Мүәллим көстөрир ки, экәр икидэ бир хиссэни јазмаг лазымдырсэ, хәтт чәкилир, хәттин алтында хиссэлэрин сајыны көстөрән әдәд, (јә'ни 2) үстүндэ исә хиссэлөрдән бирини көстөрән әдәд (јә'ни 1) јазылыр.

Хиссэжэ аид тәмринлэрин јеринэ јетирилмэси процесиндэ шакирдлэрэ онларын јазылыш вэ охунма гајдаларыны мәнимсәтмэк лазымдыр. Бир нечэ садэ тәмринлэри евә дэ тап-

шырмаг лазымдыр. Кағыздан һазырланмыш даирэ, квадрат вэ башга фигурлары бэрабэр хиссэлэрэ бөлэрэк бөлмөжэ аид тәмринлэр апардыгда шакирдлэрэ әдәдин хиссэсини тапмағы, һәм дэ хиссэсинэ көрә әдәди тапмағы өјрәтмэк асанлашыр. Бу заман әдәдин хиссэсини тапмаға аид биликлөрдән истифаде едиб, хиссэсинэ көрә әдәди тапмаға кечмэк лазымдыр. Буна даир дәрликдэ мүхтәлиф характерли тәмринлэр верилир. Дәрсдә шифаһи мэсәлэлэрэ дэ кениш јер верилмәлидир.

«Хиссәләр» мөвзусуна аид материалы ашағыдакы шәкилдэ тәдрис етмэк олар: 1-чи дәрс (сәһ. 173—174).

Мөвзу: хиссэлэр.

Дәрсин мөгсәди: хиссэлэрин алынмасы вэ мугајисэси илэ шакирдлэри таныш етмэк.

Дәрсин кедиши:

1) һэр бир шакирд, мүәллимни рәһбәрлији илэ, 823 вэ 824 нөмрәли тәчрүби олараг тәмринлэри ичра едир (әввәлчә мүәллим иши әјани вәсаитлэ өзү апарыр, сонра һэр шакирд тәмринлэри һәмин дәрс үчүн һазырланмыш вәсаитлэ јеринэ јетирир).

823 нөмрәли тәмрини јеринэ јетирдикдэ, шакирд кағыздан һазырланмыш даирэни гатлајараг, ики бэрабэр хиссэжэ бөлүр вэ һэр бир даирәдэ нечэ жарымдаирэ олдуғуну өјрәнир.

824 нөмрәли тәмриндэ исә әввәлчә һазырланмыш кағыз квадрат дөрд бэрабэр хиссэжэ бөлүнүр вэ шакирд бу хиссэлөрдән бирини көстөрир. Мүәллим, бу квадратын ичәриндэ нечэ белэ хиссэ олдуғуну шакирдлөрдән сорушур.

2) дәрслик үзрэ иш. 825 вэ 826 (1, 2) нөмрәли тәмринлэр шакирдлэрин иштиракы илэ арашдырылыб, һэр тәмринэ ујғун јазылыш јазы тахтасында гејд едилир.

3) Сәрбәст иш. 826 (3) нөмрәли тәмрин дәрсликдәки ардычыллыгла охунур. Бу вахт мэсәләжэ ујғун олараг һэр шакирд кағыздан кәсилмиш

дүзбучагыдан истифаде етмәлидир.

828 нөмрәли мәсәләни чәдвәлини көмәжи илә һәлл едилмәси мәсләһәтдир. Чүнки шакирдләр бу заман мәсәләнин шәртини даһа асан мәнимсәјирләр.

- а) $95 - (3 + 12) = 95 - 15 = 80$
 б) $95 - (3 + 12) = (95 - 3) - 12 = 92 - 12 = 80$
 2) Ашағыдакы әдәдләри 100-ә тамамлајын:
 93, 97, 91, 96 вә с.
 Мәсәлән:

Парчанын нөвү	Бир метрин гијмәти	Метрләрин сајы	Дәјәри
Јун	12 манат	4 м.	?
Ипәк	8 манат	х м.	?

} ејиндир

Шакирдләр чәдвәл тәртиби заманы шәрти јахшы баша дүшүбләрсә, онда өзләри мәсәләни сәрбәст һәлл едә биләрләр. Мүәллим мәсәләнин чәтинлик төрәдәчәјини һисс етдикдә ону ајдынлашдырмаг мәгсәди илә белә бир суалы верир: «х-и тапмаг үчүн әввәлчә нәји билмәк لازымдыр?» һәлли јохладыгдан сонра мүәллим чәдвәлдә јазылмыш х-ин үстүндән хәтт чәкиб, әвәзинә алынмыш рәгәми јазмагы шакирдә тапшырыр.

829 нөмрәли мәсәлә е'лан олунур вә шифаһи һәлл едилир.

Кечән дәрсләрин тәкрары.

830 нөмрәли мисал шифаһи јеринә јетирилир. Лакин һәр аддымда лазыми гәјдалар јада салыныр.

Евә тапшырыг. 827 вә 831 нөмрәли тәмринләрин һәллини јеринә јетирин.

II дәрс (сәһ. 175—176).

Мөвзу: һиссәләр.

Дәрсин мәгсәди: һиссәләр һаггында биликләрин формалашмасыны давам етдирмәк вә һиссәләрин мугајисәси.

Тәкрар: шифаһи һесаблама 1) 9 вә 6 әдәдләринин чәмини 2-јә вурмаг. Јә'ни:

а) $(9 + 6) \cdot 2 = 15 \cdot 2 = 30$

б) $(9 + 6) \cdot 2 = 9 \cdot 2 + 6 \cdot 2 = 18 + 12 = 30$

23 вә 7 әдәдләринин фәргивини 3 дәфә артырмаг:

а) $(23 - 7) \cdot 3 = 16 \cdot 3 = 48$

б) $(23 - 7) \cdot 3 = 23 \cdot 3 - 7 \cdot 3 = 69 - 21 = 48$

95-дән 3 вә 12 әдәдләринин чәмини чыхмаг:

$100 - 93 = 7$

$93 + 7 = 100$

$100 - 97 = 3$

$97 + 3 = 100$

$100 - 96 = 4$

$96 + 4 = 100$

3) Ашағыдакы әдәдләри 2 дәфә азалдын: 4, 18, 36, 24, 56, 82, 88, 100;

4-ә галыгсыз бөлүнән әдәдләри сечиб јенидән јазын.

4) Даирәни һиссәләрә бөлмәклә

онун $\frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}$ — ни көстәрмәк.

Дәрсин кедиши:

832 нөмрәли мәсәлә тәчрүби олараг, јеринә јетирилир вә сонра 833 вә 835 нөмрәли мисаллар вә мәсәләләр мүәллимни көмәжилә һәлл едилир. 833 нөмрәли тәмриндәки шәкилдә рәнкләнмиш һиссәләр гејд едилир вә алынмыш һиссәләр тутушдурулуру. 835 (1) нөмрәли тәмриндә исә ифаде охунур, һәрфләрин јеринә гијмәтләр јазылыр вә һесабланыр. 835 (2) нөмрәли тәмрин исә сәрбәст һәлл олунур.

Мәсәлә һәлли үзрә иш.

837 нөмрәли мәсәлә мүәллимни көмәжилә гурулуру вә шифаһи һәлл едилир.

Кечән дәрсләрин тәкрары.

838 нөмрәли тәмриндәки нүмуиз ашағыдакы суаллар үзрә ајдынлашдырылыр. «Биринчи сәтирдә нә јазылмышдыр?» (биринчи сәтирдә јазылмышдыр ки, 36 әдәди 4-дән бөјүкдүр).

Икинчи сәтирдә нәји өјрәндик? (36 әдәди 4-дән нечә дәфә бөјүкдүр).

Үчүнчү сәтирдә көстөрмәк лазымдыр ки, «сол тәрәфи нечә дәјишсәк «бөјүклүк» ишарәси «бәрабәрлик» ишарәси илә әвәз олунар?» (36-ны 9 дәфә азалтмаг вә ја 9-а бөлмәк лазымдыр).

Нәһајәт, дөрдүнчү сәтирдә јазыб көстөрмәк лазымдыр ки, сағ тәрәфи нечә дәјишсәк, 36 аларыг (4-ү 9 дәфә артырмаг лазымдыр).

Бу нөмрәдә галан 3 мисалы шакирдләр өзләри сәрбәст изаһ едирләр. 839 нөмрәли мисалын 1-чи сәтрини һәлл етмәк.

Евә тапшырыг: 834 нөмрәли тәмрини јеринә јетирмәк. 836 нөмрәли мәсаләни чәдвәлдә гыса јазыб һәлл етмәк. 839 нөмрәли мисалын 2-чи вә 3-чү сәтрини һәлл етмәк.

III дәрс (сәһ. 176—177).

Мөвзу: Әдәдин һиссәсини тапмаг.

Дәрсин мәгсәди: Әдәдин һиссәсини тапмага аид мәсәләләрлә танышыг.

Дәрсин кедиши: Әввәлчәдән јазы тахтасында һазырланмыш шәкил үзрә һиссәләрин ады тәкрарланыр, јә'ни 8 бәрабәр һиссәјә бөлүмүш даирә, биринчиси 3, икинчиси 6 вә үчүнчүсү 2 бәрабәр һиссәјә бөлүмүш үч бәрабәр дүзбучаглы көстәрилик. Јазы тахтасына чағырылмыш һәр бир шакирд ајры-ајры шәкилләрдә көстәрилән һиссәләрин адыны дејиб гејд едир.

2) **Тәчрүби иш:** 840 вә 841 нөмрәли тәмринләрини һәлли. Әввәлчә шакирдләрә 12 см узунлуғунда кағыз золаг пајланыр. Кағыз золагыны гатлајыб ики бәрабәр һиссәјә ајырмаг вә золагыны јарысыны рәнкләмәк лазымдыр. Сонра белә мусәһибә кедир:

— Бүтөв золагыны узунлуғу нечә сантиметрдир?

— Бүтөв золагыны узунлуғу 12 см-дир.

— Золагыны јарысы нечә сантиметрдир?

— Золагыны јарысы 6 сантиметр-дир.

— Золагы дөрд бәрабәр һиссәјә

бөлүн. Золагыны $\frac{1}{4}$ һиссәси нә гәдәр-дир? (шакирдләр өлчүб јохлајырлар).

— 12 см узунлуғда олан золагыны $\frac{1}{6}$ һиссәси нә гәдәрдир? (шакирдләр көстәрирләр).

— Буну нечә билдиниз? (шакирдләр изаһ едирләр).

12 см-и нә үчүн 6-ја бөлмәк лазымдыр? (шакирдләр изаһ едирләр).

— Јазы тахтасында 18 дәнә даирә чәкин (шакирдләр чәкирләр).

— Бу даирәләрин $\frac{1}{2}$ һиссәси нечә даирәдир?

— Бу 18 даирәнин $\frac{1}{2}$ -и 9 даирәдир.

— Буну тапмаг үчүн нә етмәк лазымдыр?

— Бунун үчүн 18 даирәни икијә бөлүб бир һиссәсини көтүрмәк лазымдыр (әјани көстәрирләр).

Беләликлә, 18 даирәнин $\frac{1}{3}, \frac{1}{6}, \frac{1}{9}$

вә $\frac{1}{18}$ һиссәсинин тапылмасы үзәриндә иш кедир.

842, 843 вә 845 нөмрәли тәмринләр шифаһи һәлл едилер. Сонра үч шакирд јазы тахтасында 848 нөмрәли мисалын биринчи сәтрини һәлл едир. Јердә отуранлар исә икинчи сәтри сәрбәст һәлл едирләр. Јохлама заманы әтрафлы изаһ тәләб етмәк лазымдыр.

Евә тапшырыг: 844, 846 вә 849 нөмрәли чалышмалар.

IV дәрс (сәһ. 178—179).

Мөвзу: һиссәсинә көрә әдәди тапмаг.

Дәрсин мәгсәди: һиссәсинә көрә әдәдин тапылмасына аид мәсәләләрлә танышыг.

Шифаһи һесаблама: 854 нөмрәли чалышма (тәмриндәки чәдвәли чәк-мәјиб, дәрсликлә ишләмәк олар).

1) Тэчрүби иш: Өз кагыз золагы-нызы көстөрүн (золаг эввэлчэдэн һазырланмыш мухтәлиф чүт эдәди көстөрән сантиметрләрлә өлчүлмүш олмалыдыр. Мәсәлә, 6 см, 10 см, 12

см, золагын $\frac{1}{2}$ һиссәсинин узунлуғу-

ну көстөрүн. Золагын жарысыны өл-

чүн. Золагын $\frac{1}{2}$ һиссәсинин узунлу-

ғу нәжә бәрабәрди? Бәс сәндә? дежә мӯәллим бир нечә шакирддән алдыгы нәтижәни сорушур. Инди фикирләшин: «Бүтүн золагын узунлуғу нәжә бәрабәрди? Буну өлчәмәмиш нечә биләрдик?». Јенидән бир нечә шакирддән сорушур: «Сәндә олан золагын узунлуғу нәжә бәрабәрди? Бүтүн золагын узунлуғу нәжә бәрабәрди? Буну сән нечә билдин?» 851 нөмрәли мәсәлә сәрбәст һәлл едилир. 852, 853 нөмрәли тәмринләр шифаһи һәлл едилир (һәр дәфә мәсәләнин һансы әмәллә һәлл едилди мӯәјјәнләшдирилир вә нијә һәммишә вурмадан истифадә олундуғу ајдынлашдырылыр).

Мәсәлә үзрә иш: 855 нөмрәли мәсәләнин һәллини чәдвәлдә гурмагла јазы тахтасында вә дәфтәрдә һәлл етмәк олар.

Шифаһи һесаблама. 856 нөмрәли мисаллар әмәлләр апармадан јеринә јетирлир.

Евә тапшырыг: 855 нөмрәли мәсәләнин тәрси олан мәсәлә дүзәлдиб, һәлл етмәли. 856, 857 нөмрәли мисалларын 1-чи сәтри һесаблама вәситәсилә јохланыр.

V вә VI дәрсләр кечмиш дәрсләрнин мөһкәмләнмәсинә һәср олунур. Бу дәрсләрдә вахтын чох һиссәси практик тәмринләрлә верилмәлидир. Мәсәлә:

1) 15 см узунлуғунда олан дүз хәтт парчасы чәкии. Шәкилдә буну $\frac{1}{3}$ һиссәсини көстәриб гејд еди. Бу һиссәнин узунлуғу нә гәдәрди?

2) Периметри 20 см олан квадрат чәкии. Бу квадратын периметринин

$\frac{1}{5}$ һиссәси нә гәдәрди?

3) Кагыз золагынын $\frac{1}{6}$ һиссәси

4 см-дир. Бүтүн бу золагын узунлуғу нә гәдәрди? Бу парчаја ујғун узунлуғу хәткеш үзәриндә көстәри.

4) Дүзбучағлыны 6 бәрабәр һиссәјә бөлүн. $\frac{1}{2}$ һиссәсини рәнкләјин.

Дүзбучағлынын үчдә бир, алтыда бир һиссәләрини исә мухтәлиф рәнкли карандашларла рәнкләјин вә с.

Дәрсин мөһкәмләндирилмәсиндә ики мәсәләни әсас тутмаг лазымдыр. Әдәдин һиссәсини вә һиссәсинә керә эдәди тапмаг. Бу мәсәләләрин һәлли заманы эввәлчә шакирдләр нәји тапмаг лазым кәлдијини дәгигләшдирмәлидир. Мәсәлә, ашағыдакы мәсәләләрә бахаг:

1) Хәтт парчасынын узунлуғу 16 сантиметрди. Буну $\frac{1}{4}$ һиссәсинин узунлуғу нәжә бәрабәрди?

2) хәтт парчасынын узунлуғунун $\frac{1}{4}$ һиссәси 10 сантиметрди. Бу парчанын узунлуғу нә гәдәрди?

Шакирдләр биринчи һалда верилән әдәдин нә үчүн 4-ә бөлүндүјүнү, икинчи һалда исә 4-ә вурулдуғуну изаһ етмәлидирләр. һәр ики мәсәләнин һәлли әјани көстәрилмәлидир.

Шифаһи һесаблама үчүн белә тәмринләр вермәк әлверишлидир:

1 дм 6 см-ин $\frac{1}{8}$ һиссәсини, 2 дм 4 см-ин $\frac{1}{6}$ һиссәсини тапмалы.

$\frac{1}{5}$ һиссәси 5 см олан ипин узунлуғуну тапмалы.

Белә тәһринләр заманы шакирдләр даим десиметри сантиметра чевириб хырдалајырлар, эмәли иш апардыгдан сонра јенә сантиметри десиметра чевирмәклә эмәлләр едиләр. Мәсәлән:

а) $1 \text{ дм.} 6 \text{ см} = 16 \text{ см}$

Бу парчанын $\frac{1}{8}$ һиссәсинин узунлуғу 2 см-дир вә ја $16:8=2$.

б) $2 \text{ дм} 4 \text{ см} = 24 \text{ см}$. Бу парчанын

$\frac{1}{6}$ һиссәсинин узунлуғу 4 см-дир вә

ја $24:6=4$.

в) $\frac{1}{5}$ һиссәсинин узунлуғу 5 см олан

парчаны тапын. $5 \cdot 5 = 25$. Бу парчанын узунлуғу $25 \text{ см} = 2 \text{ дм} 5 \text{ см}$ -дир.

II сенифдә һәндәсә элементләри тә'лиминин әсас мәсәләләри*

Чохбучағлынын периметри. Һәлә I сенифдә шакирдләр парчаларын топланмасы вә чыхылмасына аид чохлу мәсәләләр һәлл етмишләр. Мәсәлән, «Узунлуғу 9 см олан парчадан узунлуғу 4 см олан парчаны чыхын» вә ја «узунлуғлары 5 см вә 3 см олан парчалары топлајын» вә с. Бүтүн бу мәсәләләр һесаблама характери дашыјыр. Јә'ни шакирдләр парчаларын узунлуғларыны кәстәрән әдәдләр үзәриндә эмәлијатлары јеринә

јетирирләр. Беләликлә, парчанын узунлуғу вә ја парчаларын чәми әдәд олуур вә ја әдәдлә ифадә олуур. Парчаларын чәми дедикдә исе, јени парча нәзәрдә тутулуур ки, бу да елчмә илә әләгәдар олмајыб, һәндәсә мәсәләсидир.

II сенифдә парчаларын өлчүлмәсинә аид «һесаблајычы» мәсәләләрә һәндәсә характер вермәк лазымдыр. Әкәр **AB** парчасы үзәриндә **O** нөгтәсини гејд етсәк (шәкил 1), онда **AO** парчасы **AO** вә **OB** парчаларынын чәми олачагдыр. **AO** парчасы өз нөвбәсиндә **AB** парчаларынын фәрги олачагдыр.

* Әввәли мәчмүүәнин 1970-чи ил, 6-чы нөмрәсиндә дәрч олуунмушдур.

Шәкил 1.

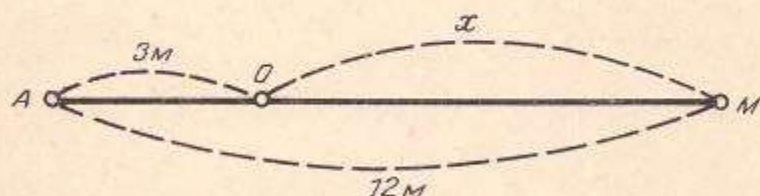
Мигъас хәткешиндән истифадә етмәдән, парчаларын чәмини вә фәргини пәркәр васитәсилә гурмаг олар. Шакирдләр мүүјјән едирләр ки, верилмиш парчаларын чәми олан парчанын узунлуғу ајры-ајры топланан парчаларын узунлуғлары чәминә бәрабәрдир.

Бу авлајышлар әјани олараг садә

тәшликләрин һәлли илә әлагәләндириллр.

Мисал: O нөгтәси $AM=12$ см парчасыны $AO=3$ см вә OM парчаларына ајырыр. OM парчасынын узунлуғуну тапын.

Шәртә (шәкил 2) әсасән OM -и X илә ишарә едәк. Онда шакирдләр мұхтәлиф тәшликләр тәртиб едә биләләр:

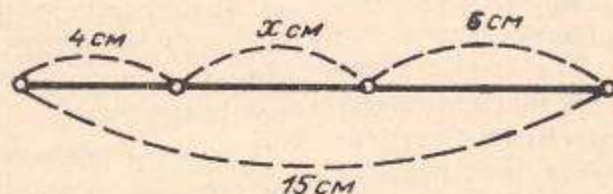
Шәкил 2.

1. $X+3=12$
2. $12-X=3$
3. $12-3=X$

Бу тәшликләрдән ихтијары бирини һәлл етсәк, $OM=9$ см аларыг.

Буна бәнзәр белә бир мәсәлә даһа марағлыдыр:

«Чертјождан истифадә едәрәк (шәкил 3) тәшлик гуруб, мәнһул парчаны тапын».

Шәкил 3.

Сыныг хәттин узунлуғу ону әмәлә кәтирән парчаларын узунлуғлары чәминә бәрабәрдир. Сыныг хәттинин узунлуғуну ики үсулла тапмаг олар:

1. Сыныг хәтти әмәлә кәтирән парчаларын һәр бирини өлчүб, алынан әдәдләри топламаг. Бу һалда јени бир әдәд—сыныг хәттин узунлуғуну аларыг (шәкил 4), $4+7+3=14$ см.

2. Сыныг хәтти әмәлә кәтирән парчаларын һәндәси чәмини тапын. Бу һалда пәркарын көмәји илә дүз хәтт

үзәриндәки сыныг хәттин дүзләндирилмәси адланыр. Алдығымыз парча сыныг хәттин узунлуғуну көстәрәчәкдир.

Һәр ики һалда нәтичә ејни олур.

Сыныг хәттин дүзләндирилмәсини кичик эксперимент әсасында шакирдләр үчүн нүмајиш етдирмәк олар. Бунун үчүн назик вә јумшаг мәфтүлдән һазырланмыш сыныг хәтт моделинин узунлуғуну әввәлчә

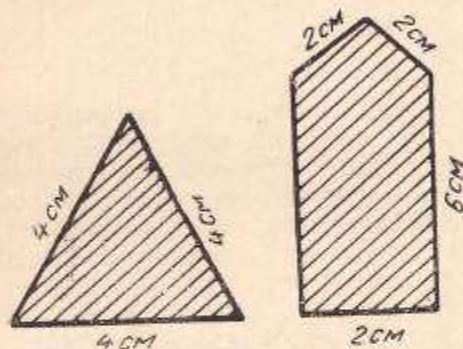
биринчи үсулла, сонра исә икинчи үсулла өлчмәк лазымдыр.

Һәр ики үсулла гапалы вә гапалы олмажан сыныг хәтләрин узунлуғуну тапмаға аид кифәјәт гәдәр мәсәлә һәлл етдикдән сонра шакирдләри чохбучаглынын периметри анлајышы илә таныш етмәк олар. Гејд етмәк лазымдыр ки, чохбучаглынын сәрһәди (контур) гапалы сыныг хәтдир вә бу сыныг хәттин узунлуғу чохбучаглынын периметри адланыр.

Периметрин тапылмасына аид әввәлчә мүхтәлиф үчбучаглардан истифада етмәк мәгсәдәүјүндур. Белә ки, бу үчбучаглар кағыздан вә картондан ола биләр. Шакирдләр үчбучагы һәр бир тәрәфини өлчүр, сонра һәмин тәрәфләрин узунлуғлары чәмини тапырлар. Бу да үчбучагынын периметридир. Бундан сонра мүхтәлиф чохбучаглыларын чертјожлары асасында мәсәләләр һәлл едилер. Бу заман икинчи үсулу да тәтбиг етмәк олар (хүсусән, үчбучаглар аид олдугда).

Дүзбучаглынын вә квадратынын периметрини тапылмасы онларын гаршы тәрәфләрини хәссәләринә вә әдәди дүстурунун тәртиб едилмәсинә әсасланыр.

Лакин һәлә бундан әввәл башга чохбучаглылар үчүн әдәди дүстурун тәртиб едилмәсини шакирдләрә көстәрмәк лазымдыр. Мәсәлән, шәкил 4-дә көстәрилән чохбучаглынын периметрини тапын.

Шәкил 4.

Шакирдләр һәмин чохбучаглыларын периметрини һесабламағ үчүн әдәди дүстурлар тәртиб едирләр. Шәклә әсасән: $4 \times 3 = 12$ (см); $2 \times 3 +$

$+ 6 \times 2 = 18$ (см). Белә мәшгетдиричи мәсәләләр кифәјәт гәдәр һәлл олундуғдан сонра шакирдләр дүзбучаглы вә квадратынын периметрләрини һесабламағ үчүн әдәди дүстурларын структуруну мәнимсәјирләр.

Мәсәлән, тәрәфләри 9 см вә 7 см олан дүзбучаглынын периметрини һесабламағ үчүн ики әдәди дүстур тәртиб етмәк олар:

$$9 \times 2 + 7 \times 2 \text{ вә } (9 + 7) \times 2.$$

II. Ики нөгтә арасындакы мәсафә.

Шакирдләр «ики нөгтә арасындакы мәсафә» ифадәсини мүхтәлиф шәкилдә баша дүшүрләр. Онлар һәјәти тәчрүбәдән билирләр ки, ики нөгтә арасындакы мәсафәни мүхтәлиф јолларла гејд етсәк, мүхтәлиф нәтичәләр аларыг. Мәһз буна көрә II синифдә бу анлајышы дәгигләшдирмәк лазымдыр.

Мәсәлән, **A** нөгтәсиндән (мәктәбдән) **M** нөгтәсинә (евә) мүхтәлиф јолларла кетсәк, мүхтәлиф мәсафәләр гәт едиләр. Бурада белә суаллар вермәк олар:

— һансы јолла кетмәк лазымдыр ки:

а) ән бөјүк мәсафә гәт едилсин?

б) ән кичик мәсафә гәт едилсин?

Бу мәсафәләри мүгајисә етмәк үчүн (сыныг хәтләрин узунлуғу) «күчәләрин» сајы (квадратларын тәрәфләри) тапылыр.

A вә **M** нөгтәләри арасындакы мәсафәни мүхтәлиф сыныг хәтләр үзрәдә һесабламағ олар. Гејд етмәк лазымдыр ки, ики нөгтәни истәнилән гәдәр сыныг хәтлә бирләшдирмәк мүмкүн олдуғу һалда, онлары јалныз бир дүз хәтлә бирләшдирмәк олар. Буна көрә ики нөгтә арасындакы мәсафә — һәмин нөгтәләри бирләшдирән дүз хәтт парчасынын узунлуғу гәбул едилер.

Фигурларын бәзи хәссәләрини ашкар етмәк үчүн нөгтәләр арасындакы мәсафәләрин өлчүлмәсинә аид чалышмалардан истифада етмәк олар.

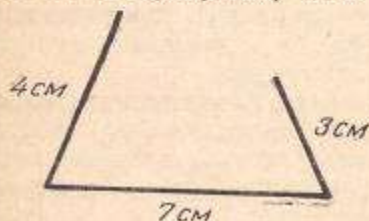
Мәсәлән, дүзбучаглынын гаршы тәпәләри арасындакы мәсафәләри өлчмәклә, шакирдләр һәмин мәсафәләрин бәрәбәр олмасы нәтичәсинә кәлирләр. **A** нөгтәси **M** нөгтәсиндән

һансы мөсәфәдәдирсә, Т нөгтәси дә Е нөгтәсиндән һәмни мөсәфәдәдир. Дүзбумаглынын дахилиндә елә бир нөгтә вар ки, о, тәпәләрдән бәрәбәр узаглыгдадыр. Буну өлчмә јолу илә мүәјјән етмәк олар.

III. Әдәдләрин парчаларла көстәрилмәси.

Әдәдләрин һәндәси фигурларла мүхтәлиф шәкилдә көстәрилмәси I синифдә кеңиш тәтбиг олуур. Мәсәлән, мигјас хәткеши васитәсилә топлама вә чыхманын нумајиш етдирилмәси. Бурада һәр бир әдәдә мувафиг парча көстәрилик (шәкил 5) Мәсәлән, 3 әдәдинә 3 см узунлуғида парча, 7 әдәдинә 7 см узунлуғида парча мувафигдир вә с.

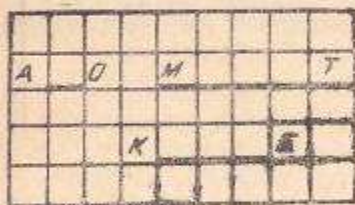
Шәкил 5.

Шакирдләр тәдричән мәсәлә шәртинин парчаларла көстәрилмәси илә таныш едилдрләр. Бу, мәсәлә шәртини әјани сурәтдә көстәрмәјә имкан верән еффектли пријомдур.

Лакин мигјас һаггында анлајыш тәдричән верилир. Бунун үчүн ашағыдакы кими мәсәләләр вермәк олар.

Мәсәлә 1. АО парчасы (шәкил 6) ваһидә ујғундур. МТ, КЕ парчалары нечә ваһиди көстәрир. 9 әдәдини һансы парча илә көстәрмәк олар?

Мәсәлә 2. Бурада АО парчасы ваһиди 2 (3; 4; 5 вә с.) әдәди көстәрир.

Шәкил 6.

Тәләб олуанлар I нөмрәли мәсәләдә олдуғу кимидир.

Мәсәлә 3. МО парчасы 2 (5, 7 вә с.) әдәдини көстәрирсә, галаң парчалар һансы әдәдләри көстәрәчәкдир, 12 әдәдини һансы парча илә көстәрмәк олар?

IV. Даирә вә чеврә.

Шакирдләрин даирә вә чеврә илә таныш едилмәси бир сыра чәтинликләrlә әлагәдардыр. Лакин чәтинликләри арадан галдырмаг олар. Дүз хәтт парчасыны хәткешлә чәкдијимиз һалда, чеврә пәркарла чәкилик. Пәркар васитәсилә чеврәнин чәкилмәси гајдасы көстәрилик. Пәркарын ити учунун сабит дајаидығы нөгтә — чеврәнин мәркәзи, о бири учунун чыздығы хәттә чеврә дејилир. Дәрһал гејд етмәк лазымдыр ки, чеврә даирәнин сәрһәддидир. Беләликлә, шакирдләр чохбучаглынын сәрһәди олан гапалы сыныг хәтлә чеврәни мугајисә едир вә онун гапалы әјри хәтт олдуғу нәтичәсинә кәлирләр.

Чеврәнин картон золаг вә ја планка илә чәкилмәси гајдасыны да шакирдләрә көстәрмәк лазымдыр.

Шакирдләрин чеврә вә даирә һаггында тәсәввүрләрини дөгигләшдирмәк мөгсәди илә ашағыдакы мәсәләләрин һәлли зәруридир:

I. Даирәјә мөхсус олан вә мөхсус олмајан вә ејни заманда чеврә үзәриндә олмајан нөгтәләри көстәрин. Шакирдләр ашағыдакы чаваблары верирләр:

- О, Е, Д, П;
- М, Д;
- Т, К;
- О, Е.

Сонра шакирдләри чеврәнин радиусу анлајышы илә таныш етмәк лазымдыр. Бунун үчүн чеврә үзәриндә бир нөгтә көтүрүлүр вә мәркәзлә бирләшдирилир. Бу чүр бир нечә нөгтә мәркәзлә бирләшдирилир вә алынған парчалар (радиуслары) мугајисә едилер. Ахырда шакирдләр ејни бир чеврәнин бүтүн радиусларынын бәрәбәр олмасы нәтичәсинә кәлирләр. Јәни чеврәнин бүтүн нөгтәләри онун мәркәзиндән бәрәбәр узаглыгдадыр.

Чеврәнин чәкилмәси вәрдишинин формалашмасы олдуғча ләнк кедир.

Бунун үчүн чохлу чалышмалар жеринө жетирмек вэ эмэк дэрслериндө чеврөнин чөкилмөсинө фикир вермек лазымдыр.

Беләликлө, шакирдлөр верилмиш мәркөз вэ радиуса көрө чеврө чөкмөји өжрөнирлөр.

V. Ваһидин һиссәләри. Һиссәләрин һөндөси фигурларла көстөрилмәси.

Фигурлары бәрабәр һиссәләрә бөлмөжә анд элдә едилән тәсәввүр вэ вәрдишләр ваһидин һиссәләри кими мһүм тәсәввүрләрин формалашмасы үчүн әсас рол ојнајыр. Бу да шакирдлөри кәср анлајышына баша дүшмөжә кәтириб чыхарыр.

II синифдә әсас мөгсәд — һиссә һаггында дәгиг тәсәввүр вермөкдөн ибарәтдир. Бурада мұхтәлиф һөндөси фигурлар вэ әшјалар ваһид ролуну ојнајыр.

Әввөлчә һөјәти мисаллардан башламаг лазымдыр. Мәсәлән, чөрөјин вә ја алманын ики бәрабәр һиссәжә бөлүмәси, онун «икидә бир» һиссәсинин көтүрүлмәси вә с. Бундан сонра мұхтәлиф һөндөси фигурлар үзәриндә бәрабәр һиссәләри нүмајиш етдирмәк олар. Бурада шакирдлөр мұхтәлиф һөндөси фигурларын чөккиләси, кағыз фигурларын гатланмасы, көсилмәси вә с. кими практик ишләр жеринө јетирирлөр. Шакирдлөрин бу фәалијәти онларда һөндөси интуасија (һөндөси көрүш) тәрбијә едир.

Кәмијјәтин бир һиссәси илә танышлыг икидә бир һиссә—«јарым» илә танышлыгла башламаг лазымдыр.

Парчанын, дүзбучаглынын, квадратын јарысыны нәзәрдән кечирәркән, шакирдлөр дүзбучаглынын јарыја бөлүмәсинин бир нечә үсулу илә таныш едилмәлидирлөр. Бундан өтрү дүзбучаглы кағыз золагдан истифадә олунмалыдыр. Дүзбучаглыны бир чүт гаршы тәпәләрини бирләшдирән дүз хәтт бојунча гатладыгдан сонра һәмин хәтт бојунча кәсмәк лазымдыр. Шакирдлөр алынан үчбучаглары бир-биринин үзәринә гојмагла онларын бәрабәр олдугуна инанырлар. Һабелә даирәнин вә бәрабәрјанлы үчбучагын ја-

рыја бөлүмәси, бундан сонра фигурун дөрддә бир һиссәсинин алынмасы көстөрилер. Өјрәтмәк лазымдыр ки, дөрддә бир һиссә икидә бир һиссәнин јарыја бөлүмәсиндән алыныр. Бу иш мұхтәлиф фигурлар үзәриндә көстөрилер. Ашкардыр ки, бурада сәккиздә бир һиссә һаггында тәсәввүр вэ вәрдишлөр формалашыр. Белә ки, сәккиздә бир һиссә дөрддә бир һиссәнин јарысыдыр. Бурада шакирдлөри мұвафиг терминологија илә таныш етмәк лазымдыр. Мәсәлән, шакирдлөр билмәлидирлөр ки, икидә бири алмаг үчүн золагы икигат, үчдә бири алмаг үчүн үчгат, дөрддә бири алмаг үчүн исе дөрд гат гатламаг лазымдыр.

Сонракы группара үчдә бир вә алтыда бир һиссәләр дахилдир. Бу, о мөгсәдлә едилмишдир ки, алтыда бири үчдә бирин јарысындан вә ја икидә бир һиссәсинин үчдә бириндән алмаг олар.

Әлбәттә, II синиф шакирдлөриндән бу анлајышлары тәләб етмәк мөчбури дејил. Лакин онлар практик олараг, ири һиссәләрдән даһа кичик һиссәләри алмагы бачармалыдырлар.

Доггузда бир һиссәни алмаг үчүн үчдә бири үч бәрабәр һиссәжә, онда бири алмаг үчүн бешдә бири ики бәрабәр һиссәжә бөлмәк лазымдыр. Бундан сонра парчаны әввәл јарыја бөлүб, сонра јарысыны беш бәрабәр һиссәжә бөлмәк лазымдыр. Ахырда фигурун једдидә бир һиссәсинин алынмасы көстөрилер.

Јени узунлуг ваһиди кими—миллиметрлә танышлыг—ваһидин һиссәләри илә илк танышлыгдан сонра верилмәлидир. Бурада миллиметр сантиметрин онда бир һиссәси кими өјрөдилер. Хатырламаг лазымдыр ки, десиметр — он сантиметрдир. Јәни бир десиметри он бәрабәр һиссәжә бөлсәк, һәр бир һиссә бир сантиметр олар. Бүтүн бу тәсәввүрләрин верилмәси кәләчөкдә онлуг кәср анлајышыны мәнимсәмәк үчүн чох мһүмдүр.

VI. Үчбучагларын тәснифи.

II синиф шакирдлөри парчаларын мұгајисә едилмәси вә өлчүлмәсинә

данр кифајет гэдэр гәчрүбәјә малик-дир. Онлар чохбучаглыларын бучагларыны мугајисә етмәк тәсәввүрләри газанмагла, көзәјары вә чертјож күнјәсинин көмәји илә ити, дүз вә кор бучаглары ајырд етмәји бачарырлар. Бүтүн бунлар, шакирдләри үчбучагларын тәснифи илә таныш етмәјә имкан верир. Үчбучаглары бучагларына көрә тәсниф едәркән, дүз, ити вә кор бучаг анлајышлары бир даһа дәгигләшвр.

Бүтүн үчбучаглары бучагларына көрә үч синфә ајырмаг олар:

а) бүтүн бучаглары ити олан— итибучаглы үчбучаг;

б) бир бучагы дүз олан— дүзбучаглы үчбучаг;

в) бир бучагы кор олан— корбучаглы үчбучаг.

Ишин илк мәрһәләсиндә шакирдләр кағыз үчбучаглар комплекти илә мәшгул олурлар. Нәр шакирддә 10—12 үчбучагдан ибарәт комплект олур. Онлар көзәјары вә күнјә васитәсилә бучагларына көрә үчбучаглары тәсниф едирләр. Бу дәрәс үчүн лазым материаллары әмәк дәрсләриндә һазырламаг мүмкүндүр. Сонра үчбучагларын тәсниф едилмәси чертјожлар үзәриндә апарылыр. Нәтичәдә шакирдләр мүхтәлиф үчбучаглары гурмагы өјрәнирләр.

Шакирдләри үчбучагларын тәрәфләрә көрә тәснифи илә таныш едәркән, кениш јайылмыш мәнтиги сәһвән (јәни үчбучаглары мүхтәлиф тәрәфли, бәрабәрјанлы вә бәрабәр тәрәfli үчбучаг кими тәсниф етмәкдән) јаха гуртармаг лазымдыр. Чүнки тәрифә әсасән, бәрабәртәрәfli үчбучаглар һәм дә бәрабәрјанлыдыр. Бир синфә јалныз мүхтәлиф тәрәfli үч бучаглар, ә бири синфә исә бәрабәрјанлы үчбучаглар (ици тәрәfli бәрабәр олан үчбучаглар) дахил олур. Сонра, бәрабәрјанлы үчбучаглар синфиндән бәрабәртәрәfli үчбучаглар ајырд едилир.

VII. II синифдә шакирдләрин газандыглары тәхмини лүгәт вә вәрдишләрин сјаһысы.

Шакирдләрин I синифдә газандыглары анлајышлар II синифдә ке-

нишләндирилир вә дәгигләшдирилир.

Јени фигурларла танышлыг, онларын јени хассәләринин ашкар едилмәси вә фигурлар арасындакы мүнәсибәтләрин мүүјјәнләшдирилмәси шакирдләрдә сөз еһтијатынын (лүгәтин) кенишләнмәсинә хидмәт едир. Бунун үчүн шакирдләр ашагыдакылары мәнимсәмәлидирләр:

1. Парчаларын мугајисәси, өлчүлмәси, пәркар вә хәткешин көмәји илә ици нөгтә арасындакы мөсафәни өлчәркән истифадә олуна терминләр: пәркар вә хәткеш васитәсилә парчаны өлчүн (ици нөгтә арасындакы мөсафә). Парчалары мугајисә един, онларын бәрабәр олуб-олмадыгыны мүүјјәнләшдирин. Дүзбучаглынын гаршы тәпәләри арасындакы мөсафәни өлчүн вә с.

2. Сыныг хәтти узунлугу вә чохбучаглынын периметрини өлчәркән истифадә олуна терминләр.

Сыныг хәттин узунлугу ону әмәлә кәтирән парчаларын чәмидир. Сыныг хәттин узунлуғуну тапын. Чохбучаглынын сәрһәдди гапалы сыныг хәтдир. Чохбучаглынын сәрһәдинин узунлугу — онун периметри адланыр.

Чохбучаглынын периметри— ону һудудландыран сыныг хәттин узунлугу вә ја чохбучаглынын тәрәфләри чәмидир.

3. Нәрфи символиканын дахил едилмәси илә әлагәдар олараг, нөгтә, парча, дүз хәтт, чохбучаг, чохбучаглынын бучаглары, сыныг хәтт терминләрдән истифадә едилмәлидир.

Нөгтәни нәрфлә көстәрин. Парчанын уч нөгтәләрини нәрфләрлә көстәрин. Бучагы бир нәрфлә ишарә един. Бучагы үч нәрфлә ишарә един вә с.

4. Фигуру һиссәләрә бөлмәклә онун һиссәси анлајышы илә әлагәдар олараг истифадә едилән терминләр: нөгтә парчаны ици һиссәјә бөлүр, нөгтә парчаны јарыја бөлүр, парчанын ортасыдыр, парчаны јарыја бөлүр, парчаны ици (үч, дөрд вә с.) бәрабәр һиссәјә бөлүр. Дүзбучаглынын елә ици нөгтәсини дүз

хэтг парчасы илэ бирлэширн ки, дүзбучаглы жарыжа бөлүнсүн вэ с.

5. Даирэ, чеврэ, пэркар вэ онун хиссэлэри һаггында верилэн мә'луматла элагэдар истифаде едилэн терминлэр: чеврэ — пэркарла чэкилэн хэтдир. Чеврэнин мэркэзи. Пэркарын ити учуну **Н** нөгтэсинэ гојун. Верилэн мэркэзи **Н** нөгтэси олан чеврэ чэкин.

6. Һандэси фигурларын гаршылыгы элагэсини характеризэ етмэк үчүн ишләдилэн терминлэр: **О** нөгтэси **АВ** дүз хэтти үзэриндэдир. **СД** дүз хэтти **М** нөгтэсиндэн кечир. **ЕГ** дүз хэтти **Р** нөгтэсиндэн кечир. Дүз хэтт вэ дүз хэтт парчасы кэсишир (кэсишмир). Нөгтэ фигурун дахилинде јерлэшир. Нөгтэ чох бучаглынын тэрэфи үзэриндэдир вэ с.

7. Учбучагларын тэснифи илэ элагэдар олараг истифаде олуан терминлэр.

II синифде чохлу чалышмалар, практик ишлэр јеринэ јетирилмэклэ, шакирдлэрин бачарыг вэ вэрдишлэри даирэси кенишлэнир вэ тэкмиллэшир.

Өлчмэ ишлэри заманы дэгиглијэ чидди фикир вермэк لازمдыр.

Бу, һабелэ чертјожларын гурулмасы вэ моделлэрин һазырланмасына да андир.

Шакирдлэр II синифде ашағыда-

кы эсас бачарыглары газанмалыдырлар.

1. Дүз хэтт үзэринде вэ онун харичинде нөгтэнин көстэрилмэси. Верилмиш месафаде нөгтэлэрин гејд едилмэси.

2. Дамалы кағыз үзэринде бир бучағы (ики, үч бучағы) дүз олан фигурун гурулмасы. Дүзбучаглы, квадрат гурулмасы.

3. Чертјож күнјэси васитэсилэ үчбучағын нөвүнүн тэјин едилмэси.

4. Парчалары вэ ики нөгтэ арасындакы месафэнин пэркар васитэси илэ мугајисэ едилмэси.

5. Пэркар вэ хэткешин көмөји илэ парчаларын сыныг хэттин узунлуғунун вэ с. өлчүлмэси.

6. Верилэнлэрэ вэ өлчмэ нэтичэсинэ эсасэн дүзбучаглынын (квадратын) периметрини тапмаг үчүн эдэди дүстурун (ифадэнин) дүзэлдилмэси.

7. Верилмиш фигурун бөлүндүјү бэрабэр квадратларын сајыны тапмаг үчүн вурма чөдвэлиндэн истифаде етмөји бачармаг.

8. Фигурлары нөгтэлэрлэ ишарэ етмөји вэ охумағы бачармаг.

9. Фигуру бэрабэр хиссэлэрэ бөлмөји вэ хиссэлэрдэн бирини көстөрмөји бачармаг.

10. Шејлэрин вэ онларын хиссэлэринин чеврилмэсинин формасыны тэјин етмөји бачармаг.

Мәсләһәт

Ријазиијатдан јекун јохлама ишлэри

Јекун јохлама ишлэри мај ајынын 10-дан 20-дәк олан мүддәтдә бир дәрсдә (45 дәгигә эрзиндә), мүтләг мәктәб директору вэ ја тәдрис ишлэри үзрә директор мүавининин иштиракы илэ кечирилмәлидир.

I синиф

1-чи вариант

1) Мәсәләни һәлл един:

Бир јешикдә 16 кг, о бириндә исә 12 кг алма вардыр. Бундан 10 кг алма сатдылар. Нечә килограм алма галды?

2) Мисаллары һәлл един:

35+20	78—40
49—7	5+42

21—38

43—31

3) Мәчһул эдәди тапын.

4. Дамалы кағызда тэрәфлэринин өлчүлэри 3 см вэ 4 см олан дүзбучаглыны чэкин.

2-чи вариант

1) Мәсәләни һәлл един:

Диррији 26 ушаг белләјирди. 5 ушаг тохум үчүн, 6 ушаг исә су үчүн кетди. Диррикдә нечә ушаг галды?

2) Мисаллары һәлл един:

72+5	65—20
58—3	40+53
43—25	57—34

3) Мәчһул эдәди тапын.

$$X + 7 = 18$$

4) Дамалы кағызда тәрәфләринин өлчүләри 3 см вә 5 см олан дүзбучаглы чәкин.

II синиф

1-чи вариант

1) Мәсәләни һәлләдин:

Буфетдә тәнәффүсә гәдәр һәр бириндә 8 кг олмага 5 јешик алма сатылды. Тәнәффүсдән сонра исә 6 јешик алма сатдылар. Чәми нечә килограм алма сатдылар?

2) Әмәлләри јеринә јетирин:

$$86 - 60 : 2 + 20$$

3) Сүтун шәклиндә јазмагла мисаллары һәлләдин:

$$245 + 41 \qquad 864 - 351$$

4) $a = 23$; $b = 18$ олдугда $a + b$ ифадәсинин гијмәтини һесаблајын.

5) Тәрәфләринин өлчүләри 4 см вә 2 см олан дүзбучаглыны чәкин. Дүзбучаглынын периметрини тапын.

2-чи вариант

1) Мәсәләни һәлләдин:

Мәктәбә һәр бириндә 10 китаб олмага 4 бағлама вә һәр бириндә 7 китаб олмага јенә о гәдәр бағлама кәтирдиләр. Мәктәбә чәми нечә китаб кәтирдиләр?

2) Әмәлләри јеринә јетирин:

$$16 + 10 \times 3 - 20$$

3) Сүтун шәклиндә јазмагла мисаллары һәлләдин:

$$364 + 35; \qquad 793 - 472$$

4) $v = 36$, $c = 17$ олдугда, $v - c$ ифадәсинин гијмәтини һесаблајын.

5) Тәрәфләринин өлчүләри 5 см вә 3 см олан дүзбучаглы чәкин. Бу дүзбучаглынын периметрини тапын.

III синиф

1-чи вариант. Мәсәләләр:

1) Дүзбучаглы шәклиндә олан мәктәб бағынын узунлуғу 45 м, ени 32 м-дир. Саһәнин $\frac{3}{4}$ -һиссәсиндә алма әкилмишдир. Һәр алма ағачына 24 кв. м саһә дүшәрсә, бағда нечә алма ағачы вардыр?

2) Тәнлик гурмагла мәсәләни һәлләдин. Шкаф вә 14 стулла бирликдә 146 манат пул вердиләр. Бир стулун гијмәти 4 манат оларса, шкафын гијмәти нечәјәдир?

3) Дүзбучаглынын узунлуғу a см,

ени исә b см оларса, бу дүзбучаглынын периметри нәјә бәрәбәрдыр?

Мисаллар:

1. $2958 - 64$; $736 + 975$

2. $56804 - 29516$

3. 704×536

4. $157320 : 342$

5. 600 дәгигәни даһа бөјүк өлчү ваһиди илә ифадәдин.

6. Улдузун јеринә мүәјјән ишарә гојмагла әдәлләри мугајисәдин:

$$\frac{3}{5} \text{ км} \cdot 6000 \text{ м.}$$

7. Биринчи мисалын чавабындан истифадә етмәклә икинчи мисалын чавабыны тапын:

$$a : b = 48$$

$$(a : 2) : b =$$

II вариант

Мәсәлә:

1) Дүзбучаглы шәклиндә диррин узунлуғу 64 м, ени исә 50 м-дир. Саһәнин һиссәсинә картоф, галанына исә көјәрти әкилмишдир. Диррин нечә квадрат метр саһәсиндә көјәрти әкилмишдир?

2) Тәнлик гурмагла мәсәләни һәлләдин:

Анбарда тәрәвәз вардыр. Бунун бир һиссәсини һәр машина 15 с. јүкләмәклә 12 машин апардылар. Анбарда 285 с. тәрәвәз галды. Әввәлдән анбарда нә гәдәр тәрәвәз вариди?

3) Квадратын тәрәфи v см-дир. $v = 7$ см оларса, квадратын периметри нәјә бәрәбәрдыр?

Мисаллар:

1. $6795 + 73$

2. $40916 - 7538$

3. 573×406

4. $215628 : 357$

5. 10 дәгигәни кичик өлчү ваһиди илә ифадәдин.

6. Улдузун јеринә мүәјјән ишарә гојмагла әдәлләри, мугајисәдин:

$$\frac{1}{4} \text{ т} \cdot 200 \text{ кг.}$$

7. Биринчи мисалын чавабындан истифадә едәрәк, икинчи мисалын чавабыны тапын.

$$a + c = 65$$

$$a + (c - 25) =$$

ҺӘР БИР ШАКИРДӘ ДИГГӘТЛӘ ЈАНАШМАЛЫ

С. АХУНДОВ

педагожи елмләр намизәди, досент

Мәктәбин јенидән гурулмасы вә јени програмлара кечилмәси илә элағадар оларағ мәктәб рәһбәрләри вә мүәллимләрин гаршысында дураи мүһүм вә актуал мәсәләләрдән бири тәлимни фәрдиләшдирилмәси, бунун асасында һәр бир шакирдин идрәк фәалијәтинин инкишаф етдирилмәсидир. Тәлимни фәрдиләшдирилмәси ајры-ајры шакирдин фәрди хусусијәтинин өјрәнилмәси вә фәрди јанашма илә сых бағлыдыр.

Ичтимаи мүһит, тәрбијә вә бәзи ирси хусусијәтләрин (хусусилә, тәбии имканларын) тәсириндән асылы оларағ ушағлар мүхтәлиф характер аламәтләрә малик олурлар. Нәјатда бир-биринин там ејин олан ики адам раст кәлмәк мүмкүн дејил. Нәлә XIX әсрдә јазыб-јаратмыш Азәрбајчан халғынын бөјүк мүтәфәккири А. Бакыханов адамлар арасында фәрди фәрғләри нәзәрә аларағ јазырды: «Инсанлар шәкил вә симача бир-бириндән фәрғли олдуғлары ки ми, әхлагча да мүхтәлифдирләр. Дунјада ики нәфәр тапылмаз ки, онларын әхлагы бир-биринә охшасын, һәр кәсин һәр ишдә элаһиддә рәји вардыр» (А. Бакыханов, Тәһзиби әхлаг, сәһ. 55—56).

Бу гижмәтли фикри әсасында Бакыханов инсанларын хасијәтини фитри вә кәсб едилән хасијәтләрә бөләрәк, һәтта чәтин олса да фитри аламәтләрин дә харичи тәсир нәтичәсиндә дәјишмәсинин мүмкүнлүјүнү тәсдиғ етмишдир.

Тәлим-тәрбијә процесиндә фәрди фәрғләрин нәзәрә алынмасы вә фәрди јанашманын мүстәсна әһәмијәти

вардыр. Фәрди јанашма принципин тәтбигиндә һәр бир шакирди өјрәнмәк чох зәруридир. Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја коллективин тәшкилиндә һәр бир үзвүн өјрәнилмәси вә тәрбијәсинә хусуси әһәмијјәт верирди. Бу мәғсәдлә о јазырды: «Тәәссүф ки, биз, адәтән, ушағларын нә илә марағландығларыны вә онларын јаш хусусијәтләрини чох аз нәзәрә алырығ. Мәкәр бизим дәстә рәһбәрләри вә мүәллимләр инсанын тәбиғетинә вә ушағларын јаш хусусијәтләринә бәләд олмамалыдырлармы? Педагоғлары доғру оларағ төһмәтләндириб дејирләр ки, онлар ушағлара рәсмийәтлә, гајғысызлығла јанашырлар, исте'дадли оланлары вә олмајанлары фаизә көрә ајырырлар, онларын инкишаф етмәсинә, тәрбијәсинә нечә көмәк етмәк гејдинә галмырлар. Лакин биз ушағларын јаш хусусијәтинә, бу вә ја башга јашда олан ушағларын нә илә марағландығларына, онларын әтрафдакылары нечә гаврадығларына бәләд олмасағ, ишимиздә мувәфғәғијјәт газана билмәрик» (Н. К. Крупскаја. Кәнч пионерләр һағғында, Бақы, 1952, сәһ. 144).

Исте'дадли совет педагогу А. С. Макаренко фәрди јанашма принципнә мүстәсна әһәмијјәт верирди. О, буну һәм дә коллектив фәалијјәт процесиндә, коллективин формалашмасы наминә етмәји, бу зәминдә һәр бир ушағы инкишаф етдирмәји нәзәрдә тутурду. Бу мәғсәдлә о јазырды: «Ајры-ајры шәхсијјәтләрлә иш алара билмәк үчүн онлары танымағ вә онлары бәсләјиб јетишдирмәк ла-

зымдыр. Мәним тәсәввүрүмдә ајры-ајры шәхсијјәтләр коллектив мијјас олмадан нохуд дәнәләри кими сәпәләнмиш оларларса вә коллектив мејар олмадан мән буларга ајры-ајрылыгыда јанашмаға чәнд едәрсәм, онларын өндәсиндән кәлә билмәрәм» (А. С. Макаренко. Сечилмиш педагожи әсәрләри. Бақы, 1954, сәһ. 371).

Ғабәгчыл мүәллимләр тәлим-тәрбијә ишиндә фәрди јанашманын белә жүксәк ролуну чидди гијмәтләндирирләр. Бу мәсәдлә онлар һәр бир шакирди дәрин өјрәнир, онун характериндә нәзәрә чарпан мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри дәгиг мүәјјәнләшидирирләр. Чох тәәсүф ки, бүтүн мүәллимләрин фәалијјәтиндә буна тәсәдүф етмәк олмур. Бәзи мүәллимләр тәрбијә етдији шакирди дәрин өјрәнир, онун характериндә нәзәрә чарпан мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри дәгиг мүәјјәнләшидирирләр. Чох тәәсүф ки, бүтүн мүәллимләрин фәалијјәтиндә буна тәсәдүф етмәк олмур. Бәзи мүәллимләр тәрбијә етдији шакирди өјрәнмир, онун ев шәраити, сәһһәти илә таныш олмур вә фәрди јанашмадан бачарыгла истифадә етмирләр. Бақы шәһәриндәки 19 нөмрәли мәктәбин мүәллими Р. Мейдијева бу мәсәләрдән бәһс едәркән ашағыдакы факты гејд етди: II рүбүн әввәлиндә синфә бир гыз кәлди. О чох ағыллы, јахшы инкишаф етмиш шакирд иди. Билијини јахшы олмасына, сәһвсиз јазмасына бахмајараг, хәтти чох пис иди. Мәлүм олду ки, әввәлки мүәллими гызын хәттиндәки гүсуру нәзәрә алыб ону пинти, сәлигәсиз, пис чалышан кими гијмәтләндирирмиш. Бу, шакирдин һазырлығына вә ишкүзарлығына чидди мәнфи тәсир кәстәрмишдир. Буну нәзәрә алараг һәммин шакирдлә фәрди сәһбәт кечирдим, тез-тез онун айләсиндә олдум, ев режимини гејдәјә салдым, синфдә һәр күн хәтти илә әләгәдар фәрди тапшырыг вердим, тәдричән ондакы тәләскәнлији арадан галдырдым. Шакирдин гәлбинә јол танмагым, она һөрмәт вә тәләбкарлыгла јанашмагым өз бәһрәсини верди. Бу

шакирд јазыдакы гүсуруну арадан галдырмагла синфин фәал шакирдләриндән бири олду. О, V синфә «4» вә «5» гијмәтлә кечди.

Мүәллим көрмә, ешитмә, һабелә әгли чәһәтдән кери галаи шакирдләрә хүсуси гејги илә јанашмалыдыр. Белә шакирдләр мүәллим вә мәктәб һәкими тәрәфиндән һәртәрәfli өјрәнилмәли, вахтында тәдбирләр көрүлмәли, лазым кәләрсә, онларын мүәјјән һиссәси, хүсуси мәктәбләрә көндәрилмәлидир. Вахтында тәдбир көрүлмәдикдә һәммин шакирдләр бир нечә ил тәкрат синфдә галыр, билијиндә чидди керилик јараныр вә давранышындакы гүсур ағырлашыр, сонралар белә шакирдләрә ишләмәк кәркин әмәк вә узун вахт тәләб едир.

Бир сыра тәдбирләрә јанашы, ғабәгчыл мүәллимләр фәрди јанашмадан да сәмәрәли истифадә едир, «чәтин тәрбијә олунан» вә тәлимдә јетирмәјәнләрин мејдана чыхмасына имкан вермирләр.

Бу мәсәдлә Бақыдакы 172 нөмрәли мәктәбин III синиф мүәллими Ч. Сәлимбәјова өз тәчрүбәсиндән белә бир факты нағыл етди: «Дәрс дедијим синфә бир шакирд кәлди. Мүәјјән етдим ки, о чох чәлд, ләкин шылтаг, дәрслә бир о гәдәр марагланмајан шакирддир. О, гыса вахтда синиф јолдашлары илә бир нечә дәфә далашмыш, дәрсдән үзүрсүз кетмиш, атмача сөзләри илә рус дили дәрсини кедишинә мане олмушдур.

Мән онунла фәрди сәһбәт апардым, бир нечә дәфә айләјә кедиб валидејнләри илә көрүшдүм. Мүәјјән етдим ли, ушағын тәрбијәси айләдә әзәлдән башлы-башына бураһылмышдыр. Онун ата вә анасы ишләјир, ушаг бүтүн күнүнү күчәдә футбол ојнамагла кечирир, ахшам ишдән јоргун кәлән валидејнләри ушағын анчаг јејиб-ичмәси илә марагланырлар. Онлара көрә, тәлим-тәрбијә илә мәктәб мәшгул олмалыдыр. Мән валидејнләрдә мәс'улијјәт һисси јаратмаг үчүн бир нечә дәфә фәрди сәһбәт кечирдим, ғабәгчыл валидејнләрә онларын көрүшүнү тәшкил етдим вә ушагла

иш апармага башладым.

Шакирдә ана нәвазиши көстәрмәним онун гәлбинә јол тапмағыма сәбәб олду. О, тәдричән дәјиширди: мәнә көмәк мәгсәдилә јазы тахтасына ајын тарихини јазыр, дәфтәрләрин пәјланмасы вә топланмасына көмәк едирди. Әввәлләр зәнк вурулан кими о, һамыдан тез синифдән чыхырды. Онда бајыра чыхмаг үчүн сыраја дурмага дөзүм јох иди. Ушаглары сыраја дүзмәјә көмәк етмәк үчүн тапшырыг алаидан сонра о, һамыдан ахырда синифдән чыхыр, јолдашларыны күчәјә өтүрүр, сонра мәнмлә көрүшүб евә кедирди. Бүтүн бунлардан сонра, бош вахтыны, әсәсән, мәктәбдә кечирир, пионерә дахил олмага һазырлашыр, ев тапшырыгларыны досту илә бир јердә һазырлајырды. Дәрс илинин биринчи јарысы баша чатанда о, коллективин фәал үзвләриндән бири олду. Бу дөвр әрзиндә валидејиләри дә онун кими дәјишмиш, ушаг тәрбијәсиндә јахын көмәкчим олмушлар.

Чимназ мұәллим гејд етди ки, шакирдләрдән бири шулуғлуғ едир, пис охујур, јолдашларына вә мұәллимә нәзакәтсизлик көстәрир, сөһбәт заманы көзүнү дөшәмәјә зилләјир, пис һәрәкәтләри үчүн һеч вахт үзр истәмирди. Мә'лум олду ки, ушаг оғуллуға көтүрүлүб, бундан сонра евдә ики оғлан ушағы доғулубдур.

Ч. Сәлимбәјова онунла әлагәдар белә бир марағлы әһвалат данышды:

«Бир күн синфә дахил олан кими һамынын көзүндә нараһатлығ һисс еддим. Һәммин оғланын симасында да кәдәр һисс олуңурду. Ара бир көзләриндән бурңунун учуна кими ахан көз јашыны әли илә силирди. Мә'лум олду ки, о пәнчәрә шүшәсини тәсадүфән сындырыб. Сакитчә ведрәни бајыра гојмағы нөвбәтчидән тәләб етдим.

— Мұәллим, атам шүшәсәландыр, ичазә версәниз, ондан хаһиш едәрәм кәлиб салар,—дејә шакирдләрдән бири дилләнди.

Шакирдләрдән бири деди:

— Ағлама, һамы билир ки, сән

пәнчәрәнин шүшәсини тәсадүфән сындырмысан.

Өзүнә белә меһрибан мұнасибәти көрән оғлан әмин олду ки, синифдә һамы онун хәтрини истәјир. Бу һадисәдән сонра о, тамамилә дәјишди, сәмими, меһрибан вә гајыкеши олду, коллективин фәал бир үзвүнә чеврилди».

Мұшаһидәләр көстәрир ки, әксәр синифләрдә гарадинмәз вә азданышан шакирдә дә тәсадүф едилир. Белә шакирдләр хусуси јанашма тәләб едирләр. Чох вахт онлар дәрсн өјрәнмәдикләри үчүн өзләрини синифдә гејри-фәал апарыр, сорғу заманы ағлајыр, јазыны јолдашларындан көчүрмәјә чалышырлар. Әкәр белә шакирдләр мұәллимин нәзәриндән кәнарда галсалар, һөкмән икиилликләр сырасына кечәрләр.

Салјан шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин мұәллими Б. Ағаларова өз сөһбәтиндә гејд етди ки, 1 синифдә ики нәфәр белә шакирд варды. Онлар дәрсдә сүст, горхаг һалда отурур, пис охујур, тапшырығы мұстәгил ичра едә билмир, синиф гаршысына чыхдыгда дилләри долашыр вә ағлајырдылар. Валидејиләри ушагларындан өтрү чох нараһат идиләр. Мүәјјән етдим ки, валидејиләри бу ушаглары мәктәбә пис һазырлајыблар. Валидејиләри баша салдым ки, ушаға јанашмада сәбирли олсунлар, «2» гијмәт алдыгда ушағын үзәринә «һүчума» кечмәсинләр. Ев тапшырығынын ичрасы заманы онлара дүзкүн истигамәт версинләр.

Бир күн дәрсин сонунда һәммин шакирдләрә чатдырдым ки, дәрсдән сонра галыб дәфтәрләри сәлигәјә салсынлар вә шкафа јығмагда мәнә көмәк етсинләр. Онлар бөјүк һөвсәлә галдылар. Ушагларын ишиндән чох разы олдум. Онлара ријазижатдан бир нечә мисал һәлл етмәји тапшырдым. Ичазә вердим ки, сајгачдан, чөпчүкләрдән, кубикләрдән истифадә етсинләр. Ахы, онларын һәр икиси ријазижатдан зәиф охујурду. Онлар хејли мисал һәлл етдиләр, бу иш онлары дарыхдыран кими башга

иш вердим. Онлар жазы тахтасында жазмаг үзөриндө да хејли ишләдиләр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дәрс заманы мүәллим һәр бир шакирдлә фәрди иш апармаг имканына малик олмур. Фәрди јанашма, мүнтөзәм гајгы вә тәләбкарлыг нәтичәсиндә һәмин шакирдләр сифини фәал шакирдләринә чеврилдиләр. Онларда әввәлки утанчаглыг вә сүстлүкдән әсәр-әләмәт галмады.

Б. Ағаларова деди ки, тә'лимдә јетирмәјән шакирдләрин һәр бириндә бир чүр характер хүсусијјәтә раст кәлмәк олур. Онлар дәрс ахыра ки ми дилләјә билмир, чох вахт јериндән: «Һара јазым?», «Нечә јазым?», «Бу тапшырыг чох бөјүкдүр», «Гәлә-мим јохдур», «Китабым евдә галыб» дејә дилләнирләр.

Мүәллим ишә белә шакирдләрин аилә шәраитини өјрәнмәклә башламагда чох һаглыдыр. Бөјүкханым мүәллим өјрәнир ки, шакирдләрдән бирини чох һөчәт, фәрдијјәтчи олмасы вә с. мәнфи әләмәтләри аилә тәрбијәсиндән ирәли кәлир. Ана ушаг јанында әри илә тез-тез јерсиз мүбаһисә ачыр, бир-бири илә сөзләшир. Хүсусилә, ана евдә, гоншуда, бөјүк-кичик јанында данышығынын һүдудуну билмир. Белә һәјәт тәрзи ушаға да өз тә'сирини кәстәрир.

Сөһбәт заманы мүәллим онун анасына чатдырмышды ки, оглунун јанында һәр шеји данышмасын, һөчәтлик етмәсин, ушағы тез-тез һәдәләмәсин, онун диггәтини пул топламаг ки ми мәнфиликдән узаглашдырсын. Ушаға еһтијачдан асылы олараг пул версин. Тез-тез мәктәбдә олсун.

Ајдын олур ки, шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсиндә фәрди јанашма принципини тәтбиғ етмәк үчүн һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәти мүәллим тәрәфиндән дәриндән өјрәнилмәлидир. Бу бир нөв һәкимин хәстәлији дәриндән, һәртәрәfli өјрәндикдән сонра хәстә үчүн инамла ресепт јазмасына вә бунула хәстәнин сағалачағы әгидәсинә кәлмәсинә бәнзәјир. Шакирдләрин өјрәнилмәсиндә мүәллимләр бә'зән елә сәһвләрә јол верирләр ки, булар фәрди јанаш-

маны олдугча чәтинләшдирир. Бу сәһвләр әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Шакирди дәриндән өјрәнмәмәк нәтичәсиндә онун һаггында әсасланмамыш фикир јүрүтмәк (белә сәһв бә'зән јахшы шакирди тәнбәл, интизамсыз ки ми, гејри-фәал, интизамсыз шакирди исә фәал, интизамлы ки ми кәстәрмәклә тамамланыр; бу да тә'лим-тәрбијә ишинә зијан вурур).

2. Шакирди өјрәнәркән онун јашадығы шәраити, она тә'сир едән амилләри, бу вә ја дикәр әхлағи кејфијјәти јарадан сәбәбләри нәзәрә алмамаг.

3. Ушағы өјрәнмәклә иши битмиш һесаб етмәк (Белә һалда чох вахт мүәллим шакирдин тә'лим-тәрбијәсиндә нәзәрә чарпан гүсур һаггында фикир јүрүдүр, бә'зән она мәнфи әләмәтдән ибарәт дамға вурмагла иши тамамланмыш һесаб едир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «чәтин тәрбијә олунан», «тәнбәл», «интизамсыз» вә с. мәнфи ифадәләр ушаг мәнлијини алчалдыр, ушагда мүәллимә вә мәктәбә гаршы икраһ һисси ојадыр. Мүәллим ушағы өјрәнәркән онун характер хүсусијјәтләри ичәриндән елә мүсбәт кејфијјәтләр тапмалыдыр ки, она истинад етмәк, онун әсасында мәнфи чәһәтләри арадан галдырмаг мүмкүн олсун).

4. Шакирди ушаг коллективиндән кәнар өјрәнмәк (Шакирд фәалијјәт просесиндә, адамларла әлағәдә өјрәнилмәлидир. Унутмаг олмаз ки, инсанын ән мүһүм әхлағи кејфијјәтләри әмәк просесиндә, инсанларла мүнасибәтдә нәзәрә чарпыр).

Шакирдләрин өјрәнилмәсиндә јухарыда гејд етдијимиз гүсурлара јол верилдикдә фәрди јанашма өз сәмәрәсини итирәр. Бу заман шакирд:

а) гапалы давраһар вә өзүнә инамсыз олар (мүәллим белә шакирдә тә'сир кәстәрмәклә чәтинлик чәкәр, шакирд өз кәдәрини, севинч вә фәрәһини онула бөлмәз);

б) шакирддә тәрслик јаранар, о, мүәллимни тәләбләрини әксинә һәрәкәт едәр (мәһз бу, мүәллимни

эдаләтсиз һөкмүнүн вә мүнәсибәтин нәтичәсиндән ирәли кәләр);

в) мұәллимин дәрәдә дүзкүн тәт-биғ етмәдији үсул нәтичәсиндә шакирд коллектив гаршысында күлүнч вәзијјәтдә галар, бу ону коллективин јад үзвүнә чевирәр.

Гејд етдикләримиздән бир даһа ајдын олур ки, ибтидаи синифләрдә шакирдләрин фәалијјәт даирәси мәһдуд олса да онларда јашлылары, хүсусилә мұәллимләрин нәвазишинә даһа чох еһтијам дујулур. Бу хүсусијјәт шакирди мұәллимә даһа чох јахылашдырыр, онун гәлбинә јол тапмаға имкан верир. Еј-

ни заманда бу дөврдә ушағ характериндә нәзәрә чарпан хүсурлар чох да дәрин олмур, онлары вахтында өјрәнмә, баш вермә сәбәбләрини дәгиг билмәклә чох да кәркин эмәк сәрф етмәдән арадан галдырмаг олур.

Бу, јалныз мұәллимин мәһарәтиндән, ушағ аләминә бәләд олма бачарығындан, сәбир вә тәмкинлә ишләмәсиндән, педагожи јениликләрә бәләд олмасындан, һәр шејдән әввәл, партија вә дөвләт гаршысында мәсулијјәт һиссиндән вә өз вәзифәсини шәрәфлә јеринә јетирмәсиндән асылдыр.

Шакирдләрдә атеист бахыш вә әгидәнин формалашдырылмасынын принципләри

Б. НОВРУЗОВ

педагожи елмләр һәмизәди, досент

Шакирдләрин атеист бахыш вә әгидәләри тәлим-тәрбијәнин принципләри әсасында формалашыр. Елмлик атеизм тәрбијәсинин ән мұһүм принципләриндәндир. Атеизм тәрбијәсинин әсасыны елм тәшкил едир. Елми фикир вә дини етигад өз тәбиәтләринә кәрә бир-биринә зиддир. Һәгиги елми биликләр мистика вә диндарлыгла баришмыр. Елм вә онун тәтбиғи дини еһкамлары, дини бахышлар системини алтүст едир. Елм һәмишә дәлилләрә, елми тәчрүбәјә, чидди сурәтдә јохландылмыш вә тәчрүбәдә тәсдиг олунмуш нәтичәләрә әсасланыр. Елмсиз, биликсиз адам тәбиәт вә чәмијјәтдәки һадисәләрин ганунаујғунлуғларыны дәрк едә билмир, дини мөвһуматын тәсириңә даһа тез гапылыр. Буна кәрә дә «Дүнјанын мәнзәрәсини кетдикчә даһа долғун сурәтдә ачыб кәстәрән, инсанын тәбиәт үзәриндә һөкманлығыны күчләндирән, фәвгәлтәбин гүввәләр һаггында дини әсассыз ујдурмаларыны пуч едән

мүәсир елмин һанлијјәтләринә арһаланмаг лазымдыр (Сов.ИҚП гурултајынын материаллары, Бақы, 1962, сәһ. 447). Фактлар кәстәрир ки, атеизм тәрбијәсинин әсасыны һәгигәтән дүнјанын инкишафына даир материалист көрүшләрин доғрулуғуну тәсдиг едән тәбиәт, чәмијјәт вә тәфәккүр һадисәләринин елми изаһы тәшкил едир. Мәһз буна кәрә дә атеизм тәрбијәси елми олмалы, тәбиәт, чәмијјәт, тәфәккүр гануналары һаггында материалист дүнјакөрүшүнүн елми әсасларыны дәрин дәлилләр вә сүбутларла изаһ едән конкрет елми фактларә әсасланмалыдыр.

Тәһсилин бүтүн пилләләриндә тәлим вә тәрбијәнин һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә әләгәләндирилмәси атеист бахыш вә әгидәнин формалашмасы системини чох мұһүм принципидир. В. И. Ленин тәләб едирди ки, өлкәмиздә тәлим вә тәрбијә мәктәб диварлары арасында галмасын, јени чәмијјәт гуран зәһмәт адамларынын әмәји

илә алагәландирилсин. Н. К. Крупскаја жазырды. Бизим совет мәктәбинин вәзифәси нәинки шакирдләрә мүәјјән биликләр мәчмусу вермәкдир, һәмчинин бу биликләрин чаңлы һәјатла нечә бағлы олдуғуну, онларин бу һәјаты нечә дәјишә биләчәјини көстәрмәкдир» (Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Дөвләт тәдрис педагожи әдәбијјаты нәшријјаты, 1957, сәһ. 265). Атеизм тәрбијәсиндә бу принципин әһәмијјәтини нәзәрә аларағ һәр бир мүәллим вә ја тәрбијәчи тәлим материалын атеист мәзмунуну һәјатла, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә алагәландирмәјә сә'ј етмәли, елми биликләрин һәјатда, коммунизм гуручулуғунда нечә тәтбиғ олундуғуну шакирдләрә практик сурәтдә өјрәтмәли, шакирдләрдә атеист бахышларын һәјатилијинә вә доғрулуғуна инам тәрбијә етмәлидир. Атеизм тәрбијәсинин белә бир принцип әсасында тәшкили дини еһкамларын пуч вә фантазија олдуғуну баша дүшмәјә көмәк едир, дини галығларын һәјатда мүртәчә ролу һағгында шакирдләри мүстәгил фикир вә нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

Атеизм тәрбијәсинин әјанилик принципини әсасында тәшкил олунмасынын шакирдләрин атеист бахыш вә әгидәләринин формалашмасында әһәмијјәти даһа бөјүкдүр. Әјанилик шакирдләрин дин вә атеизм һағгындакы тәсәввүрләрини дүрүстләшдирир вә тәкмилләшдирир. Ј. А. Коменски тәлимдә әјанилијин әһәмијјәтиндән бәһс едәркән жазыр: дүјғуларда олмајан һеч бир шеј шүүрда да јохдур, «ағыл бүтүн дүшүнчәләр үчүн материалы јалныз дүјғулардан алыр» (Ј. А. Коменски. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 117). Әјанилик тәлимдә формализми, еһкамчылығы арадан көтүрмәјә көмәк көстәрир. Дикәр тәрәфдән әјанилик мәнтиги тәфәккүрү инкишафына, мүстәгиллијинә, елми-атеист билијин узун мүддәт һафизәдә галмасына көмәк едир, шакирдләри фәаллашдырыр, дәрсин марағлы кечилмәсинә сәбәб олур. Әјанилик материалын характериндән нәш'әт етмәлидир. Даһа доғрусу,

шакирдләрин әшја вә һадисәләр һағгында елми атеист тәсәввүрләри наһаһам олан заман вә ја дин хадимләринин һәрәкәтләрини, мә'нәви аләмини, әхлағи һиссләрини вә мүртәчә әмәлләрини шакирдләрә даһа габарығ чатдырмағ, онларын ијрәнч әхлағи сифәтләрини инандырычы шәкилдә ифша етмәк мәгсәди илә әјанилик принципиндән истифадә етмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, бир чох тәсвири сәнәт әсәрләриндә фанатизмин, руһанилијин, дини әјин вә мәрәсимләрин мүртәчә маһијјәти ифша едилир. Бөјүк рәссам Ә. Әзимзадәнин чәкдији «Молла фабрики», «Мәрсижәхан», «Гурбан бајрамы» вә с. кими әсәрләриндә динин вә мөвһуматын мә'насызлығы, халғы чәһаләт вә авамлығда сахлајан дин хадимләринин мә'нәви чиркинликләри, түфәјлилији әкс етдирилир. Тәчрүбә көстәрир ки, белә тәсвири сәнәт әсәрләри шакирдләрин мә'нәви аләминә даһа асан тә'сир едир, дини дүнјабахышына ифрәт һиссини тәрбијә едилмәсиндә, елми атеист бахышларын формалашмасында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Тәлим едилән материалларын шүүрлулуғу вә фәаллығ принципини әсасында тәшкили шакирдләрин атеист бахыш вә әгидәләринин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, атеизм тәрбијәси просесиндә шүүрлулуғу вә фәаллығ принципинә әмәл етмәдикдә шакирдләрин билијиндә формализм өзүнү көстәрир. Шакирдләр тәлим-тәрбијә просесиндә тәбиәт, чәмијјәт һағгында гајда вә ганунлары, һадисәләрин тәсвирини вә нәтичәләрини сөјләмәји бачарыр, лакин онларын маһијјәтини, нә үчүн вә нә сәбәбә әмәлә кәлдијини баша дүшмүр, һадисәләрин маһијјәтини материалистчәсинә изаһ едә билмирләр. Буна көрә дә атеизм тәрбијәси просесиндә шакирдләрин чаңлы идрәк фәалијјәти, мүстәгил практик иш системә атеист биликләрин шүүрлу сурәтдә мәнимсәнилмәсини нәинки тә'мин етмәли, һабелә материалист биликләрин һәјатда, әмәли фәалијјәтдә јарадычы шәкилдә тәтбиғи үчүн шәраит

јаратмалыдыр. Бүтүн бу чөһөтлөри нэзэрэ алараг тә'лим-тәрбијә процесиндә дин вә атеизм һаггында билијин өјрәдилмәсиндә шакирдлөри мугајисәләр, тәһлилләр, һадисәләрин сәбәб, нәтичә әлагәләрини арашдырмаға чәлб етмәк, оялары фәаллашдырмаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр материалист билик, дәлилләр вә сүбутлар әсасында өјрәнилмишсә, онда шакирдин елми-атеист билик һаггында инамы даһа мөһкәм олур. О, өз билијини дүзкүнлү јүнү сүбут едә билир. Белә билик инсанын һәгиги малы олур вә елми атеизм тәрбијәсинин әсасыны тәшкил едир, шакирдләрдә атеист бахыш вә әгидәнин тәшәккүл тапмасына сәбәб олур. Бүтүн буялары нэзәрә алараг атеизм тәрбијәси шүүрлүг вә фәаллыг принципи әсасында тәшкил едилмәлидир.

Атеизм тәрбијәси процесиндә тәбиәт, чәмијјәт һадисәләрини һәгиги маһијјәтини, объектив керчәклијини сүбут етмәк үчүн һадисәләрин изаһына тарихилик принципи мөвгәјиндән јанашмағын да әһәмијјәти бөјүкдүр. Елми-атеист мәзмунлу материалин мәнимсәнилмәсинин шүүрлүлүгү тарихилик принципини тәтбиғи сәјәсиндә јүксәк вүс'әт тапыр. Бу вә ја дикәр материалист биликләр сәһәсинин елми нәзәријјәләрини, үмуми аялајышларыны вә әсас гануяларыны өјрәнмәјә тарихиликкә јанашылмасы идрак сәрһәддинин даим кенишләймәсини, там олмајан вә мәһдуд биликләрдән даһа там вә дәриин биликләрә арасыкәсилмәдән кечилмәсини тә'мин едри. В. И. Ленин дејирди ки, «сијәси тәһсилни, сијәси әдәбијјәтин вәзифәси «ибтидадан өјрәтмәкдир, һәм дә «јарым елми» дејил, бүтүн елми өјрәтмәкдир» (В. И. Ленин, Там әсәрләри күллијјаты, 54-чү чилд, сәһ 210). Даһа сонра В. И. Ленин гејд едирди ки, һәјат мәсәләләрини елми сурәтдә баша дүшмәк үчүн ән мүнүм чөһөт — «әсас тарихи рабитәни унутмамагдыр, һәр бир мәсәләјә, тарихдә мә'лум бир һадисәнин нә чүр әмәлә кәлдији, һәмин һадисәнин өз инкишафында нә кими әсас мәрһәләләрдән кечдији нөгтеји-нәзәрдән јанашмагдыр вә онун бу

инкишафы нөгтеји-нәзәринә әсаслаыб һәмин шејин инди нә һала дүшдүјүнә нәзәр салмагдыр» (В. И. Ленин, Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 481). Һәгигәтән, тәчрүбә көстәрир ки, бәзи материалларын тарихилик принципи нөгтеји-нәзәриндән изаһ едилмәси, индинин кечмишлә мугајисә едилмәси, хусусилә динни, дини тәригәтләрин, адәт-ән'әнәләрин јаранмасы вә с. тарихи һадисәләрин әмәләкәлмәси сәбәбләри илә шакирдләрин таныш едилмәси объектив керчәклијин даһа дүзкүн дәрк олунасына, һәгигәтин асан баша дүшүлмәсинә сәбәб олур. Шакирдләрдә елмин дүрүстлүјүнә инам тәрбијә олунур. Буна көрә дә тә'лим процесиндә тарихилији көзләмәк, һадисә вә фактлары өз тарихи ардычыллыгы илә сәрһ етмәк чох фәјдалыдыр. Материалин тарихилик принципи нөгтеји-нәзәриндән изаһ едилмәсинин әһәмијјәти һәм дә ондан ибарәтдир ки, шакирдләр динин әмәләкәлмәси, онун ичтиман, гнесоложи көкләри вә чәмијјәтдәки муртәчә маһијјәти, дини галыгларын јашама сәбәбләри һаггында дүзкүн тәсәввүрә малик олур, дини галыгларын арадан галдырылма јолларыны өјрәниб баша дүшүрләр. Буна көрә дә атеизм тәрбијәси тарихилик принципи әсасында тәшкил едилмәлидир.

Атеизм тәрбијәсинин мүвәфғәтијјәтинә тә'сир едән амилләрдән бири дә онун систематиклик принципи әсасында тәшкил едилмәсидир. Атеизм тәрбијәсини мунтәзәм тәшкил етмәдән елми атеист биликләрин әсасыны шакирдләрә мәнимсәтмәк мүмкүн дејил. Лакин һәлә дә бир сыра мәктәбләрдә атеизм тәрбијәси тәсадүфдән-тәсадүфә дини бајрам вә мәрасимләр әрәфәсиндә апарылыр. Белә «кампаија» характерли тәдбирләр васитәсилә апарылан атеизм тәрбијәси инандырычы вә тә'сирли олмур, елми атеист дүнјабахышын әсасларыны мәнимсәмәјә хидмәт етмир. В. И. Ленинин көстәрдији кими, адамларын дини идеолокија вә психолокија тә'сириндән азад олмаг процеси чәтин олур, узун чәкир, дахили мүбаризә шәраитиндә баш верир. Ону јалныз сәбирлә, инадла

чалырмаг, мүнтөзөм тәрбијә иши апармаг јолу илө арадан галдырмаг олар. Буна көрө дө Сов.ИКП-нин јени Програмында дејилир: «Мүнтөзөм сурөтдө кениш елми-атеизм тәблиғаты апармаг, тәбиәтин көр гүвәләри вә ичтимай зүлм гаршысында инсанларын ачиз галмасы зәмининдө, тәбиәт һадисәләринин ичтимай һадисәләрин әсил сәбәбләрини билмәмәк үзүндөн кечмишдө мејдана кәлмиш дини етиғадын әсассызлығыны сәбирлә изаһ етмәк лазымдыр». (Сов.ИКП XXII гурултајының материаллары, Бақы, 1962, сәһ. 447). Буна көрө дө атеизм тәрбијәси һәр күн мүнтөзөм вә планлы шәкилдә апарылмалы, тәлим-тәрбијә системинин бүтүн һәлгәләринә нүфуз етмәлидир. Лакин бу һеч дө о демәк дејилдир ки, атеизм тәрбијәси јерли-јерсиз тәтбиг едилмәли вә бүтүн дәрсләрдә мәчбури сурөтдә һәјата кечирилмәлидир. Атеизм тәрбијәси тәлим материалларының мәзмунундан вә мәгсәдиндән нәш'әт етмәлидир.

Атеизм тәрбијәсини мүвәффәғијәтлө апармаг һәм дө мәктәбин тәрбијә ишинин сәмәрәли планлашдырылмасындан асылыдыр. Буна көрө дө үмуммәктәб тәрбијә ишини планлашдыраркән мүәллимләр, синиф рәһбәрләри вә шакирд коллективиниң фәаллары јахындан иштирак етмәли, өз арзуларыны билдирмәлидирләр. Атеизм тәрбијәсинә даир педагожи коллективин тәклифләри нәзәрә алынмалы, педагожи шурада мүәкирә едилиб тәсдиғ олунмалыдыр. Синиф рәһбәрләри, пионер, комсомол вә шакирд тәшкилатлары мәктәбин тәрбијәви иш планына мүвәфиг јарымиллик вә иллик план тәртиб етмәли, апарачағлары атеистик тәдбирләрин мөвзусуну вә мәгсәдини конкретләшдирмәлидирләр. Хүсусилә, ајры-ајры фәнләрин програм материалыны рүбләр үзрә планлашдыраркән һәр бир фәннин мөвзусуна мүвәфиг, атеизм тәрбијәси үчүн характерик материалларын кениш планы тәртиб едилмәлидир. Мүәллим, програмы атеизм тәрбијәси чәһәтиндән дигәтлө тәһлил етмәли, курсун һансы јериндә дин әлејһи-

нә тәрбијә иши апарачағыны вә бу материалын тә'лими просесиндә шакирдләрин нә кими атеистик нәтичә чыхара биләчәкләрини мүәјјәнләшдирмәлидир. Тә'лим просесиндә атеизм тәрбијәсини мүвәффәғијәтлө апармаг үчүн лазым олан фактлары, сәһәдләри, әјани вәситәләри вахтында топламаг вә бу вәсаитләрдән дәрсин кедишиндә бачарыгла истифада етмәк лазымдыр. Атеизм тәрбијәси мәгсәди илө сечилән материаллар шакирдләрин шүүр вә ирадәсини материалист дүнјабахышы руһунда тәрбијәләндирмәли, динин мүртәчә ролу һағгында мөһкәм инам вә әгидә јарадылмасына көмөк етмәлидир. Атеизм тәрбијәси үчүн сечилән материаллар шакирдләрин баша дүшәчәкләри маһијәтдә, конкрет, марағлы вә инандырычы олмалыдыр. Буна көрө дө атеизм тәрбијәси тәсадүфдән-тәсадүфә, дини бајрамлар әрәфәсиндә дејил, мүнтөзөм вә планлы шәкилдә апарылмалыдыр.

Атеизм тәрбијәсинин мүвәффәғијәтлө нәтичәләnmәсиндә шакирдләрин јаш вә фәрди хүсусијјәтләрини, онларын имканларыны нәзәрә алмағын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Буна көрәдир ки, көркәмли педагоглардан Ј. А. Коменски, И. Һ. Песталотси, К. Д. Ушински, А. С. Макаренко, Н. К. Крупскаја, Н. Нәрیمانов вә башгалары ушағлары өјрәнмәји вә һәр јашын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини мүәјјән едиб, тә'лим-тәрбијә просесиндә нәзәрә алмағы тәләб етмишләр. К. Д. Ушински гејд едирди ки, «Тәрбијәчи инсаны һәгигәтдә олдуғу кими билмәли, онун бүтүн әәиф вә гәјмәтли чәһәтләри илө, бүтүн күндәлик, хырда еһтијачлары илө сләчә дө бөјүк руһи тәләбләри илө таныш олмалыдыр» (К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 21). Мәһз буна көрө дө һәр бир тәрбијәчи ушағын фәрди фәргләрини, онларын шүүрунда јашајан дини галығларын сәбәбләрини билмәли вә бу фәрди фәргләри атеизм тәрбијәси ишиндә һөкмән нәзәрә алмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, динин давамлылығы һәм дө инсанын һиссләри, руһи һәјәчанлары, интим әлә-

ми илэ дэ элагэдардыр. Бэ'зи шакирдлэрин динэ инанмасы үмуми сәбәблэрдән чох хүсуси, шәхси сәбәблэрлэ элагэдардыр. Нәр бир ушаг өз әтрафында баш верән фактлары, һадисәлэри өзүнәмәхсус бир шәкилдә гаврајыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи һалларда ичтимаи вә тәбии һәјатын ејни һадисәлэри инсанларын шүүрунда мүхтәлиф формаларда әкс олунур, мүхтәлиф әһвал-руһијјә доғурур. Бу фәрди чәһәтләр нәр бир шакирдә фәрди јанашмағы тәләб едир.

Фәрди јанашманын мүвәффәгијјәти, тәрбијәчинин педагожи мәнәратиндән, онун тәрбијә үсулларындан дүзкүн вә сәмәрәли истифадә етмәсиндән, нәр бир ушағын психолокијјасына, фәрди хүсусијјәтинә там бәләд олмасындан, динин гајда вә ганунларына әмәл етмәјә тәһрик едән сәбәблэри билмәсиндән чох асылыдыр. Буна көрә дә атеизм тәрбијәси просесиндә шакирдләрә фәрди јанашмаг, онларын динә мүнәсибәтини, характер, ирадә, мараг вә мејл хүсусијјәтләрини, һәбелә үмуми инкишаф сәвијјәсини, һәјат тәчрүбәсини аилә тәрбијәси шәраитини, коллективә, ајры-ајры јолдашларына мүнәсибәтини, тәнгиди бахышларыны, исте'далларыны вә с. кими фәрди хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг јолу илә атеистик бахыш вә әгидәнин формалашмасына наил олмаг лазымдыр.

Адәтән, шакирдлэрин коллективдә сых бирләшдирилмәси ушагларын мә'нәви сифәтләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Онларын һәјәтына дини хурафатын дахил олмасына имкаи вермәк. Габагчыл мәктәблэрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, бирләшмиш мөһкәм вә мөһрибан коллективдә диндар шакирдләр әсәсән олмур. Коллективдән ајры дүшән, фәрдијјәтчилик гынына гапаныб галан мәктәблиләр дини хурафатын тә'сирә алтына даһа тез дүшүрләр. Динә е'тигад едән шакирдлэрин коллективә, ичтимаи фајдалы әмәјә вә с. елми-күтләви тәдбирләрә чәләб едилмәси марағын инкишафына мүсбәт тә'сир едир, ушаглары

мәшгул едир. Онларда өз әмәјини вә истираһәтини шүүрлу вә ағыллы сурәтдә планлашдырмаг вәрдишлэринин јаранмасына сәбәб олур. Бүтүн булар шакирдлэрин дини фикирләрини вә дүјгуларыны јох едир, мәсчидә кетмәкдән, дини ајинләри ичра етмәкдән јайындырыр. Буна көрә дә атеизм тәрбијәсиндә коллективин күчүнә архаланмаг, фәрдијјәтчилик гынына гапаныб галан шакирдлэри коллективә чәләб етмәк, коллективдә коллектив васитәсилә тә'сир көстәрмәк, онлара мүнәзәм сурәтдә коллективи вәзифәләр тапшырмаг, марагландырмаг, инандырмаг, чанлы тәблиғат јолу илә дин јухусундан ојатмаг лазымдыр.

Бүтүн бу рәһбәр көстәришлэри нәзәрә алараг атеизм тәрбијәси просесиндә дини тәсәввүрә малик олан вә динә е'тигад едән шакирдләрә гајыгы илә јанашмалы, онларын дини һисслэри тәһгир едилмәмәли, мүбариз атеизм руһунда тәрбијә етмәк ишиндә никбинлик принципи рәһбәр ту-тулмалыдыр.

Атеизм тәрбијәсинин мүвәффәгијјәти һәм дә онун кениш, һәртәрәfli олмасындан, мәктәб, мэдәни маариф евләри, ичтимаи тәрбијә очаглары, валидејиләр тәрәфиндән ваһидлик принципи әсасында һәјата кечирилмәсиндән асылыдыр. Евдә, мәктәбдә вә мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрдә ушага ејни әхлаги тәләбләр верирләрсә, онларда атеистик дүнјакөрүшү јаратмаг вә мөһкәмләтмәк асан олар. Әкәр сиһифдә дәрәс дејән мүәллимин вә ја валидејилэрин нәр бири шакирдлэрин атеизм тәрбијәси ишинә бу чүр јанашмазса бириси мүнәзәм олараг атеизм тәрбијәси ашылајыб, о бириси лағејд мүнәсибәт көстәрәрсә, орада атеизм тәрбијәси ишиндә мүвәффәгијјәт әлдә етмәк олмаз. Буна көрә дә атеизм тәрбијәси кениш әһатәли олмалы, һәм тәрәфиндән мәктәб, мэдәни-маариф евләри, ичтимаи тәрбијә очаглары, аилә, пионер, комсомол вә шакирд тәшкилатлары тәрәфиндән ваһидлик принципи әсасында һәјата кечирилмәли, тәлим-тәрбијә системинин бүтүн һәлгәләрини әһатә етмәлидир.

Тә'лим процесиндә һафизә фәалијјәтини тәшкил етмәнин сәмәрәли јоллары

Ә. ГӘДИРОВ

Б. Зәрдаби адына Кировабад Педагожи Институту, психолокија вә
ибтидан тәһсил методикасы кафедрасының мүдиря, доцент

Кечмиш биликләримизин, тәчрү-
бәмизин нәгшләндирилмәси, һифз
едиilmәси вә сонралар булларын та-
һиймәси јахуд јада салынмасындан
ибарәт олан мүрәкәб психи процес
һафизә адланыр.

Инсанын һәјәт вә фәалијјәтиндә
һафизәнин чох бөјүк әһәмијјәти вар-
дыр. Һафизә олмасајды, гаврадығы-
мыз чисим вә һадисәләрдән бејин-
дә из галмазды, инсанын һәјәти би-
ликләрдә зәкинләшмәздә, кечмиш-
дә гаврадыгларымыза раст кәләркән
онлары јени бир шеј кими гаврајар
вә нәһәјәт, анатомик-физиоложи чә-
һәтдән инкишаф етсәк дә, психи ин-
кишаф чәһәтдән јени доғулмуш
ушаг сәвијјәсиндә галардыг.

Һафизә дикәр психи процесләри-
мизин инкишафына имкан верир.
Мәлз буна көрә дә И. М. Сеченов
һафизәни «психи инкишафын кушә
дәһи» һесаб едирди.

Һафизәнин гаунаујғуилугларыны
билмәклә адам тә'лим материалыны
гаврамағын, јаддасахламанын јол-
ларыны өјрәнир. Ејни заманда һа-
физәнин фәалијјәти дүзкүн тәшкил
едилдикдә биликләримизин узун
мүддәт јадда галмасыны, лазым кәл-
дикдә ондан истифадәни тә'мин еди-
рир.

Тәдрис материалынын мөһкәм вә
узун мүддәт јадда галмасы үчүн
ашағыдакылар чох зәруридир: јад-
дасахламада гаршыја мәгсәд гој-
маг; јаддасахламада һәр бир психи
процесин вәһдәтдә иштиракы; јадда-
сахлама гәјдаларындан сәмәрәли
истифадә етмәк.

Јаддасахламада гаршыја мүхтә-
лиф мәгсәд гојмаг олур. Бә'зиләри
материалы јалһыз охумағы вә ан-
ламағы, дикәрләри исә материалы
ғыса вә ја узун мүддәт јадда сахла-
мағы гаршыларына мәгсәд гојурлар.
Бу мәгсәдлә Кировабад шәһәриндә-
ки Сабир адына 5 нөмрәли мәктәбин
III сифиндә психологларын апар-
дыглары белә бир тәчрүбәни тәкрар
етдик. Шакирдләрә ејни чәтинликдә
олан ики бәдһи парчаны өјрәнмәји
тапшырдыг. Булардан биринин са-
баһ, дикәринин исә бир һәфтәдән
сонра сорушулачағы билдирилди.
Лакһи һәр ики материалы ики һәфтә-
дән сонра сорушдуг. Мә'лум олду
ки, бир һәфтәдән сонра сорушула-
чаг материал даһа јахшы јадда гал-
мышдыр. Бу көстәрир ки, ахырынчы
үсул даһа сәмәрәлидир. Буна көрә
дә чалышмаг лазымдыр ки, һәр бир
шакирд өз гаршысына тә'лим мате-
риалыны узун мүддәт, мөһкәм, дәгиг
јадда сахламаг мәгсәди гојсун. Мү-
әллим шакирдләри баша салмалы-
дыр ки, биликләри јалһыз гијмәт
алмаг хатиринә дејил, кәләчәкдә чә-
мијјәтин, халғын хејринә истифадә
етмәк үчүн өјрәнмәк лазымдыр. Бе-
лә өјрәнмәјин тә'лим ишиндә чох бө-
јүк әһәмијјәти вардыр.

Јаддасахламада гаврајыш, тә-
фәккүр, диггәт, нитг, һиссләр, ирадә
кими процесләрин дә бөјүк әһәмиј-
јәти вардыр. Буларын көмәји илә
материал там, ајдын вә дәгиг гав-
ранылыр, һәм дә јаддасахламанын
давамлығы, мөһкәмлији тә'мин еди-
лир. Јахшы јадда сахлама үчүн дүј-

бу үзлөрүмүзүн (көрмө, ешитмө, ийбилмө, дадбилмө, тохунма) ишти-
рагы дага чох лазымдыр. Чүнки һәр
бир дујгу үзвү материалын мүөјјөн
хүсүсүјјәтини өкс етдирир. Вахтилә
К. Д. Ушински бу мәсәлә илә әлагә-
дар олараг көстәрирди ки, «Ушаг
Һафизәсиндә һәр һансы бир шејин
мөһкәм из бурахмасыны истәјән пе-
дагог бу јаддасахлама актында мүм-
күн гәдәр дага чох һисс үзләринин
—көзүн, гулағын, сәсин, әзәлә һәрә-
кәти һиссинин вә һәтта мүмкүнсә,
иј вә дадбилмә үзләринин ишти-
рақы гәјгысына галмалыдыр. Һөрүм-
чәјин ән инчә телләр үзрә һејрәтә
кәтирән дәрәчәдә дүзкүн јүүрмәси-
нин сәбәби одур ки, о, телләрдән
бир чајнагы илә дејил, чохла чајна-
гы илә јапышыр, бири топурса, о
бириләр ону сахлајыр».

Давамлы јаддасахлама, матери-
алын мәнасыны аңлајараг өјрәнмә-
дән дә чох асылыдыр. Әкәр матери-
алын дахили әлагәләри аңлашылма-
дан, арамсыз тәкрат едиләрәк өјрә-
ниләрсә, бу, механики өјрәнмә, әз-
бәрләмә олур. Механики әзбәрләмә
заманы материалын мәнасы чох
һалларда онун һиссәләри арасында
мәнтиги рабитәләр јаранмадан јад-
да галыр. Ибтидан синиф шакирд-
ләри јашча кичик вә тәчрүбәсиз ол-
дуғундан механики өјрәнмәјә дага
чохла мејл едиләр. А. А. Смирновун
тәдгигатына әсасән демәк олар ки,
кичик мәктәб јашлы дөврүндә сәр-
бәст јада салмага бәзән шакирдин
сөзү чатмыр. Бу дөврдә шакирдләр
мәналы мәнимсәмәјә һисбәтән, әз-
бәри дага асан өјрәниләр.

Адәтән, кичик мәктәб јашлы ушаг-
лар, хүсүсилә I—II синиф шакирдлә-
ри чох вахт өјрәндикләри материал-
лары һәрфән јадда сахламага чалы-
шырлар. Бунун бир сыра сәбәбләри
вардыр.

Һәр шејдән әввәл, һәлә I синиф-
дә әлифба тәлими дөврүндә вә илк
гираәт дәрәсләриндә шакирдләрә чохла
гыса мәтиләр тәгдим олунур. Ша-
кирд бу мәтиләри һәрфән әзбәрлә-
мәли олур. Нәтичәдә, ушагда һәр-
фән әзбәрләмәк мејли јараныр.

Дикәр тәрәфдән, шакирдин сөз еһ-
тијатынын азлығы мәтни өз сөзлә-

ри илә ифадә етмәк имканыны чә-
тинләшдирир.

Нәһәјәт, кичик мәктәб јашлы
ушаглар лазыми јаддасахлама при-
јомларындан истифадә едә билмир-
ләр. Олар материалы јадда сахла-
маг үчүн биткин һиссәләрә ајырма-
да чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә
һәммин материалы дәфәләрлә ејни
шәкилдә тәкрат едир вә әзбәрләмә-
јә чалышырлар.

Мәналы јаддасахламада диггәти
өјрәнилән материалын мәна раби-
тәләри чәлб едир. Мәналы јадда-
сахлама механики јаддасахламаја
һисбәтән давамлы олур. Бу, әсасән,
тәфәккүр просесинә әсасланыр, ма-
териал мүөјјөн системдә гавраны-
дыр. Мәналы јаддасахламада мате-
риалын ајры-ајры һиссәләри мүгаји-
сә едилир, тәһлил олунур, үмуми-
ләшдирилир вә онун мүһүм әлагә-
ләри мүөјјәнләшдирилир. Ибтидан
синиф мүәллими шакирдләрин мате-
риалы мәналы өјрәнмәләри гәјгысы-
на дага чох галмалыдыр.

Јаддасахламанын давамлы олма-
сында диггәтин әһәмијјәти дага чохла-
дур. Диггәти һәр һансы бир матери-
ал үзәриндә мәркәзләшдирдикдә һә-
мин материал дага там гавранылыр.
Өјрәнилән материал үзәриндә ша-
кирдин диггәти мәркәзләшдирил-
мәссә, бу заман о, материалы садәчә
олараг тәкрат едәр, һеч бир мүвәф-
фәгијјәтли нәтичә әлдә едә билмәз.
Она көрә дә ибтидан синиф мүәлли-
ми шакирдләри баша салмалыдыр
ки, материалы јадда сахламаг үчүн
он дәфә диггәтсиз охумагданса, ики
дәфә там вә диггәтли охумаг дага
сәмәрәли нәтичә верир.

Тез вә давамлы јаддасахлама
үчүн ирадә мүһүм әһәмијјәтә ма-
ликдир. Тәлим чох вахт адамдан
гүввәтли ирадә, бөјүк сәј, чәтин-
ликләрә гаршы кетмәк, онлары ара-
дан галдырмаг үчүн мөһкәм инам
тәләб едир. Буна көрә дә шакирд-
ләрдә мөһкәм ирадә тәрбијә етмәк,
онларда чәтинликләри тезликлә
арадан галдырмаг вәрдишләри јә-
ратмаг лазымдыр. Бу заман ша-
кирдләр материалын чәтинлијиндән
горхмаз вә ону асанлыгла мәнимсә-
јәрләр. Лакин «сәндән охујан ол-

маз». «сәни охумағын фәйдәсыздыр» кими ифадәләр шакирддин тәлим просесиндәки мүнәффәғијјәтинә мәнфи тәсир едир.

Тез вә мөһкәм јаддасахлама хусуи методик гәјдалардан да чох асылдыр. Бурада әсас етибарилә тәкрары нечә апармаг вә јадда сахланачаг материалы мүнәјјән системлә нечә өјрәнмәк нәзәрдә тутулур.

Адәтән, һәр бир материалын узун мүддәт јадда сахланылмасы үчүн оғу мүнәјјән вахтларда тәкрар етмәк лазымдыр. Тәкрар нә гәдәр чох, мәнсадәујғун, планлы вә вахташыры апарыларса, бејиядә бир о гәдәр дә мөһкәм нәгшләр вә давамлы әлағәләр системи јаранар. Әкәр өјрәнилмиш материал тәкрар васитәсилә мөһкәмләндирилмәсә, мүнәјјән мүддәтдән сонра мүтләг унутулар. Тәчрүбә кәстәрмишдир ки, јахшы тәшкил олунмуш тәкрар шакирдләрин билјини дәринләшдирир, онларын һафизәсини зәркинләшдирир, зәһни ишләрини фәаллашдырыр.

Мөһкәм вә давамлы билек јалныз мүнәтәзәм тәкрар вә узун мүддәт шуурлу мәнимсәмә нәтичәсиндә әлдә едилә биләр. Һәр бир тәкрар фәал вә шуурлу апарылмалыдыр. Һәр бир әјанилик тәкрар едиләчәк материал мүнәвағиғ олмалыдыр. Онда әјани васитәләр материалын мәнсулар вә дәрин мәнимсәнилмәсинә чидди тәсир едир.

Материалы јахшы јадда сахламаг үчүн тәкрары лики чүр тәшкил етмәк олар: **фасиләсиз тәкрар**, **вахташыры тәкрар**. Фасиләсиз тәкрарда шакирдләр материалы бир дәфәјә тәкрар едиб өјрәнирләр. Мәсәлән, онлар дөрд күндән сонра сорушулачаг материалы бир дәфә охумагла кифәјәтләнирләр. Икинчи һалда исә һәммин материалы һәр күн тәкрар етмәклә мәнимсәјирләр. Тәчрүбә икинчи үсулун даһа сәмәрәли нәтичә вердијини кәстәрпир.

Материаллары өјрәнәркән мүнәтәлиф јолардан, тәрзләрдән дә истифадә етмәк олар. Тәчрүбә кәстәрмишдир ки, шакирдләр мүнәтәлиф һәчмли материалы үч јолла там, һиссә-һиссә, комбинәсијалы өјрәнмә јолу илә өјрәнирләр. Там өјрәнмә јо-

лундан, адәтән, кичик һәчмли материалы мәнимсәмәкдә истифадә етмәк фәјдалыдыр. Ибтидан синиф шакирдләри чох заман бу үсулдан истифадә едәрәк дәрси өјрәнирләр. Материалын һәчми чох кениш олдугда оғу һиссә-һиссә вә ја комбинәсијалы шәкилдә өјрәнмәк лазымдыр. Һиссә-һиссә өјрәнмә заманы материал һиссәләрә ајрылыр, әввәлчә биринчи, сонра икинчи, үчүнчү вә с. һиссәләр өјрәнилир. Комбинәсијалы өјрәнмәдә исә материал әввәлчә бүтүнлүкдә охунур вә мәнмунла үмуми танышлыгдан сонра мәнтиғи һиссәләрә бөлүнүр, сонра һәр бир һиссә ајры-ајрылыгда өјрәнилир. Бундан сонра һиссәләр арасында әлағә јаратмаг үчүн һиссәләр бирликдә јада салыныр. Тәчрүбә кәстәрпир ки, комбинәсијалы өјрәнмә даһа јахшы нәтичә верир. Буна көрә дә ибтидан синиф шакирдләри тәдричән бу үсулдан истифадә етмәјә алышдырылмалыдырлар.

Материалы өјрәнәркән, онун мәнмунуна даир гыса план тутмағын, гәјдләр көтүрмәјин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәдгигатлар кәстәрмишдир ки, планла өјрәнмә плансыз өјрәнмәјә нисбәтән јахшы нәтичә верир.

А. И. Липкина мүнәјјән етмишдир ки, кичик мәктәблиләрдә плантутма бачарығынын инкишафы үч мәрһәлә кечир:

Биринчи мәрһәләдә шакирдләр мәтнин мәнмунунда мүнәјјән шәхс вә ја әшјаја аид олан сөзләри ајырмагла кифәјәтләнирләр. План үчүн һәммин сөзләри әсас көтүрүрләр. Икинчи мәрһәләдә плана һекајәдә тәсвир олуан һадисәнин кедиши дахил едилир. Үчүнчү мәрһәләдә исә планын бәндләри даһа дәғиг вә нисбәтән үмумиләшдирилмиш шәкилдә әкс олунур.

Мәтни тәсвир етмәјин вә план тәртибинин биринчи мәрһәләси ән чох II синиф шакирдләри үчүн, икинчи вә үчүнчү мәрһәләси исә III—IV синиф шакирдләри үчүн характеркидир.

К. П. Малтсева мүнәјјән етмишдир ки, II синиф шакирдләри јалныз онлар апарылан 4—5-чи мәшғәлә за-

маны, IV синиф шакирдлери исэ 2—3-чү мәшигәлә заманы мүстәгил олараг план тәртиб едә биләрләр.

Материалы өјрәнәркән чох мүһүм бир мәсәләјә — өјрәнмә заманы јадасалмаја чидди фикир вермәк лазымдыр. Бу заман адам материалы нечә мәнимсәдијини јохлаја билир, мәнимсәнилмәјән һиссәләри тәкрар васитәсилә өјрәнмәјә сәј көстәрир, өзүнә, өз фәалијјәтинә нәзарәт едир. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, ибтидан синиф шакирдләриндә өзүнәнәзарәт зәиф олур. Чох заман шакирдләр јадасалмадан истифадә етмәдән дәрси бир нечә дәфә тәкрарлајараг мәктәбә кәлирләр. Белә өјрәнмәдә материал јалныз таныма дәрәчәсинә гәдәр мәнимсәнилир. Бу чүр фактлара биз Кировабад мәктәбләринин бир чохунда раст кәлмишик. Сабир адына 5 нөмрәли орта мәктәбин IV синифиндә мүәллим бир шакирди дәрә сөјләмәк үчүн чагырды. Лакин о, дәрси даныша билмәди. Мүәллим белә гәнаәтә кәлди ки, шакирд дәрси һеч охумамышды. Шакирд исә етираф етди ки, материалы чох охумушдур, амма ону јадда сахлаја билмир. Бу вәзијјәти ајдынлашдыраркән мәлум олду ки, һәм мүәллим, һәм дә шакирд дүзкүн нәтичәјә кәлмәмишләр. Шакирдин һафизәси зәиф дејилдир. Лакин өјрәнмә заманы јадасалмадан истифадә етмәдијинә кәрә материалы даныша билмәмишдир.

Өјрәнмә заманы јадасалма һафизәсини мәһсулдарлығыны артырыр вә мәһсулдар (билдикдән) лазым кәлдикдә сәмәрәли истифадә етмәјә имкан верир. Өјрәнмә заманы јадасалмада адам өзүнә тәләбкар олур, һәм дә өзүнү нәзарәт алтында сахлаја билир. Беләликлә, һәр бир мү-

әллим бу јолла материалын өјрәнилмәсинин нә дәрәчәдә әһәмијјәтә малик олмасыны шакирдләрә чатдырмалыдыр.

Јаддасахлама просесиндә бәзи сүн'и јоллардан да истифадә едилир ки, бунлар да һәммин просесин мөһкәм вә давамлы олмасына мүәјјән гәдәр көмәк едир. Мәсәлән: әкәр сизә 8 нөмрәли сви јадда сахламаг лазымдырса, буну 8 Март гадынлар бајрамы илә әлагәләндирә биләрсиниз вә с.

Ғабагчыл мүәллимләр кәнч нәслин тәлим-тәрбијәси илә чидди мәшигул олараг һәр чүр јени јоллардан јарадычылыгга истифадә едир, бөјүк һафизәләр газаныр, икилликсиз ишләјирләр. Онлар шакирдләрә «һафизәсиз», «диггәтсиз» вә с. кими сөзләри демәкдән чәкинир, шакирдин даһили әләминә нүфуз едир, беләликлә дә ушагла ишләркән онун гүсур чәһәтләринә дејил, ондакы мүсбәт чәһәтләрә архалашырлар. Ушагларын фәрди хүсусијјәтләрини дәриндән билдикләри үчүн һәммин мүәллимләр дәрсләрдә керидә гәлан ушаглары һәмишә нәзарәт алтында сахлајыр, онлардан тез-тез дәрә сорушур, һафизәси зәиф олан шакирдләрә мүхтәлиф тапшырырлар верир, ичрасыны мүнтәзәм јохлајырлар. Беләликлә, әввәләр дәрсләрә һазырлығысыз кәлән («охујурам јадымда галмыр» дејән) ушаглар кет-кәдә дәрсдә фәаллашыр, бүтүн фәкләрдән мүвәффәг гијмәтләр алырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, һәр бир мүәллим тәлим просесиндә шакирдләрин һафизә фәалијјәтини дүзкүн тәшкил етдикдә онларын фәаллығына лазымы шәрант јарадыр, бу да өјрәнилән материалын сәмәрәли мәнимсәнилмәси илә нәтичәләшир.

Тәрбијәчи вә бәзи психи просесләрин инкишаф етдирилмәси һаггында

Н. ШУКУРОВА

Ағдаш педагожи мәктәбин мүәллими

Һазырда мәктәбләримиздә тәтбиғ олунан јени програм бағча ишчиләримизин дә үзәринә мүһүм вәзифә-

ләр гојур. Чүнки јени програмда мөвчуд олан тәләбләри јалныз бағчада јахшы тәлим-тәрбијә алмыш

ушаглар өдөжө билерлер. Багча шө-
раитиндө ушагларын психи просес-
ларини, онларын дүгү, гаврајыш,
һафизә, тәфәккүр вә нитгини инки-
шаф етдирмөдөн тә'лим-тәрбијә иши-
ни лазыми сәвијјәдә һәјәтә кечир-
мәк мүмкүн дејилдир. Биз бу мәга-
ләдә һәтта кәнд шөраитиндә апа-
рылмасы мүмкүн олан психоложи
тәчрүбәләрдән бәһс едөчөјик. Баг-
ча тәрбијәчиләри һәмийн психоложи
тәчрүбәләри апараркән ушагларда
психи просесләрини јаш хүсусијјәт-
ләрини әјәни шәкилдә мүәјјәнләш-
дирәр, психи просесләри инкишаф
етдирмәк јолларыны өјрәнәр, бу
саһәдә олан сәһвләри асанлыгыз
арадан галдыра билерләр.

Психи просесләр ичәрисиндә ән
садәси вә ибтиданси дүгүлардыр.
Дүгүлар һазырда һисс үзвләринә
тә'сир едән чисим вә һадисәләрини
тәк-тәк әләмәтләрини әкс етдирир.
Дүгүларын инсан һәјәтында чоһ бө-
јүк әһәмијјәти вардыр. Белә ки, дү-
гүлар олмаса биз чисим вә һадисә-
ләрини әләмәтләри һаггында һеч бир
мә'лумат өлдә едә билмәрик. Дүгү-
лар харичи әләм һаггындакы билик-
ләримизин мәнбәјидир. Бурада биз
јалныз дүгүларын ики нөвү—рәнк
вә иј дүгүлары һаггындакы тәчрү-
бәни вермәклә кифәјәтләнирик.
Рәнк дүгүларыны јохламаг үчүн
квадрат шәклиндә кәсилмиш сары,
чәһрајы, мави, јашыл, гырмызы вә
с. рәнкли кағызлар картоңлара ја-
пындырылмыш, һәр бир ушаға
әјрә-әјрәлыгга кәстәрилмиш вә
һансы рәнк олдуғу сорушулмушдур.
Тәчрүбәләр кәстәрди ки, ушаглар
гырмызы, јашыл вә сары рәнкләри
дикәр рәнкләрә нисбәтән даһа
јәхшы таныјырлар. Һәмийн тәчрү-
бәни ашағыдакы шәкилдә давам ет-
дирмәк мәгсәдәүјгүндур. Тәчрүбәчи
илк тәчрүбәдә јухарыдакы нәтичә-
ни мүәјјәнләшдирдикдән сонра,
ушагларын адларыны билмәдиклә-
ри рәнкләри бир-бир кәстәрир вә
адландырыр. Мәшғәләни гуртар-
дыгдан сонра тәкрарән сорғу апа-
рылдыгга ушагларын сәһвләри һис-
сән арадан галхыр. Рәнк дүгүла-
рыны инкишаф етдирмәјин рәсм
мәшғәләләринин јүксәк сәвијјәдә

апарылмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти
вардыр. Тәрбијәчи унутмамалыдыр
ки, багча јашлы ушаглар К. Д.
Ушински дедији кими, бојаларла,
конкрет әшјаларла дүшүнүрләр.

Ушагларын ијбилмә дүгүлары
үзәриндә апардығымыз тәчрүбәләр
даһа мараглы нәтичәләр верди.
Тәчрүбәнин дүзкүн, объектив нәтичә
вермәси үчүн көрмә гаврајышынын
тәчрүбәдәки ролуну һечә ендири-
рик. Белә ки, әтирли биткиләри өз
һәгиги формасында дејил, әзилмиш
формада ушаға тәгдим етдик. Јал-
ныз бу шөраитдә тәчрүбә даһа дүз-
күн нәтичә верә биләрди. Тәчрүбә-
дә луму вә әтиршаһ јарпагындап,
нанәдән истифадә едилмишдир.
Тәчрүбәдә һәр группан 10 нәфәр
иштирак едирди. Кичик группун
ушагларындан бир нәфәр дә олсун
биткиләри ијинә көрә мүәјјәнләш-
дирә билмәди. Һалбуки, бөјүк гру-
пун ушагларындап 4 нәфәр нанәни,
2 нәфәр сарымсағы, 1 нәфәр исе
әтиршаһы мүәјјәнләшдирди. Тәчрү-
бәнин нәтичәләри кәстәрир ки,
ушаглар јаша долдугча сарымсаг
вә нанәнин мәншәтдә ишләдилмә-
синин шаһиди олур, она көрә дә
биткиләри ијләринә көрә мүәјјән-
ләшдирмәји бачарырлар. Әкәр тәр-
бијәчиләр һәмийн тәчрүбәләри әв-
вәлки кими изаһатла әләгәләнди-
риб давам етдирсәләр, ушагларда
дикәр биткиләрлә әләгәдар иј дү-
гүларынын инкишафына наил ола
билерләр.

Багча јашлы ушагларда гавра-
јышы инкишаф етдирмәк мәгсәдилә
дә мараглы тәчрүбәләр тәшкил ет-
мәк мүмкүндүр. Әкәр дүгүлар
тә'сир едән чисим вә һадисәләрини
тәк-тәк әләмәтләрини әкс етдирир-
сә, гаврајыш чисим вә һадисәләри
бүтөвлүклә әкс етдирән мүрәккәб
просесдир. Буна көрә дә гаврајы-
шын инсан һәјәтында даһа бөјүк
әһәмијјәти вардыр. Гаврајыш һа-
физә, тәхәјјүл, тәфәккүр кими даһа
мүрәккәб психи просесләрини әмәлә
кәлмәси үчүн мүнүм рол ојнајыр.
Ушагларда көрмә гаврајышыны ин-
кишаф етдирмәк мәгсәдилә тут, ән-
чир, чијәләк, нар, һејва, албалы,
хурма, чинар јарпагларыны он-

лара фәрди шәкилдә көстәриб һансы ағачын жарпағы олдуғуну сорушдуг. Кичик группдан олан ушаглар тут, энчир вә тәнәк жарпагларыны дүзкүн мүәйҗәйләшдирмишләр. жарпағындан башга бүтүн жарпагла-Јалһыз бир нәфәр тәнәји энчир жарпағына бәһзәтмишди.

Јухарыда көстәрилән тәчрүбә башга бир вариантда даһа мараглы нәтичәләр верир вә ушагда нәинки гаврајыш һәм дә тәфәккүрүн, һафизәнин, тәхәјҗүлүн вә нитгини инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Белә ки, тәчрүбәчи нәинки жарпағын һансы ағача мәхсус олдуғуну сорушур, һәм дә бир ағачын мејвәсинә, форма вә дадына аид суаллар верир, јери кәлдикчә ушагдан алдыгы бәсит мә'луматы өзүнүн ғыса, ајдын, конкрет изаһаты илә тамамлајыр.

Бүтүн булар ушагда мүшаһидәчилик габиліјјәтини инкишаф етдирир. Суаллар вә изаһат ушагларын лүғәтини дегигләшдирир, диггәтини инкишаф етдирир. Тәчрүбә көстәрир ки, ушагларын планлы мүшаһидәсини, гаврајышыны тәшкіл етмәк, онларда дегиг фикир ојатмаг, әглини, нитгини инкишаф етдирмәк, ушаглары суаллара чаваб вермәјә алышдырмаг үчүн тәрбијәчи јери кәлдикдә ана дили мәшгәләләриндә, экскурсиялардан, чанлы нитгдән, әјани изаһатдан кениш истифадә етмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, бағча јашлы ушаглар охшар жарпаглары ајыр етмәкдә чәтиклик чәкирләр. Мәсәлән, онлар армуд жарпағыны чинар жарпағы, лимон жарпағы, хурма жарпағы илә тәјишик салырлар. Буна көрә дә тәрбијәчиләр мәшгәлә просесиндә охшар әшјаларын фәргли чәһәтләринә аид суаллар вермәли, ушаглардан алдыгы дүзкүн чаваблар әсаында изаһат апармалыдырлар.

Бағча шәраитиндә ушагларын һафизәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Буна көрә дә һафизәнин инкишафына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Һафизә кечмиш тәчрүбәмиздә оланларын јадда сахланылмасы, јада салынмасы вә танынмасындан ибарәтдир. Һафизә инсан әглинин хәзи-

нәсидир. Тәсадүфи дејилди ки, бәјүк рус физиологу И. М. Сеченов һафизәни инсан әглинин күшә дашы адландырмышдыр. Һафизә просесинин ушагларла кечирилән мүхтәлиф мәшгәләләрдә бәјүк ролу олдуғуну нәзәрә алараг үзәриндә мараглы тәчрүбәләр тәшкіл етмишик. Мә'лумдур ки, бағча јашлы ушагларда әјани—образлы һафизә үстүн јер тутур, ја'ни ушаг билаваситә көрдүјү, тәмасда олдуғу әшјаны јахшы јадда сахлајыр вә јада салыр. Бунуиәлә әлағәдар олараг үч вариантда тәчрүбә тәшкіл едилмишдир. Тәчрүбә үчүн ајы, доһуз, кирпи, танк, кәлинчик, јолка вә с. ибарәт 15 әдәд мүхтәлиф ојунчаг сечилмишдир. Анчаг һәр вариантда 5 ојунчагдан истифадә едилмишдир. Белә ки, ојунчагларын ушаглара тәкрар көстәрилмәсини үчүн бир вариантда көстәрилән ојунчагдан II вариантда истифадә едилмәмишдир.

I вариантда тәчрүбәчи ушаглар гаршысында јадда сахламаг мәгсәди гојараг (мәсәлән, мән сизә беш ојунчаг көстәрәчәјәм, онлары јадда сахлајын, сиздән соршачағам) ојунчаглары бир-бир көстәрмишдир.

Икинчи вариантда ојунчаглар јадда сахламаг мәгсәди илә көстәрилмиш һәм дә тәчрүбәчи һәр бир ојунчағы көстәрәкән адландырмышдыр. Мәсәлән, бу ојунчаг јолкадыр, бу ојунчаг танкдыр, вә с.

Үчүнчү вариантда ојунчагла көстәрилмиш адлар сөјләнилмиш, һәм дә сонра һәмин ојунчагларла ојун тәшкіл едилмишдир. Тәчрүбәдә көстәрилмишдир ки, II, III вариант нисбәтән I вариантда ушаглар даһа аз ојунчаг јадда сахламышлар. Тәчрүбәдә иштирак едән ушаглардан јалһыз бир нәфәри үч ојунчаг ады сөјләмиш, јердә галанлары исе ики-үч ојунчағын адыны сөјләмәјә мүвәффәг олмушдур. II вариантда ојунчагларын адлары дејилдијинә көрә сөзләрлә ојунчаглар арасында әлағә јаранмыш, бу исе ушагларын даһа јахшы јадда сахламасына шәраит јаратмышдыр.

Үчүнчү вариантда јарадылмыш ојун шәраити ушагларда јадда сах-

ламаг просесини даһа да фәаллашдырмышдыр. Ушаглар өзләри ојунчагла фәал тәмасда олмуш, онлара ојунчаглар көстәрмиш, адлары сөйләнмишдир. Бүтүн бунлар јаддасахлама просесинин фәал чәрејаныны тәмин етмишдир.

Тәчрүбә көстәрди ки, ушаглар бир сыра ојунчагларын адларыны дејә билмирләр. Даһа сонра биз ушаглара ојунчаглары вериб ојнамағы тәләб етдикдә онлар һәр бир ојунчагыни хүсусијјәтиндән асылы олараг ојнамырдылар. Белә ки, танкы, сүсәпәни, донузу, сај чөткәснини дә кәлинчик кими атыб-тутурдулар. Классик педагоглар ојун вә ојунчагларын идрак просесиндә јүксәк әһәмијәтә малик олдуғуну дәфәләрлә көстәрмишләр. А. С. Макаренко көстәрмишдир ки, кәләчөк хадимин јеткивләшмәси әввәлдәрдә ојун просесиндә мөвчуд олур. А. С. Макаренко јашлыларын һәјатында әмәјин ролуну ушагларын һәјатындакы ојунун ролу илә ејниләшдирмишдир.

Бағча јашлы ушагларда сөзлү-мәнтигли һафизәни дә инкишаф етдирмәк зәруридир. Чүнки бағча ушаглары мөктәбә, тәлимә һазырлајан әсас мүәссисәдир вә тәлимдә сөзлү-мәнтигли һафизә хүсуси рол ојнајыр. Сөзлү-мәнтигли һафизә јалныз ана дили мәшғәләләриндә дејил, хүсуси тәчрүбә васитәси илә дә инкишаф етдирмәк мүмкүндүр.

Бағча шәраитиндә ушагда сөзлү-мәнтигли һафизәни инкишаф етдирмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрдән (нағылларын өјрәдилмәсиндән, шәрһәрин, аталар сөзләринин әз-бәрләдилмәсиндән, шәкилләр үзрә-апарылан сөһбәтләрдән) истифадә етмәк мүмкүндүр. Бунула јанашы, тәрбијәчиләр ајры-ајры сөзләрин өјрәдилмәсинә, изаһына хүсуси диғгәт јетирмәлидирләр. Чүнки һәр бир сөз фикрин элементидир, мүәјјән мәфһуму ифадә едир. Ајры-ајры сөзләрин јадда сахланылмасы илә әлагәдар ашағыдакы тәчрүбәләр апарылмышдыр. Әввәлки тәчрүбәдә олдуғу кими, һәр группда 10 нәфәр ушаг ајрыламыш вә ушаглар

гаршысында јаддасахлама мәгсәди гојулмушдур: «Мән сәнә беш сөз дејәчәјәм, јадында сахла, сонра сорушачағам». Јалныз бундан сонра тәчрүбәчи **бајраг, сүнбүл, нәлбәки, ағач, көјнәк** сөзләрини демишдир. Ушаглара ејни гајда илә мүчәррәд сөзләр дә (горху, мараг, арзу, шүбһә, кәдәр) верилмишдир. Тәчрүбә-мәгсәди илә кичик група конкрет сөзләр, бөјүк група исә мүчәррәд сөзләр верилмишдир. Даһа сонра исә сөзләрин јерләри дәјишдирилмишдир. Кичик группун ушагларындан јалныз бир нәфәр дөрд сөз (бајраг, сүнбүл, ағач, нәлбәки сөзләрини) јада салмышдыр. Галаи ушаглар орта һесабла үч, бөјүк группун ушагларынын әксәријјәти дөрд-беш конкрет сөз јадда сахламышдыр.

Көрүнүр, тәчрүбәчинин «Мән сәнә беш сөз дејәчәјәм»—демәси бөјүк групп ушагларынын сөзләри мувәфғәијјәтлә јадда сахламасына тәсир етмиш, онлар үмуми инкишафла әлагәдар олараг јаддасахлама мәгсәдинә даһа мәс'улијјәтлә јанашмышлар. Һалбуки, кичик группун ушагларында белә һаллара тәсадүф едилмир.

Истәр бөјүк, истәрсә дә кичик групп ушагларынын ән чоһ јадда сахладылары **бајраг** вә **көјнәк** сөзләридир. Буна сәбәб сөзләрин харичи ошарлығындан башга, көјнәјин мәншәтдә чоһ ишләймәси вә бајрагыни исә бајрам нүмајиши вә шәйликләрлә әлагәдар олмасы илә бағлыдыр. Тәчрүбә көстәрди ки, кичик групп ушагларынын чоһу мүчәррәд сөзләри јада сала билмәдији һалда, бөјүк группун ушагларындан он нәфәрдән) јалныз үч нәфәр јада сала билмәмишдир. Көрүнүр, јаш артыгыча мүчәррәд сөзләрин јадда сахланмасы имканы да артыр.

Мәгаләдә көстәрилән психоложи тәчрүбәләрин тәрбијәчиләр тәрәфиндән бағчада тәтбиг олунамасы ушагларын харичи аләм һағгында тәсәввүрләрини кенишләндирәр, нитгини зәнкинләшдирәр, идрак фәалијјәтини һәрәкәтә кәтирәр, үмуми инкишафыны тәмин едәр.

А. Сәһһәтин ушаг шә'рләриндә истифадә олунмуш поетик ифадә васитәләри

В. МӘММӘДОВА

Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләрини тәрбијәчиләри, һабелә мүәллимләр ушаглар үчүн јазылмыш бәди әсәрләрини, хүсусилә шә'рләрин идејасыны јажшы билмәклә јанашы, онларда истифадә олунан поетик ифадә васитәләрини дә мүкәммәл билмәлидирләр.

Һәм ин мөгаләдә А. Сәһһәтин ушаг шә'рләриндә истифадә олунан бәди ифадә васитәләриндән бәһс едиләчәкдир.

Ушаг поезијасы дилинин характерик чәһәтләри олан садәлик, аңлашыглылыг, бирләшмәләрин зәнкинлији вә рәңкарәнклији кими чәһәтләр бәди ифадә васитәләри мәсәләсиндә өзүнәмәхсус әһәмијјәт кәсб едир.

Бәди ифадә васитәләри поетик дилин елә сәһәсидир ки, булар дилә көзәллик, парлаглыг, тәрәвәтлилик верир.

Бәди ифадә васитәләриндән олан епитетләр ушаг поезијасы дилиндә чох дејилдир.

Бу чәһәтдән А. Сәһһәтин мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар үчүн олан шә'рләри чох характерикдир. Онун кичик јашлы ушаглар үчүн јаздыгы шә'рләрдә демәк олар ки, сифәтләр чох аздыр. Шаирин шә'рләриндә олан епитетләр јалыыз мәктәбјашлы ушаглар үчүндүр. Маршак Пушкин лагылларынын ән мүвәффәгијјәтли чәһәтләриндән бирини сифәтләрин аз олмасында көрүр.

А. Сәһһәтин дә сифәтләрдән аз истифадә етмәси сөзсүз кичик јашлы ушагын билдик дәрәчәсинин характеринә, ушаг тәфәккүрүнүн инкишаф јолуна әсәсланыр. О, һисс етмишдир

ки, «ушаг кејфијјәтин маһијјәтини кеч баша дүшүр», бундан башга сифәтләр диқәр нитг һиссәләринә һисбәтән ушаг дилиндә ән кеч мејдана кәлир.

А. Н. Гвоздев јазмышдыр: «Сифәтләр чох кеч јараныр. Ики јашына гәдәр ушагын дилиндә 3 сифәт гејдә алынмышдыр. Һалбуки, бу мүддәтдә онлар даһа чох мигдарда исим, фе'л өјрәнмишләр... Һәтта зәрфләр дә сифәтдән тез јаранмышдыр» (А. Н. Гвоздев. «Формирование у ребенка грамматического строя русского языка», АПН РСФСР, част II, 1949, стр. 147).

Бу фикрә әсәсланыб ушаг шә'рләринин дили сифәтсиз кечинмәлидир, онун һеч бир ролу јохдур демәк, әлбәттә, дүзкүн дејилдир. Ушаг поезијасында сифәтләр исим вә фе'лдән сонра әсәс јери тутур. Аңчаг бир мәсәлә — булардан һечә, нә шәкилдә истифадә етмәк мәсәләси әсәсдыр. Чүнки бәдилик үчүн булар аз әһәмијјәт кәсб етмир. А. Сәһһәт мәктәбјашлы ушаглар үчүн јаздыгы шә'рләриндә сифәтләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. О, мәктәбјашлы ушаглар үчүн јаздыгы шә'рләриндә ишләтдији епитетләрин сечилмәсиндә чох диғтәтли олмушдур. Онун әсәрләриндә ишләнмиш епитетләри өз характеринә көрә ајры-ајры группалар бөлмәк олар. Әлбәттә, бу, мүһәһәс вә системли олмаг үчүн шәрти бөлкүдүр:

Биринчи, һадисә вә әшјаларын һаричи әләмәтләринә әсәсланан тәсвири епитетләрдир. Мәктәбјашлы ушаглар үчүн јазылмыш шә'рләрдә ки тәсвири епитетләр, онларын көр-

мә тәссуратына вә һәҗәт тәчрүбәси еһтиҗатына әсәсләнир. Чох характерик олараг А. Сәһһәт бу чүр епитетләрдән даһа чох тәбиғәт тәсвиригә һәср етдиҗи ше'рләрдә истифадә етмишдир. Белә тәсвири епитетләрдә көзәллик вә поетиклик кими чәһәтләр характерикдир ки, бу да ушаг тәсәввүрүнә тә'сир едир. Мәсәлән:

1. Күн чыхды ишыглатды јазын
чәнли һавасын,
Тәрк етди һава тутгун олан
тирә либасын
2. Ағ фәрш илә өртдү бүтүн
сәһралары, дағлары,
Ағ палтара бүрүндүрдү
мешәләри, бағлары.
3. Ағ өртүҗә бүрүндүрүр аләми,
Чулғалајыр, кејиндирир аләми.
4. Күн чыхыб јер үзү ишыгланды,
Ағ думан дағлар үзрә
топланды.
5. Јаваш-јаваш сөнүр, батыр
улдузлар,
Сары булуд көјүн үзүн
јалгызлар.
Ал шәфәгин әкси дүшүбдүр
көлә
Ағ думан енмиш онун үстә чөлә
6. Саралар көј чәмән, солар
күлләр,

Даһа кәлмәз фәғана бүлбүлләр. Бу мисралардакы «чәнли һавасын», «тирә либасын», «ағ фәрш», «ағ палтар», «ағ өртүк», «ағ думан», «сары булуд», «ал шәфәг», «көј чәмән» кими епитетләри ушаглар баша дүшүрләрми? Әлбәттә, бир тәк она көрә јох ки, онлар һәссасдырлар, сә'ј едәндирләр, дәгигдирләр. Она көрә ки, һәр бир сөз өз әсас материалындан ајрылмамышдыр. Бу тәсвири епитетләрдән харичи характери, һадисәнин, әшјанын өзүнәмәхсус портретини, әсәрин идејасыны вә сүжетини ачмаг үчүн истифадә олуимушдур.

Икинчи груп епитетләр кејфијәт билдирир. Бунлар, әсасән, һиссләрә, тәәсүрата әсәсләнир. Бунларын васитәсилә әшја вә һадисә чанланыр. А. Сәһһәт кејфијәт билдирән епитетләрдән бөјүк јашлы мәктәблиләр үчүн јаздыгы вә јахуд тәрчүмә етдиҗи әсәрләрдә истифадә етмишдир.

Кејфијәт билдирән епитетләр емоционалдыр. Онуи бу чәһәти ушаг поезијасы үчүн чох гүјмәтлидир. Ләкин бундан һәддидән артыг истифадә етмәк олмас. Чүнки дили чәтинләшдирәр вә ушаглар үчүн алашылмас едәр.

Анлашыглылыг, дәгиглик, тәрәвәтлилик, сәррастлыг бәдии образы чанландырыр, ушагларын естетик тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Ашағыда көстәрилән мисалар мәнәз, бу гәбилдәндирләр:

1. Далғаланан думанларын
арасындан ај чыхыр,
Гәмли јатан сәһралара, гәмли-
гәмли нур сачыр.
(«Гыш сәфәри»)
2. Бурадан мән көрүрәм
чешмәләри гајнамада,
Шијһәли, горхулу учгунлары
илк ојнамада.
(«Гафгаз»)
3. Ојнајыр, чәнк еләјир даз
гајаларла дөјүшүр,
Ачымыш далғалары, дашлары
чөјнәр, өтүшүр.
(«Гафгаз»)

«Гәмли јатан сәһралар», «шијһәли, горхулу учгунлар», «ачымыш далғалар» кими епитетләр өз дәгиглији, орижиналлыгы, тәкрар олуи-мазлыгы илә фәргләнәрәк шаирин тәсвир етмәк истәдији әләмәти там әһәтә етмишдир.

Көрүндүјү кими, бу епитетләрин әсас вәзифәси әшјанын, һадисәнин һәм дахили, һәм дә харичи характерини ачмагдыр.

Поетик ифадә васитәләриндән бири олан мугајисәләр дә бәдии ифадә васитәси олдуғундан тәрәвәтли, поетик, парлаг олмалыдыр; диқәр тәрәфдән ушагларда мүшаһидә гәбилијәтини инкишаф етдирмәли, онларә өзләрини әһәтә едән аләмдәки һадисә вә әшјалары әлагәләндирмәји өјрәтмәли, лүғәтләрини реал әшјави мәзмунла зәнкилләшдирмәли, анлајышларыны, тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәли вә дәринләшдирмәлидир.

Мугајисә васитәсилә јазычы һадисәни даһа бәдии шәкилдә изаһ едир, онун башга һадисәләрдән фәргли чәһәтләрини көстәрир. Бунуи да һә-

мин һадисәдәки әсас әләмәти фәрг-ләндирмәк истәјир (Азәрбајчан бәдди дилиғни үслубијјаты. Очеркләр, Бақы, 1970, сәһ. 127).

А. Сәһһәтин ше'рләриндә тәсадүф олуна мугајисәләри характериндән асылы оларағ ики група бөлмәк олар: мугајисә олуна әшја вә һадисәләрин харичи охшарлығына әсасланан мугајисә; оланларын дахили маһијјәтинини ујғунлуғуна әсасланан мугајисә.

Биринчи груп мугајисәләр һәддиндән артығ садә олур, ушағларын һәјат мушаһидәсинә әсасланыр. Мәсәлән:

1. Евләр, дамлар, тахтапушлар
күмүш кими ағарыр,
Гар тапданыб палчығ олур,
дағда чығыр гаралыр.
(«Гыш»)
  2. Күнәш дүшүб чаја ахар,
шырылдар,
Сујун үзү гызыл кими
парылдар.
  3. Назик булуд думан кими
јајылыр,
  4. Чөлдә тахыл шан-шан олур
телләнир,
Дәрја кими ләпәләнир,
јелләнир.
  5. Дағ дибиндән бир чај ахыб
шырылдар,
Сујун үзү күмүш кими
парылдар.
(«Јај кечәсинин ахшамы»)
  6. Саралыр саф гызыл кими
зәмиләр,
Күләк әсдикчә шөвг вурар,
әјиләр.
(«Тахыл бичини»)
  7. Ајна кими сујун үзү бәрг вурар,
Мәхмәр кими отун үзү
хофланар.
  8. Күләк дәјир чичәкләрлә
өпүшүр,
Инчи кими шеһләр от үстә
дүшүр.
(«Јај сәһәри»)
  9. Күнәш зијасына гыларкән
нәзәр,
Алмаз кими парылдајыр
гәтрәләр.
- Лухарыда көстәрилән мугајисәләр харичи әләмәтә әсасланан дәгиг, көзәл бирләшмәләрдир. Бунлар тә-

равәтли олдуғу кими, һәм дә поетикдир. Бу мугајисәләр әшјанын ән гиймәтли чәһәтини бүрүзә верир.

Дахили охшарлығына әсасланан мугајисәләр јаратмағ, харичи охшарлығы мугајисәләрә нисбәтән чәтиндир. Она көрә дә бунун баша дүшүлмәси үчүн ушағларын шүүруна, һәјат тәчрүбәсинә, мушаһидәсинә әсасланмағ лазымдыр. Бу тип мугајисәләр А. Сәһһәтин ше'рләриндә азлығ тәшкил едир. Мәсәлән:

1. А гушчуғазлар, нә
јарашығлысыз,
Чан кими бәсләнмәјә
лајығлысыз.
(«Гарангуш балалары»)
2. Бир заман олду бир белә говға
Күләк илә күн етдиләр дә'ва
Деди әввәл күләк:—едәк бир
фән
Мән көрәк күчлүјәм вә ја ким
сән?
(«Күн вә күләк»)
3. Деди бир күн гарышгаја
милчәк:
Сән зирәксән вә ја ки мән
зирәк?
(«Гарышга вә милчәк»)

Бу мисралардан «чан кими бәсләнмәјә лајығлысыз», «мән көрәк күчлүјәм вә ја ким сән?», «сән зирәксән вә ја ки мән зирәк?» кими мугајисәләр харичи охшарлығына көрә мугајисә олуна мур. Икинчи, үчүнчү мисаллардан көрүндүјү кими, шаир мугајисәни даһа габарығ вермәк үчүн ики объектин бирини дикәринә охшатмыр; бәрәбәр чәкидә онлары мугајисә едир. Бу, мугајисәни даһа әјани, сәрбәст, дәгиг вермәк үчүн едилмишдир. Көрүндүјү кими, мугајисәләри баша дүшмәк үчүн ушағ бејни нисбәтән чәтин иш ичрә етмәли олур. Бунула белә мугајисәләр ушағ тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, онун шүүрунун, јарадычы фантазијасынын зәнкинләшмәсинә, инкишафына сәбәб олур.

А. Сәһһәт дә буну усталыгла дүшүш, бир дәнә дә олсун ушағ јашына ујғун олмајан чәтин, мүрәккәб мугајисәдән истифадә етмәмишдир. О, һеч заман «ујдурма көзәллик», «дәрин фикир» далынча гачмамыш, мугајисәләрин ушағ тәфәккүрүнә, тә-

сэввүрүнэ ујгун олмасына чалыш-
мышдыр. Буна көрө дэ онун мүгаји-
сэлэри һәм көзөл, һәм садэ, дэгий,
һәм дэ аялашыгы, сэрраст, поетик-
дир.

А. Сөһһәтнин ушаг ше'рлериндэ
истифада олунмуш ифада васитэлэ-
риндэн бири дэ метафордур.

Метафора ушаг поезиясы дилин-
дэ аз тэсадүф олунур. Она көрө ки,
мүхтәлиф эшјалары јени тэсэввүрдэ
синтезләшдирмэк лазымдыр. Бунун
үчүн мәктәбәгәдәр вә кичик мәктәб-
јашлы ушаглар узаг ассосиасија-
ларла фикирләшмәлидир ки, ушаг
шүүру буну дәрк етмәјә һәлә гадир
дејилдир. Јакин бунунла белә, гејд
етмэк лазымдыр ки, метафорлар бә-
дһи ифада васитәси кими чох бөјүк
имканлара маликдир. Буна көрө дэ
ушаг поезиясы дилиндэ бундан исти-
фада етмэк лазымдыр; елә исти-
фада етмэк лазымдыр ки, ушаг ону
баша дүшмәкдә чәтинлик чәкмәсин.
Ушаг јашына ујгун сечилмиш мета-
форлар аялашыгы олса да, јенә
дһи ағырлашдырмамаг үчүн онун
кәмијјәтинә фикир вермэк лазым-
дыр. Чүнки метафорлардан һәддин-
дән артыг истифада ушагларын фик-
рини гаранлыглашдырар вә тәәсү-
ратларыны зәифләшдирәр.

А. Сөһһәт дэ метафорлардан исти-
фада едәркән чох диггәтли олмуш-
дур. О, јерсиз метафорларла ше'р-
ләри долдурмамыш, еләләрини сеч-
мишдир ки, ушаглар ону баша дү-
шә билсинләр.

А. Сөһһәт метафорлары, әсасән,
тәбиәт тәсвирини верән ше'рлериндә
ишләтмишдир. Бу ше'рләрин әсә-
ријјәти мәктәбјашлы ушаглар үчүн-
дур. Мәсәлән:

1. Зәмиләрдә сүнбүлләр галхыб-
енир,
Елә бил ки, мүркүләјир,
диксинир.
2. Галын мешә күлүмсәјир,
гаралыр,
Ағачларын далындан күн
учалыр.
3. Һәм булудлар кедир шимала
сары,
Күн дэ галхыр јаваш-јаваш
јухары.

4. Күлдүкчә тәбиәт ачылыр мин
чүрә күлләр,
Гушлар да бу әһвалы көрүб
севинирләр.

5. Ујушар бағы-бағча күлшәиләр,
Дөјүләр һәр тәрәфдә хәрмәиләр.
мисралардакы «сүнбүлләр гал-
хыб-енир», «мүркүләјир, диксинир»,
«галын мешә күлүмсәјир», «булуд-
лар кедир», «даға галхыр думан-
лар», «күлдүкчә тәбиәт», «ујушар
бағы-бағча» кими метафорлар мү-
рәккәб дејил, мәктәблиләрин јаш,
шүүр дәрәчәсинә ујгундур. Ушаглар
бу метафорларын көзәллијини дүј-
малыдыр. Бу көзәллик нәдәдир, ону
өзү арашдырмалыдыр.

А. Сөһһәтнин ше'рлериндә эшја ас-
сосиасијасы әсасында јарадылмыш
метафорлара да раст кәлмәк олур.
Бунлар ше'рләрдә чохлуг тәшкил
етмир вә мүчәррәд дејилдир, ушаг
ону асанлыгла баша дүшә биләр.

1. Залым, вәһши Терек чајы
көпүкләнәр, курулдар.
Һүндүр-һүндүр гајаларын
арасындан уғулдар.
2. Нәрилтиси, ағламасы онун
бәизәр туфана,
Көз јашынын гәтрәләри сычрар
о јан, бу јана.
Јүјүрдүкчә сәһралардан о ган
ичән һијләкәр
3. Ачыгы сел сусду, та ки, сөзүн
бура јетирди,
Үзә-үзә су үзүндә бир ганлы
баш кәтирди.
(«Терекин сөһбәти»)

4. Мешәнин һүзүңлү инилтиләри,
Күләјин нәләли выјылтылары,
мисаллардакы «залым, вәһши Те-
рек чајы», «нәрилтиси, ағламасы»,
«көз јашынын гәтрәләри», «о ган
ичән һијләкәр», «јер вер», «ағыллы
сел сусду», «һүзүңлү инилтиләр»,
«нәләли выјылтылар» кими мета-
форлар мәнтигидир, тәбиидир вә
мәктәбјашлы шакирдләр үчүн чә-
тин дејилдир. Ше'рин мәтни һәмин
метафорлары шакирдләрин баша
дүшмәси үчүн имкан јарадыр.

Көрүндүјү кими, А. Сөһһәт ушаг-
лар үчүн јаздыгы әсәрләриндә пое-
тик ифада васитәләриндән бачарыг-
ла истифада етмишдир.

Исмајыллы мәктәбләриндә

Дәрс илинин биринчи јарысынын сонларында Азәрбајчан мұәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун бир груп методисти вә редаксиямызын әмәкдашлары Исмајыллы рајонунун мәктәбләриндә олмушдур.

Исмајыллы мәктәбләри өз континкентинә көрә чох рәнкарәнк вә мүрәккәбдир. Бурада азәрбајчанлыларла јанашы лаһычлар, јәһудиләр, татлар вә башга халгларын ушаглары да тәһсил алырлар. Шүбһәсиз ки, белә бир шәрантдә ушагларын нормал тәһсили мұәллимдән кәркин әмәк, јарадычы фәалијјәт, педагожи усталыг тәләб едир.

Биз рајонун мәркәзиндәки 1 вә 2 нөмрәли мәктәби, Совхоз орта мәктәбиндә, Тәзәкәнд, Дијалы вә дикәр кәндләрдәки мәктәбләрдә дәрсләри динләдик, шакирдләрлә мұсаһибәләр апармаг, онларын јазы ишләрини нәзәрдән кечирдик, мұәллимләр, мәктәб рәһбәрләри вә методистләрлә көрүшдүк. Нәр јердә јарадычы әмәјин көзәл бәһрәләрини раст кәлдик.

Рајонун мәктәбләриндә нәзәримизни чәлб едән башлыча чәһәтләри белә үмүмиләшдирмәк олар:

1. Нәр шејдән әввәл, мұәллимләрдә јенилијә чан атмаг, өјрәнмәк һәвәси һисс олунур. Мұәллимләр јени програмын тәтбигинә анд методик әдәбијјаты әлдә едир, охујур, мұзакирәсини кечирир, фикир мұбадиләси апарырлар. Бир чох мұәллимләр методбирләшмәләрдә, педагожи шураларда мұхтәлиф мөвзуда мәрүзәләрдә чыхыш едир, өз иш тәчрүбәсиндән данышырлар.

2. Олдуғумуз мәктәбләрдә мұәллимләрин бөјүк әксәријјәти јарадычы фәалијјәт көстәрир. Онларын дәрсләри һазырлыгы, дүшүнүлмүш план үзрә кечир. Дәрсдә шакирдләри дүшүндүрмәк, онларын идрәк фәалијјәтини инкишаф етдирмәк мөгсәди илә мұхтәлиф пријомлар-

дан истифадә олунур. Дәрсин һәр бир мәрһәләсиндә шакирдләрини фәаллыгы тәмин едилр.

3. Мұшаһидә апардығымыз мәктәбләрдә бир-ики мұәллимин синфи мұстәсна олмагла, бүтүн шакирдләр, демәк олар ки, програмын тәләбләри сәвијјәсиндә билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмишләр.

Бир нечә факты нәзәрдән кечирәк:

Шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин мұәллими С. һәсәнованын дәрс дедији II синифдә шакирдләрин һамысы чох јүксәк оху техникасына, көзәл гираәт вәрдишләринә јијәләнмишдир. Онларын ајдын, сәлигәли, көзәл хәтти вардыр. Оху вә јазы сүрәти, демәк олар ки, III синифдә вәрилән тәләбләри дә габаглајыр. Грамматика үзрә материаллар шакирдләр тәрәфиндән шүурлу мәнимсәнилмишдир. С. һәсәнованын ријазиијјатын тәдрис саһәсиндә наилијјәтләри даһа үстүндүр. Оун шакирдләри үчүн програм даирәсиндә аңлашылмаз саһә јохдур. Онлар мұстәгил мәсәлә вә мисал һәлл етмәк, мәсәлә гурмаг, шифаһи һесаблама вәрдишләринә јијәләнмишләр. Нәндәси материалларын тәдриси просесиндә шакирдләр садә рәсм-хәт вәрдишләри дә газанмышлар

Тәзәкәнд орта мәктәбинин II синиф мұәллими М. Ағажевин синфиндә шакирдләрин оху техникасы, гираәт вәрдишләри, рабитәли нитг нормалдыр. Онлар бәдин тәһлил апармагы, гәһрәманын һәрәкәтләринә, бүтөвлүкдә әсәрә өз мүнәсибәтини билдирмәји өјрәнмишләр. Б. Сәмәдовун синфиндә исә савадлы јазы, орфографија гајдаларынын дәгиг өјрәнилмәси, рабитәли нитгин инкишафы саһәсиндә көзәл нәтичәләр әлдә едилмишдир.

Нәр ики синифдә грамматиканын, ријазиијјатын тәдриси вәзијјәти дә јахшыдыр.

4. Ибтидаи синиф мұәллимләринә

рәһбәрлик вә нәзарәт гәнаәтбәхшдир. Мәктәб директорлары вә тә'лим-тәрбијә ишләри үзрә директор мұавинләри тез-тез мұәллимләрин дәрсләрини динләјир, ачыг дәрсләр тәшкил едир, онларын мұзакирәсини кечирир, тә'лимин мұәјјән мәрһәләсиндән сонра јохлама ишләри верир, нәтичәләрини тәһлил едирләр. Бүтүн бунлар мұәллимин ишинә дүзкүн истигамәт вермәк үчүн шәраит јарадыр.

Мәктәб рәһбәрләри јени програмын мазмуну вә тәләбләрини, јени үсул вә пријомлары өјрәнир, һәм дө өјрәдиләр.

5. Рәјон халг маариф шө'бәсинин ибтидан синифләр үзәриндә хусуси нәзарәти вә синиф мұәллимләринә һәртәрәfli көмәји тәшкил едилмишдир.

Педагожи кабинетин методистләри, шәхсән РХМШ-нин мүдири, пе-

дагожи елмләр намизәди И. Нәсәнов јолдашын педагогиканын, методиканын сирләринә бәләд олмасынын, бә'зән вәсвәсылыга варән дөгиглији көзләмәсинин, сон дәрәчә ишкүзарлыгын нәтичәсидир ки, мұәллимләрин дәрси, онларын әмәкләринин бәһрәси севиндиричидир.

Биз бир нечә мәктәбдә елми-практик конфраһсын кечирилмәсинин шаһиди олдуг. Гоншу мәктәб мұәллимләринни дә иштирак етдији бу конфраһслар әсил тәчрүбә мұбадләси мәктәби, мұәллимләри елми јарадычылыга сөвг елән көзәл бир тәдбир кими тә'сир бағышлады.

Исмајыллы мәктәбләринни, шүбһәсиз, һамысы бизим көрдүјүмүз вә арзу етдијимиз гајдада дејил. Лакин әминик ки, үчиллик ибтидан тә'лимин һәјата кечирилмәси баша чатанадәк маариф ишчиләри бүтүн мәктәбләрин јүксәк наилијјәтләрәлдә етмәләринә наил олачаглар.

Онларла фәхр етмәк олар!

А. ГУЛИЈЕВ

Азәрбајчан МТИ-нин методисти

Дәрс јеничә башланмышды. Мұәллим үч шакирдә јазы тахтасына чағырды. Биринә **мешә**, икинчијә **јер**, үчүнчүсүнә исә **верир** сөзүнү дүзмәји тапшырды. Шакирдләр һәмин сөзләри дүздүкдән сонра учадан һечаларла вә бүтөв охујуб әјләшдиләр. Мұәллимин тәләби илә бир шакирд **мешә** сөзүнүн биринчи һечасына **ј** һәрфини артырмагла вә икинчи һечасында **ш** һәрфини **в** һәрфи илә әвәз етмәклә **мејвә** сөзүнү дүзәлдиб учадан тәләффүз етди. Бу гајда илә башга шакирдләр **јер** сөзүндән **јел**, **верир** сөзүндән **јејир** сөзүнү әмәлә кәтирирдиләр.

Сонра мұәллимин тәләби илә сүтунлар вә мәтн үзрә сечмә гираәт аларылды. Мұәллим ифадәли охумаг тәләб олуан һиссәнин гираәти үзәриндә хусуси дајанды.

Сәһифәнин ашағысындакы һечалар әввәлчә үфиги, сонра шагули охунду. Биринчи һалда шакирдләр һәр бир әкс һечаны охујан кими,

дәрһал ачыг һечаны да охудулар (**әл-лә, әв-вә** вә с.).

Икинчи һалда исә ејни самит әввәлчә **ә**, сонра исә **е**, саити илә ишләнир (**әл-ел, лә-ле** вә с.). Бу исә һәмин саитин гарышдырылмасы һалларынын гаршысыны алыр.

Мұәллим дәрслијин 48-чи сәһифәсиндәки шәкил үзрә мұсаһибә апарды. Шакирдләр ушагларын нұмајишә чыхдыгларыны, бајрам шәвлијинә кетдикләрини билдирдиләр. Онларын әлләриндә бајраг, тәбил олдугуну гејд етдиләр. Онларын шәкил әсасында гурдуглары кичик һекајәдән «Баба бајраг апарыр» чүмләси ајрылды. Бу чүмләдә нечә сөзүн олмасы хәбәр алынды. Сөзләр бир-бир учадан дејилди. Биринчи һечалара ајрылды (**Ба-ба**). Шакирдләр биринчи һечәда таныш олмајан сәси (**б**) тапдылар. Мұәллимин тәләби илә әввәлчә бир-ики шакирд, сонра бүтүн синиф **ба** вә **аб** һечаларыны бир нечә дәфә учадан тәләффүз ет-

ди. Мүөллим жени сәсин артикулжасыны садә јолла баша салды:— Ушаглар, **б** сәсини дејәркән әввәлчә додагларымызы бирләшдирир, нәфәс верәндә ачырыг.

Шакирдләр мүөллимни додагларына баха-баха сәси тәкрар етдиләр.

Мүөллим **б** сәсини јазыдакы ифадәсини (**Б, б** һәрфләрини) кәсмә әлифба илә көстәрди вә јазы тахтасында һәр биринә анд бир нүмунә јазды.

Мүөллим јазы столунун үстүнә мухтәлиф әшја шәкилләри гојду. Шакирдләр адынын ичәрисиндә **б** сәсини олдуғу шәкилләри сечдиләр: балыг, балгабагы, беш, бузов, бешик; јаба, сабун, сәбәт, бошгаб, китаб, чораб вә с.

Мүөллимни тәләби илә үч шакирд **баба, бала, бајраг** сөзләрини дүзүм ләвһәсиндә дүздү. Галан шакирдләр исә һәмин сөзләри рәнкли карандашларла дәфтәрләриндә јаздылар.

Сонра нөвбә илә сүтуилардакы сөзләр охунду. Биринчи сүтун охунанда мүөллим шакирдләрин диггәтини **бајраг, бајрам, бармаг** сөзләри арасындакы фәргә јөнәлтди. Бу чүр иш дикәр сүтуиларла әлагәдар апарылырды. Үчүнчү сүтун охунаркән **тәбил** сөзүндән сонра **билди** сөзүнү охујан ушаглар сөзүн икинчи һечасынын икинчи сөзүн әввәлиндә ејнилә тәкрар олуиуғуну көрүр, **билди** сөзүнүн алтындакы **Бәсти** сөзүнү охудуғда исә онларын икинчи һечаларыны мугәјисә етдиләр. Бу да тәләффүзү етибарилә јахын олан **д** вә **т** сәсләрини фәргләндирмәјә имкән верди.

Даһа сонра о, «Бајрам» мәтнини охуду. Мүөллим даһа чоһ зәиф шакирдләрлә ишләди вә онларын шүүрлү охумаларыны тәмин етмәк үчүн сечмә гираәт апарды.

Нәһәјәт, женә шакирдләр сәс-һәрф тәркиби таныш олан сөзләри дүзмәк үзрә мәшг етдиләр.

Шәһәр 2 нөмрәли мәктәбин мүөллими Ә. Әлијеванын савад тәлими мәшғәләләрини рәнкарәнк, дүшүнүлмүш план үзрә тәшкил етмәсинин нәтијәсидир ки, синифдә пис

охујан, икинчи илә галан ушаг олмур.

Мәктәбә, демәк олар ки, һазырыгысыз кәлән 39 ушаға үч әј әрәсиндә бүтөв сөзләрлә (бәзиләринә һечаларла) охумағы, сәлигәли, сүр'әтлә, сәһвәсиз јазмағы, фикрини дүзкүн ифадә етмәји, садә һесабламалар апармағы өјрәтдијини көрдүкдә биз Ә. Әлијеванын әмәјинин бөјүк мәнасыны даһа әјдын һисс етдик.

Марағлы чәһәт будур ки, Ә. Әлијеванын характериндәки ушагларла мөһрибанчасына мүнәсибәт, ишә мәсулијјәтлә, вичданла јанашмағ, ишкүзарлығ, јарадычы фәалијјәт көстәрмәк кими кејфијјәтләр елә бил ирсән ушагларына да кечмишдир. Онуи ики гызы—Алијә вә Рәһилә дә аналарынын јолу илә кетмиш, синиф мүөллими олмуш, һәм дә мәһз онун кими мүөллим олмушлар. Бу бачылар беш илдир ки, Исмајыллы шәһәр мәктәбләриндә чалышырлар. Кәнч олмаларына бахмајарағ, рајонун габагчыл мүөллимләри сырасында онларын хусуси јери вардыр.

Биз Алијә мүөллимни II синифдә «Әдәдин ваһидә вурулмасы» мөвзусунда дәрсиндә иштирак етдик.

Мүөллим мәчһул вә бөләнни тапылмасына даир һазырладығы әјани вәсантин көмәји илә евә верилмиш мисалларын чавабыны сорушду вә гајданы тәкрар етдирди. Ејни заманда шакирдләрдән ики нәфәри јазы тахтасында $X:4=3$ шәклиндә мисаллары јазыб һәлл едир. Кечмиш дәрси јекунашдырдығдан сонра бөлмә әмәлинин тәрси олан әмәли сорушду вә онларын өјрәндикләри јердәјишмә ганунуну тәкрар етдирди: 2:1; 3:1 вә 5:1 шәклиндә јазы тахтасында һәлл етмәји шакирдләрә тәклиф етди. Һәмин мисалларын һәллини чөпләри, даирәләри вә с. кими вәситәләри бир-бир топламағла тәкрар етдирди. Шакирдләр бу әмәлләри јеринә јетирдикдән сонра мүөллимни тәләби илә нәтичә үзрә фикирләшиб «Әдәди ваһидә вуранда һәмин әдәд алыныр» чавабыны сөјләдиләр. Вуругларын јердәјишмә ганунунуну билдикләриндәң ваһиди әдәдә вурулмасы ганунуну

Һеч бир чәтинлик чәкмәдән дә һәлл етдиләр. Мүәллим јенә дәрә даир а.1, в.1 вә с.1 шәклиндә мисаллары һәлл етдирмәклә јекунлашдырды.

Алијә мүәллимәнин көзәл рәсм чәкмәк габилијјәти вардыр. О, дәрсләрини әјани кечирмәклә бүтүн имкандардан истифадә едир. Онун индијә гәдәр һазырладығы әјани вәсаити нәзәрдән кечирәркән әјдын олду ки, мүәллим истәр ана дили, истәрә дә ријазиијат дәрсләриндә бүтүн мөвзуларә даир әјани вәсаит һазырламышдыр. Бу әјани вәсаитдән јалныз онун дәрә дедији синифләрдә дејил, башга синифләрдә, һәтта гоншу мәктәпләрдә дә истифадә олунур.

О, өз ихтисасыны артырмағын даим гәјғысына галыр. Дәрсини сәмәрәли гурмаг үчүн јоллар ахтарыр. Бунун нәтичәсидир ки, Алијә мүәллим ишләдији мүддәтдә бүтүн тәдрис илләрини икниликсиз баша вурмушдыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, мәктәбдә методбирләшмәјә рәһбәрлик она етибар едилмишдир.

Рајонда ибтидаи синиф мүәллимләринин бирајлыг ихтисасартырма курсунда муһазирә охумаг үчүн Рәһилә мүәллимә дәвәт етдиләр. О, кәнчдир, лакин көзәл истәдада, зәнкин педагожи тәчрүбәјә маликдир. Нечә илдир ки, о, рајон мүәллимләри гаршысында чыхыш едәрәк јени програмын ән мүнүм мәсәләләриндән данышыр. Өзү исә шәһәр орта мәктәбинин III синфиндә дәрә дејир. Биз онун Азәрбајчан дилиндән «Мүрәккәб сөзләрин орфограјјасы» мөвзусунда дәрсини динләдик. Дәрсин кедишини ејнилә вермәк мүмкүн дејил. Ону демәк кифәјәтдир ки, синифдә олан 44 шакирдин һамысы дәрәдә фәал иштирак едирди.

Мүәллимин һазырладығы дидактик материал (сөзләр, чүмләләр, карточкалар) үзрә синифдә кениш мүсаһибә апарылды вә ики-үч шакирд ејни вахта јазы тахтасында ишләди. Дәрәдә әввәләр өјрәнилмиш грамматик гәјдалар тәкрат олунду вә шакирдләр гираәт дәрсләриндә өјрәндикләри мәтиләрдән мараглы мисаллар сөјләдиләр. Бә-

јүк бир кағызда сәлигә илә јазылмыш ајагалты, кәкликоту, додагалты, пишикоту сөзләри үзрә «мүрәккәб сөзләрдә ики сәнт арасында галан к, г самитләри дәјишијир» гәјдасыны шакирдләр өзләри чыхардылар.

Рәһилә мүәллим көһнә програмла ишләсә дә даим јени програмла ишләјән мүәллимләрин дәрсләриндә иштирак едир, онларла фикир мүбадиләси апарыр.

Сөһбәт заманы о деди:

— Мән бу ил даһа чох вә сөјлә чалышмалыјам. Чүнки јени дәрә илиндә ушагларым IV синифдә охујачаглар, мән исә биринчиләрлә ишләјәчәјәм. Бунунла әлагәдар оларәк Рәһилә мүәллим хејли иш көрмүшдүр. О, III синфин програм материалларыны һәддән артыг жүкләмәдән әјры-әјры мөвзулары елә тәдрис едир ки, шакирдләр IV синифдә јени програмы мәнимсәјә, фәнләр үзрә асанлыгга охуја билсинләр.

Рәһилә мүәллим I синифдә ишә һазырлыглы башламаг мәгсәди илә индидән әјани вәсаит, дидактик материал һазырлајыр.

Биз Алијә, Рәһилә вә онларын анасы илә таныш олдуг. Бәс онларын аталары нә ишлә мәшгулдүр? Бу суала РХМШ-нин мүдири И. Һәсәнов јолдаш белә чаваб верди:

— Рәфи мүәллим 30 илдән артыгдыр ки, 2 нөмрәли шәһәр орта мәктәбиндә ријазиијат дәрәс дејир. Онун јетирдији шакирдләр инди елм вә техниканын мүхтәлиф сәһәләриндә мүвәффәгијәтлә чалышырлар. Рәфи мүәллимин намуслу әмәјини партија вә һөкүмәтимиз жүксәк гижмәтләндирмишдир. Рәфи мүәллим нечә илләрдән бәри әмәкдар мүәллим адыны шәрәфлә дашыјыр. Аиләнин габагчыл мүәллимләр аиләси кими јетишмәсиндә дә Рәфи мүәллимин аз хидмәти олмамышдыр.

И. Һәсәнов јолдашын бу сөзләри бизим севиңчимизи даһа да артырды. Мүсаһибемиз нә гәдәр дә көзәл деди: «Габагчыл мүәллимләр аиләси!» Бу аиләјә кәләчәк һәјатында, бөјүк вә нәчиб фәалијјәтиндә мүвәффәгијәтләр арзу едирик!

Ибтидаи синифләр гајғы теләб едир

К. БӘСӘНОВ

Көпчәк шәһәр 3 нөмрәли мәктәбин директору

Тикилән һәр бир бинанын мөһкәм-лији онун бүгөврәсиндән асылы олдуғу кими, шакирдләрин орта мәктәбдә мүнәффәғијјәтлә охумалары да ибтидаи синифләрдә, хусусән I синифдә тә'мәл дашынын нечә гојулмасындан хејли асандыр. I синифдә үмуми вә политехник тәһсилни әса-сы гојулур, билијә марағ вә еһтијач тәрбијә олунур, ишләмәк вәрдишләри јарадылыр, мәдәни давраныш вәрдишләри ашыланыр, физики әмә-јә психоложи вә практик һазырлығ һәјата кечирилир. Мәһз буна көрә ибтидаи синифләр даим диггәт мәр-кәзиндә олмалыдыр.

Адәтән, мәктәбләрдә ибтидаи синифләрин вәзијјәти јахшы олур. Шакирдләрин һамысы дәрсә давам едир, мүнәффәғ гијмәтләр алыр, интизамлы олурлар. Бир чох һалларда исә харичи эффект һәғиги вәзијјәтә үјғун кәлмир. Нә үчүн? Она көрә ки, бүтүн дәрсләри бир мүнәллим апарыр вә о, ишини јахшы нәтичәлә-рини көстәрмәк арзусу илә даһа чох либераллыға јол верәрәк шакирдлә-рин гијмәтләри шиширдилир. Заһи-рән һәр шејни өз јериндә олмасы мәктәб рәһбәрләрини диггәтини ја-һындырыр. Һалбуки, әслән бу белә дејилдир.

Бизчә, ибтидаи синифләрә рәһбәр-лик, онларын иши илә јахындан мәш-ғул олмағ мәктәб директорунун баш-лыча вәзифәси олмалыдыр. Мәктәб Низамнамәсиндә дејилдији кими: «О, тәдрисни идеја-сијаси истигамәтинә, шакирдләрин билијини кејфијјәтинә вә давранышына, синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнәр

ишин мәзмунуна вә тәшкилине иза-рәт едир».

Тәчрүбә көстәрир ки, ибтидаи синифләрә рәһбәрлији јахшылаш-дырмағ бир нечә истигамәтдә апа-рылмалыдыр: тәдрис вәсаитләрини топланмасы вә иш үчүн зәрури шә-раитни јарадылмасы, мүнәллимә күндәлик методик көмәјин көстә-рилмәси, габағчыл тәчрүбәнин тәт-биғи вә с.

Биз чалышырығ ки, ибтидаи синифләри мәктәб бинасынын ән ке-ниш, ишығлы отағларында јерләш-дирәк, онлары дәрслик, дәрс ләва-зиматы вә мүмкүн олан ә'јани вәси-тә илә тәһһиз едәк.

Сој ики ил әрзиндә мәктәбин «Кәпч рәссамлар» вә «Бачарығлы әлләр» дәрнәкләрини үзвләри бир сыра ә'јани вәситәләр һазырлаја-рағ ибтидаи синифләрә бағышла-мышлар.

Чох иллик педагожи ишдә мүнә-јән етмишик ки, шакирдләрин бир нисан, бир вәтәндаш кими форма-лашмасында ибтидаи синифләрдә ишләјән мүнәллимләрин шәхсијјәти-ни мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Чүнки о, һәм мүнәллим, һәм дә тәр-бијәчидир, о өјрәдир, тәрбијә едир, онун һәр бир сөзү, һәр бир һәрәкә-ти ушағларын шүүрунда силинмәз изләр бурахыр, фәвгәләдә тәрбијә-ви әһәмијјәт кәсб едир. Һамыја мә'лумдур ки, 7—11 јашлы ушағ ата-анасынын сөзүндән чыхса белә мүнәллимни сөзүндән чыхмаз. Мүнә-лим ушағын һәјатына дахил оларағ онун идеалына чеврилир.

Ибтидан мектаб мўаллимлиги чэтин вэ шэрэфлидир. Чўнки о, бўтўн фэйлэри тэлим едир. Оуну билиги кениш, дэрин вэ хэртэрэфли олмалыдыр. О, хэр шеји: програм вэ дэрсликлэри, хэжаты, ушагларын мэнэви алэмини вэ психолокијасыны билмэлидир. Она кэрэ дэ, тэбин олараг, ибтидан мектаб мўаллими даим чэтинликлэр ичэрисиндэдир. Јени програмын тэтбиги илэ бу чэтинликлэр даһа да артмышдыр.

Јени програмлар чэтин олса да мараглы вэ чэзбедичидир. Чэгиндир, чўнки јенидир, мўаллимдэн даһа чох эмэк сэрф етмэји, дэрслэрэ хэртэрэфли хазырлашмағы тэлэб едир. Мўаллимлэрибиз курслардан кечмэлэринэ бахмајараг, ачыг демэк лазымдыр ки, програмларын тэлэблэри савијјесиндэ дејиллэр. Мэхэ буна кэрэ дэ белэ һесаб едирик ки, хэр шејдэн эввэл, мектаб рэхбэрлэри јени програмлары дэриндэн өјрэнмэли вэ ишин кедиши просесиндэ мўаллимлэрэ өјрэтмэлидирлэр.

Ибтидан синифлэрдэ бўтўн дэрслэр мараглы вэ мэмзуилу олмалыдыр. Хэр бир дэрсдэ эјани вэсаитдэн вэ мўшаһидэ эсасында топланмыш фактик материалдан кениш истифаде едилмэлидир. Мектаб. Нисамнамэсиндэ дејилдији кими: «Мектабдэ тэлим-тэрбијенин тэшкилинин эсас формасы дэрсдир».

Мэхэ буна кэрэ дэрслэрдэ иштирак едэрэк онлары хэртэрэфли тэһлил етмэк јолу илэ ибтидан мектаб мўаллимлэринэ көмэк кестэрмэји директорун башлыча иши һесаб едирак.

Дејэ билэрлэр ки, хэр шеј мўаллимдэн онун елми, педагожи-методик хазырлығындан, мэрифэтиндэн, халгы, мэмлекэти, өз вичданы гаршысында мэсулијјэт һиссиндэн, иш мўнасибэтиндэн, лэјагэтиндэн асылыдыр. Бэс, мўаллимин бу кейфијјэтлэри һарада өзүнү бұрузэ верир? Дэрсдэ. Дэрс һеч дэ мўаллимин дүпэки хазырлығынын нэтичэси дејилдир. Белэ олсајды, бэлкэ дэ иш асанлашарды, мўаллим дүнэн, јахуд дэрсдэн эввэл охудугуну дэрсдэ шакирдлэрэ верэрди, бунула да иши-

ни гуртарарды. Дэрс мўаллимин инсани, мэнэви, эхлаги, зейни алэминин күзкүсүдур. Мўаллим дэрсдэ јашајыр, дэрсдэ тэлим вэ тэрбијэ имканларыны, бачарығыны, мэнэви алэмини, дүнјабахышыны ачыб кестэрир. Мўаллим материалы шэрһ едэркэн нэинки, елм хэзинэсинин пэнчэрэлэрини ушагларын көзү гаршысында ачыр, һэм дэ өзүнү экс етдирир, шакирдлэрин шўурунда бир инсан чэмийјэтин габагчыл үзү, халгын ағыллы елчиси, ирэлени көрэн вэ ону тэмнин етмэји бачаран шэхс кими бэртэрар едир. Илк күндэн, ибтидан синифлэрдэ мўаллимин белэ бир јүксэк инсан кими ушагларын хэжатына дахил олмасыны тэшкил етмэк директорун шэрэфли вэзифэсидир.

Занкин мэнэви алэми олан вэ ону бачарыгла шакирдлэрин гаршысында ачан онларла вэ јүзлэрлэ мўаллим нэинки ушагларын, һэтта белэ халгын үрэјинэ јол тапмышдыр. Белэ мўаллимлэри валидејилэр, бўтўн чамаат сеvir вэ эзизлэјир, һөрмэтини сахлајырлар. Педагожи вэ шакирд коллективлэринин мэнэви хэжатынын бир чох чэхэтлэри бу ишин јүксэк савијјэдэ тэшкилиндэн асылыдыр. Мектабдэ педагожи просесин мэдэнијјэти, эсасэн, директорун вэ онун мўавинлэринин дэрс динлэјиб дэрин тэһлил етмэлэри илэ, хэр бир дэрсин елми, педагожи вэ методик савијјэсинин ардычыл јүксэлдилмэси илэ бағлыдыр. Дэрсдэ илк бахышда көрүнмэјэн онларча элағэлэр тэлим-тэрбијэ просесинин башга саһэлэринэ узаныр вэ онлары ваһид, мэгсэдэ јөнэлдилмин бир системдэ бирлэшдирир.

Тэчрүбэ кестэрир ки, ибтидан мектаб мўаллимлэринин сырларына сон иллэр орта вэ али тэһсилли каяч мўаллимлэр кэлмишлэр. Тээсүфлэ гејд етмэлијик ки, онларын чохунун јени програмлардан вэ мўасир дэрсэ верилэн тэлэблэрдэн хэбэри јохдур. Фэгэт онларда ишлэмэк һавэси, аловлу үрэк, јенилијэ доғру һэрислик, верилэн мэслэхэтлэри гебул етмэк арзусу һисс олунур. Онлар кечкүндүз чалышырлар јэгин ки, 3—5 илэ педагожи коллективдэ өзлэри-

яэ лажигли јер тутачаглар. Мәктәби-
миздә ишләјән Фәридә вә Зивәр мұ-
әллими буна нүмунә көстәрә билә-
рик. Сима мұәллим мәктәбимизи би-
тирдикдән 1—2 ил сонра мұәллим-
ләр коллективинә дахил олмуш вә
гијаби јолла тәфсилени тамамлаја-
раг дил вә әдәбијјат ихтисасына ји-
јәләшмишдир, ләкин ибтидан мәк-
тәбдән ајрылмамыш вә кетдикчә өз
усталығыны тәкмилләшдирмишдир.
Кечән дәрә илиндә онун синфиндә
шакирдләрнин јарысы «әла» гижмәт-
ләрлә охумушдур. Коллективдә белә
мұәллимләрнин мөвчуд олмасы мұ-
әллимлә апарылан методик ишин сә-
вијјәсини көстәрән парлаг нүмунә-
дир. Гејд едәк ки, кечмиш мәзунла-
рымыздан 23 нәфәри өз доғма мәк-
тәбиндә ишләјир.

Коллективимиздә 20—30 иллик пе-
дагожи стажы олан мұәллимләр дә
вардыр. Белә мұәллимләр мәктәбин
фәхри олуб һәр чүр һәрмәтә лажиг-
дирләр. Тәкчә она көрә ки, һәмин
мұәллимләр һәјатыны, бүтүн варлы-
ғыны кәнч нәслин, халғымызын зә-
фәр бајрағыны даһа јүксәк зирвәлә-
рә галдырмалы олачаг өвладлары-
мызын тәрбијәсинә һәср етмишләр.
Биз онларла фәхр едирик. Онлар
миннәтдарлығымызы билдиририк,
фәгәт һеч вахт диггәтимизи онлар-
дан јајндырмырыг. Белә мұәллим-
ләрдә јүксәк мәс'улијјәт һисси, бә-
јүк һәјәт тәчрүбәси илә јанашы, кө-
мәјә еһтијач да һисс олунур. Онлар
ачыламыш күлә бәнзәрләр, нәзәрдән
салсаг тез соларлар, гајғы көстәр-
сәк, һәјәт һикмәти илә долу әтирләр-
рини әтрафа сәпәрләр, мәш'әл кими
јанар вә кәнч мұәллимләрә нүмунә
олар вә онларә јол көстәрәрләр.
Е'тираф етмәлијәм ки, баһар фәс-
линдә ачылан мөхмәри күлләр кими
бу һәлим, ивчә вә зәриф гәлбли, һә-
јәт тәчрүбәли мұәллимләр тә'риф
көтүрдүкләри кими тез ивичијән олур-
лар. Бәзән онлар өзләрнин тәмиз-
лијини, әтрини итирир, һәјәтын нәб-
зини тутә билмирләр, чүнки, илләр
кечдикчә ганыны, чаныны, билијини
ушагларә верир, әвәзини исә ал-
мырлар. Бу һал ибтидан мәктәбдә
ишләјән һәмкарларыма даһа чох
анддир. һәјәтын јүксәлишиндән ке-

ри галмаг тәһлүкәси вардыр вә би-
зим лагәјдлијимиз һәмишә бу тәһ-
лүкәни гүввәтләндирә биләр. Мәһз
буна көрә дә кәнч мұәллимләрлә јә-
нашы мүдриг, тәчрүбәли, чохстаж-
лы, ағ сачлы мұәллимләрнин дә
дәрсләрини динләмәји өзүмүзә борч
билирик.

Бир дә, ахы директор дәрсләри
јалныз башгаларыны өјрәтмәк үчүн
динләмир, бу просесдә өзү дә өјрә-
нир, нәһәјәт, гижмәтли нә варса бир-
чә-бирчә топлајыр, тәһлил едир,
үмумиләшдирир, нәтичәләр чыхарыб
педагожи коллективини габагчыл
тәчрүбә хәзинәсинә әләвә едир,
оңу зәнкинләшдирир.

Мәктәбдә мұхтәлиф һадисәләр
мүрәккәб педагожи просесдә бир-
ләшмишдир. Бир дәрәдә башланан
иш о бири дәрәдә даһам етдирилир,
шакирдләр алдылары биликләри
сонралар тәкмилләшдирир, дәрин-
ләшдирир вә инкишаф етдирирләр.
Һеч бир мұәллим иддиә едә билмәз
ки, о, бу күн, бир дәрәдә шакирдләрнин
дәрин вә мөһкәм биликләр алма-
ларына нанл олмушдур. Дәрин вә
мөһкәм биликләри шакирдләр бир
дәрәдә дејил, мөвзу әтрафындакы
бир нечә дәрәдә, јә'ни бир фәсил,
бир бәһс үзрә нәзәрдә тутулан дәр-
сләр системиндә алырлар.

Бүтүн мәктәбдә олдуғу кими, иб-
тидан синифләрдә дә дәрсләри дин-
ләмәклә әсил вәзијјәти билмәк олар.
Әкәр мұшавирәләрдән, ичласлардан
тәшкилати ишләрдән директор вахт
тапыб мұәллимләрнин дәрсләриндә
мүнтәзәм иштирак едә билмирсә,
онун ишинин тә'сир күчү олмајачаг.
Узуниллик педагожи тәчрүбә көстә-
рир ки, мұәллим, онун иши, шәхси
ләјәгәти вә фәрди кејфијјәтләри һаг-
ғында там мә'лумат топламаг үчүн
дәрә или әрзиндә һәр бир мұәлли-
мин азы 15—20 дәрәсини динләмәк
зәруридир. Республикамызын мәк-
тәбләрнин чоху орта һәмгли (10—
25 синифли) олдуғундан директор-
ларын бу тәләби јеринә јетирмәләри
имкан дахилиндәдир. Беләликлә, ил-
дә 300—400 дәрәси динләмәклә бү-
түн мұәллимләрнин иши илә әсаслы
таныш олуб, онларә дүзкүн истига-
мәт вермәк мүмкүндүр. Мәктәбимиз

бөйүк олдуғундан мән даһа чоһ дәрә динләмәли олурам. Һәр ил динләди-жим дәрсләрини там жарысы ибтида-синиф мұәллимләринин дәрсләри олуp.

Адәтән, мәктәб директорларыны тез-тез өз әсас ишләриндән аҗырырлар. Бу, директорун ишиндә бөйүк көркинлиҗә сәбәб олуp. Белә ки, о нәзәрдә тутулмуш дәрсләри динләмәк үчүн бир күндә 3—5 дәрсдә иштирак етмәк мәчбуриҗәтиндә галыр. Бу нөгтеҗи-нәзәрдән јени мәктәб Низамнамәсинә јерләрдә там әмәл едилмәси тәлим-тәрбиҗә ишнә нә јалныз мүсбәт тәсир көстәрәр. Мұәллимләрин дәрсләрини динләмәјән (вә ја аз динләјән), һәр бир мұәллимин ишиндәки наилиҗәти вә нөгсанлары мұәјјәнләшдирмәјән директору компассыз кәми идәрә едән капитана бәнзәтмәк олар: һрәрәкәт едәр, лакин һара кетдијини, мәскәнә нә вахт чатдығыны билмир.

Мұәјјән етдијимизә көрә, мұәллимин педагоҗи ишинин сәмәрәли нәтичәләринин там мәнзәрәсини алмаг үчүн дәрсләри динләмәк дә һәлә аздыр. Ејни заманда јохлама ишләри вә шифаһи сорғу апармаг зәруридир. Белә јохлама вә сорғулары фәсилләә вә һиссәләр үзрә апармаг лазым кәлиp. Мәсәлән: I синифдә әлифба дөврү ноҗабр аҗынын ахырында гуртарыр (бу дәрс или бир һәфтә кеч башландығы үчүн декабр аҗынын 7-дә гуртармышдыр). Буниула әлагәдар олараг биз I синиф шакирдләринин оху техникасыны, гираәт вә јазы вәрдишләрини јохламыш, тәһлил етмишик.

Көстәрмәк кифәјәтдир ки, бу дәрс иляндә јалныз биринчи синифләрдә 62 дәрс динләјиб тәһлил етмишик. Дәрс һиссә мүдирләри дә директорлардан кери галмамышлар. Нәтичәдә синифләрдәки вәзиҗәт һаггында доғру-дүзкүн тәсәввүрүмүз олмуш вә мұәллимләрә зәрури методик көмәк көстәрилмишдир.

Динләдијимиз һәр бир дәрсдә мұәллимин мәнәви әләми арасында үзви әлагә вардыр. Она көрә дәрси динләјәркән мұәллимин дахили мәнәви әләминин, онун бизә көрүнмәјән һәјатынын нечә ачылмасына

диггәт јетиририк, онун елм вә техниканын наилиҗәтләрини нечә билмәси илә марағланыр, она нечә көмәк етмәји дүшүнүрүк. Фәридә мұәллимин Азәрбајҗан дили дәрсләрини динләјәркән мұәјјән етдим ки, о грамматиканын шакирдләрә өјрәдилмәсини һәјаты материаллар үзәриндә гурур, гираәт дәрсләриндә шакирдләри дүшүнмәјә, әтрафдакылары мұшаһидә етмәјә алышдырыр, онлара адамлар арасындакы мүнәсибәтләри көрмәји өјрәдир. Дәрс боју шакирдләрин марағы сөнмүр, онлар јарадычы ишлә мәшғул ола-ола грамматик гәјдалары да өјрәнирләр. Мұәллиманн ишиндәки бу чәһәт диггәти чәлб етди. Бир нечә дәфә бу барәдә ибтидаи синиф мұәллимләри илә сәһбәт кечирилди, онун ачыг дәрси тәшкил едилди.

Биз дәрсләри динләјәркән мұәјјән мәгсәд тојдуғумуз кими, һәр бир дәрсин дә әсас мәгсәди вардыр. Дәрсдә бу мәгсәди мұәллимин көрмәси вә һисс етмәси, бүтүн ишини она табе едә билмәси мұһүм мәсәләдир.

Мән тез-тез мәктәбләрдә белә бир приҗома раст кәлирәм. Мұәллим бир нәфәри охудар, галаи ушагла-ра охујанын сәһвләрини, даһа доғрусу, сәһв охудуғу сөзләри јадда сахламағы тапшырыр. Мұәллим буниула куја шакирдләри фәаллашдырыр. Тәсәввүр едн ки, бу синифдә баш верир. Ушаглар бүтүн диггәтини сәһв охунан сөзләри јадда сахламаға јөнәлдир, охуја диггәт вермир вә охумаға өјрәнирләр. Илк бахышда синиф фәалдыр, һа-мы сәс-күјлә әлини галдырыр, сәһв охунан сөзләри демәк истәјир. Лакин әслиндә сәс-күј чоһдур, нәтичәси исә јохдур. Онлар бу вә ја дикәр сәһви јадда сахлајыб јолдашына дүзәлиш верирләрсә дә охунан мәтнин мәзмунуну билмирләр.

I синиф шакирдләри дүзкүн, сүрәтлә охумағы бачармалыдырлар. Чүнки оху бурадан башлајыр. Әкәр ушаг бурада мөһкәм оху вәрдишләринә јијәләнә билмәзсә, сонра чоһ чәтин олар, кери галар, јухары синифләрдә охуја билмәз.

I синиф шакирди үчүн охумаг нә демәкдир? Бу, һәр шејдән әввәл,

сөzlәри бүтөвлүкдә тәләффүз етмә-
жә өйрәнмәк демәкдир. Тәчрүбә
көстәрир ки, мәктәпләрдә нәинки
әлифба гуртаранда, дәрә илинин
ахырында да һечаларла, һатта
һәрфләрлә охујурлар, охудуглары
сөzlәрин мә'насыны дәрк етми-
рләр, раван вә шуурлу оху вәрдиш-
ләринин тәләбләринә чаваб вер-
мирләр, сүр'әт аз олур.

Биз даима мүәллимләрин диггә-
тини бу мәсәләжә јөнәлтмәжә чалы-
шырыг. Дәнә-дәнә мүәллимләрә
мәсләһәт көрүрүк ки, сөzlәрин
тәһлилинә, онларын һечалара ај-
рылмасына, һечалардан бүтөв сөз-
ләрә кечилмәсинә диггәт версинләр.

Ријазийјат дәрсләриндә мүәллим-
ләрин чох севдикләри пријом белә-
дир: мүәллим мәсәләни охујур вә
бир-ики гүввәтли шакирдә тәкрат
етдирир, мәсәлә јазы тахтасында
вә јерләрдә һәлл едилир. Мүстәгил
иш верилдикдә белә һамы үчүн еј-
ни мәсәлә сечилир вә изаһ едилир.
Нәтичәдә шакирд 3—4 илдә бир мә-
сәләни белә, өзү дүшүнүб һәлл ет-
мир. Демәли, онун ријазий тәфәккү-
рү инкишаф етмир.

Мүәллимләр нә үчүн бу јолла
хедирләр? Мүшаһидәләр көстәрир
ки, бурада ики сәбәб өз тә'сирини
көстәрир. Биринчи сәбәб, шакирд-
ләр там мүстәгил ишләдикдә сәһв-
ләрә јол верирләр, мүәллимин дәф-
тәрләри јохламасы чәтниләшир.
Икинчи сәбәб, шакирдләрин бир
һиссәси тапшырығын өйдәсиндән

кәлә билмир. Бу исә мүәллим вә-
дар едир ки, мисалын вә мәсәләнин
һәллини јазы тахтасында апарсын
вә синфин үмуми ишинә истигамәт
версин. Һалбуки, мүәллим бөјүк
сәһвә јол верир, әсас мәгсәдә, һәр
бир шакирдин мүстәгил ишләмәси-
нә һанл ола билмир.

Мән белә мүәллимләри баша са-
лырам ки, ушагларын тәдрис им-
канларыны һесаба алараг онларын
һәр бири үчүн мәсәлә сечсинләр,
тәләсмәсинләр, горхмасынлар. Бир
нечә шакирд бир дәрәдә асан бир
мәсәләни һәлл едә билмәдикдә, нөв-
бәти дәрәдә һәммин мәсәлә үзәриндә
бир дә дүшүнмәжә имкан јаратсын-
лар. Ахы, бөјүк әзијјәтлә вә мүстә-
гил һәлл едилмиш мәсәлә ушаға
ләззәт верәчәк вә ону ишә сөвг едә-
чәкдир. Әзәләләр физики ишдә вә
идман нәтичәләриндә мөһкәмләнди-
ји кими, шуур, ағыл, ушағын зейни
габилијјәтләри дә дүшүндүкдә ин-
кишаф едир. Табиндир ки, ев тап-
шырыглары да јарадычы вә дүшүн-
дүрүчү олмалыдыр. Дәрәдә дүшүн-
мәји өйрәнән ушаглар евдә дә дү-
шүнәр, ев тапшырыгларыны мүстә-
гил јеринә јетирмәжә алышарлар.

Беләликлә, мәктәб рәһбәрләри
кәрәк үзләрини ибтидаи синифләрә
чевирсинләр, мүәллимләрин ишлә-
мәләри үчүн шәраит јаратсынлар,
јени програмларын тәләбләри сәвиј-
јәсинә јүксәлмәкдә мүәллимләрә
һәр чүр методик көмәк көстәрмәк-
лә онларын иши үзәриндә нәзарәти
күчләндирсинләр.

Ушаг бағчасында бејнәлмиләл групп ушагларына рус дилинин өјрәдилмәсинә даир

А. ЧАЛАДЖАН

Бакы шәһәриндәки 124 нөмрәли ушаг бағчасының тәрбијәчиси

Чохмилләтли шәһәр олан Бакының мәктәбәгәдәр мүәссисәләриндә тәрбијә ишләри Азәрбајҗан вә рус дилләриндә апарылыр. Тәрбијә ишләри рус дилиндә апарылан группларда чох заман мүхтәлиф милләтләрдән олан ушаглар бирләширләр. Буна көрә дә һәмийн группда ишләјән тәрбијәчиләр ушагларына рус дилинә мүкәммәл јијәланмәләри үчүн хүсуси сәј көстәрмәлидирләр.

Рус группларында чалышан педагог-тәрбијәчиләрин вәзифәси ушагларга рус данышыг дилини өјрәтмәкдән, онлары әтраф мүһитдәки әшја вә һадисәләрин русча адлары илә таныш етмәкдән, русча үнсijјәт сахламаг үзрә вәрдишләр јаратмагдан ибарәтдир.

Мәдлумдур ки, һәр бир ушагын өзүнүн евдә хүсуси дил әһатәси вәрдыр. Милли республикаларда ушагларын дил әһатәси икиләшмишдир. Буна көрә дә бејнәлмиләл группларын рус дилинин өјрәнилмәси вә ушагларын ана дили үзрә лүгәт еһтијатынын зәнкилләшдирилмәси, һәм дә рус дилинин мәнимсәнилмәси истигамәтиндә апарылыр. Әлбәтте, рус дилинин мәнимсәнилмәси ана дили үзрә апарылан ишдән мүәјјән дәрәчәдә зәиф олур.

Валидејиләр чох вахт ушагларын тәрбијәси саһәсиндәки иши нәинки гејри-мүнтәзәм тәшкил едир, һәм дә рус данышыг нитгинин мәнимсәнилмәси үзрә иши өз билдикләри кими апарырлар. Онлар ушаглар үчүн һекајәләр, нағыллар, шеърләр оху-

јур вә данышырлар. Лакин охунан китабчалар, јахуд нағыл едилән материаллар, адәтән, тәсадуфән әлә кечән материаллардан ибарәт олмагла ушагын јаш вә дәркетмә сәвијјәси нәзәрә алынмыр. Нәтичәдә гаврама габилијјәтләринә мүјәссәр олмадығы үчүн ушаглар нағыл едилән материаллары тез јаддан чыхарыр, ән писи исә материала олан мараг сөиүб кедир. Бә'зән исә валидејиләр ја нөгсанлы нитг илә ушагларын нитгини корлајыр, ја да белә һесаб едирләр ки, ушагларга русча данышмагы өјрәтмәк иши илә јалныз мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләри мәшғул олмалыдыр.

Бејнәлмиләл континкентли групплардагы гејри-рус ушаглары өз милли дилләринин колорит вә көзәллијини горујуб сахламагла бәрәбәр, илк вахтларда мәһз ана дилинин көмәји илә рус дилини өјрәнирләр. Рус дилинин көзәллик вә әзәмәтинә бахмајараг, илк вахтлар педагог-тәрбијәчи тәрәфиндән шакирдләрә дејилән һәр бир сөз гејри-рус ушаглары үчүн јени, бир нөв «јад» сөз кими көрүнүр. Фикир ифадә едән һәр һансы бир сөзүн сәс өртүјү «јад» сәс ифадә едән заһири ешитмә гычыгландырычысы олуб јалныз ушагларын диггәтини кәскинләшдирир вә ушаглар ону чәтин дәрк едирләр. Тәбии оларга, ушаглар бир сыра әшјаларын, һадисәләрин адларыны ана дилиндә чох јахшы билирләр вә бу әшја вә һадисәләр һагғында онларын тәсәввүрләри артыг

формалашмыш олур. Һәмнин әшја вә һадисәләрин, онларын кејфијјәт вә гаршылыгы әлағәләринини рус дилиндәки адларынын ушағлар тәрәфиндән илкин мәнимсәнилмәси јалныз ана дилинин әсасында мүмкүндүр. Јалныз бу шәртлә ки, ешитмә нитг гаврајышы әјани көрмә гаврајышы илә аһәнкдар сурәтдә әлағәләндирилмиш олсун.

Ушағлар әввәлчә ниамсыз, сонра исә гәтијјәтлә баша дүшмәјә башлајырлар ки, көстәрилән әшја онларын көрүб тәмәс етдикләри таныш әшјадыр вә онун адыны ана дилиндә билирләр. Беләликлә, «јад», гејри-таныш, ашлашылмаз, мүчәррәд сәс бирләшмәләрини онлар баша дүшүр, сонрадан исә тәкрар заманы әшја вә һадисәләрин адларыны чәкмәклә јашлылары асанлыгыла тәглид едә билирләр. Башлыча чәһәт рус сөзүнүн мә'насыны ахламағдан вә ондан данышыг нитгиндә дүзкүн истифадә етмәкдән ибарәтдир.

Бә'зән белә дә олур ки, ушағлар сөзүн мә'насыны баша дүшмәдән тәрбијәчиләри тәглид едирләр. Белә һалларда онлар һәмнин сөзү тезликлә јаддан чыхарыр вә дикәр сөзләрин ичиндә итиб-батдығындан соргу заманы чаваб верә билмирләр. Чүнки ушағлар тез гаврајыр, тез дә јаддан чыхарырлар.

Лакин тәчрүбә көстәрир ки, педагог-тәрбијәчи ушағларын нитгинә тәләбкарлыг көстәриб ардычыл сурәтдә тәкрар апардыгда материалын онлар тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә наил ола биләр. Бүтүн гүввәни сәрф етмәк лазымдыр ки, ушағ рус дилиндә верилмиш адлары мәнимсәјә билсин. Беләликлә, ушағ тәдричән сөз еһтијатына јијәләнир вә өзү белә һисс етмәдән тәдричән онун сөз еһтијаты зәнкиләшир.

Ушағларын рус нитгинә јијәләнмәсинин мүвәффегијјәти тәрбијәчинин «дилиндән», онун зәнкин лүгәт фондуна малик олмасындан, тә'сирли вә емоционал данышмаг бачарығындан чох асылдыр. О, рус данышыг дилинә мүкәммәл јијәләнмиш олмалы, сөзләри дүзкүн тәләффүз етмәји бачармалы вә ушағын ана дилини баша дүшмәлидир.

Ушағларын рус нитгинә јијәләнмәси ишиндә бә'зи тәрбијәчиләр ифрата варырлар. Бу да мәшғәлә заманы онун фәал рол ојнамасында өз ифадәсини тапыр: өзү данышыр, охујур, нағыл едир, изаһат верир. Ушағлар исә, адәтән, тәрбијәчинин динләмәклә кифәјәтләнирләр. Онлар тәрбијәчинин тәглид етмир данышмағдан вә нағыл етмәкдән чәкинирләр.

Кечилмиш (охунмуш јахуд нағыл едилмиш) материалын ушағлар тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини елә һәмнин мәшғәләдәчә јохламаг лазымдыр. Ушағлары тәләбкарлыгыла суаллара чаваб вермәјә, данышмаға, өз иштәк вә хаһишләрини рус дилиндә ифадә етмәјә сөвг етмәк лазымдыр.

Ушағларын бурахдығлары сәһвләри (фонетик, лексик, грамматик вә и. а.) дәрһал тәсһий етмәк вә дүзкүн чавабы тәкрар етдирмәк лазымдыр.

Мә'дүмдүр ки, һәр бир дил илк нөвбәдә өз фонетик гурулушуна көрә дикәр дилләрдән фәргләнир. Бу фәрг Гафгаз халғларынын хүсусилә азәрбајчанлыларын, күрчүләрин, ермәниләрин дилләриндә әјдин сурәтдә өзүнү көстәрир. Гафгаз халғларынын дилләриндә өзүнәмәхсус фонемләр, онларын мүхтәлиф вариантлары вардыр.

Буна көрә дә ушағын мәнеуб олдуғу милли дилин хүсусијјәтләринин дилинә тә'сирини нәзәрә алмадан рус нитгини мәнимсәтмәкдән данышмаг олмаз. Рус нитгинә јијәләнмәк процесиндә һәмнин дилләрин гурулушунун бөјүк тә'сири вардыр. Ушағлар ана дилләринин дахили дил нормаларынын һисс едилмәдән рус дилинин гәунаујғунауғларына тәтбиғ едирләр. Бунила да рус нитгинә јијәләнмәк процесини мүрәккәбләшир.

Јашлы адамлар да бә'зән сөзү дүзкүн тәләффүз едә билмирләр. Ушағларын рус данышыг нитгинә нәнки јалныз ана дилинин гурулушу, һәм дә әтраф адамларын гејри-дүзкүн тәләффүзләри дә тә'сир едир. Бә'зән белә дә олур ки, ушағлар чох заман сөзләрдә ешитдикләри сәсләри гарышдырырлар, һәмнин сәс бирләшмәләрини ешитмә органи

васитәси илә пис гаврајыр, мүәјјән сөз, јахуд сөз бирләшмәләринин һансы сәс ваһидләриндән ибарәт олмасыны мөһкәм билмирләр. Ајры-ајры сәсләрин тәләффүзү һаггында онларын ајдын тәсәввүрләри јохдур вә бунә көрә дә ешитмә (акустика) васитәси илә сәс ваһидләри дүзкүн гәбул едилмир.

Апардығымыз мүшаһидәләр вә ушагларын нитгинин гејдә алынмасы нәтичәсиндә ашкара чыхарылмыш фонетик сәһвләри үч група бөлмәк олар:

1. Ана дилинин фонетикасынын тәсири алтында бурахылмыш сәһвләр (кутум—күтүм, дороҗој—дороҗој вә с.).

2. Јашлылар тәрәфиндән мүәјјән сәсләрин сәс бирләшмәләринин, сәсләрин дүзкүн тәләффүз едилмәмәси нәтичәсиндә бурахылмыш сәһвләр (гуси-куси, берјот—перјот вә с.).

3. Мүәјјән сәс бирләшмәләринин дүзкүн гавранылмамасы нәтичәсиндә бурахылмыш сәһвләр (когда—когда, досвиданија—досиданија вә с.).

Тәрбијәчи-педагог илк нөвбәдә ушагларда нитгин кејфијјәтинә, ајры-ајры сәсләрин, сәсләрин ајдын тәләффүз олунмасына, ешитмә тәһлилинә чидди фикир вермәлидир.

Рус дили мәшғәләләриндә ушагларә имкан вермәк лазымдыр ки, онлар сәсләрин әввалиндә, ортасында вә ахырында рус дилинин фонетикасынын мүәјјән сәсли сәсләрини тапсынлар вә **тәләффүз** етсинләр.

Тәрбијәчи-педагогун өзү исә һәмнн мәшғәләләрдә ашағыдакылары мүәјјәнләшдирмәлидир:

а) ушағын мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишаф сәвијјәси;

б) ушағын аңлајыш дәрәчәси;

в) ушағын дүгәт фондунун зәнкин, јахуд қасыб, гејри-фәал олмасы;

г) шакирдләрин нитгиндәки фонетик сәһвләрин нөвләри, характери вә башвермә сәбәбләри.

Бурахылмыш сәһвләри груп гаршысында дүзәлтмәк вә ону дүзкүн тәкрар етдирмәк лазымдыр. Бу ишә бүтүн ушагларә чәлб етмәк вә чалышмағ лазымдыр ки, мәшғәләләр ушаглар үчүн чох марағлы вә чәлбәдичи олсун.

Данми тәмрин нәтичәсиндә ушаглар рус дилиндә нәинки јалныз чох ишләнән сөз вә адлары, һабелә бәзи мүчәррәд сәсләри дә асанлығла тапа биләрләр. Ушаглар сәсләри мәнасына, вәзифәсинә көрә дүзкүн ишләтмәји өјрәнир, фикирләшмәјә, тапмаға алышыр вә беләликлә, онларда чәтинликләри дәф етмәк бачарығы јараныр.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар тәкчә физики чәһәтдән дејил, һәм дә һәртәрәfli инкишаф едирләр. Онларын һәр шеји билмәк марағы да артыр. Ушаглар олдугча мүхтәлиф һадисәләрлә зәнкин олан харичи объектив аләмлә әһәтә олунур. Онларә бу һадисәләри өјрәтмәк вә дәрк етдирмәјә чалышырлар.

Ушаглар јашлылары тәғлид едәрәк, данышығ нитгләриндә **сәһәр**, **ахшам**, **бу күн** вә и. а. ифадәләр ишләдирләр. Онлар нәинки заман, һабелә мөкан аңлајышларыны да ишләтмәјә сәј көстәрирләр. Мәсәлән, **јахын**, **узағ** вә с. Лакин онларын заман вә мөкан һаггындакы тәсәввүрләри чох бәсит олур.

Онлар заман вә мөкан билдирән сәсләри дәғиғ ифадә едә билмирләр. **Бу күн** онлар үчүн **сабаһ**, әксинә, **сәһәр** исә **ахшам** демәкдир вә и. а.

Мүстәғиллик вә һәрфијјән ифадә едилмиш нитг ушагларын өз хусуси нитги үчүн характерикдир. һәр ики һалда гејри-рус ушагларынын нитги чохсөзлүклә характеризә олунур. Сөз бирләшмәләринин ајры-ајры компонентләри чох заман мәнтиги сурәтдә әләғәли олмур. Нә сај, нә шәхс, нә заман етибарилә онларын арасында әләғә, адәтән, олмур. Данышығ нитгиндә бу грамматик гајдалардан кәнара чыхмағ һаллары нәзәрә чарпыр, чүнки онларын өз хусуси нитгләриндә чохлу узлашмајан сәсләрә тәсадүф олунур. Лакин ајдын дахили мәна узлашмасы олдугундан бир чох һалларда јашлылар онларын нитгини баша дүшүрләр.

Ушағ бағчалары ушагларда грамматик чәһәтдән дүзкүн тәртиб едилмиш чүмләләр гурмағ бачарығы јаратмалы вә инкишаф етдирмәлидир. I синифләрдә програм материалы-

нын кенишлөнмөсү вә дәрриләшмәси илә әлағадар оларат бу, хүсусилә вачибдир.

Тәчрүбә вә мүшәһидәләр көстәрир ки, рус дилини өјрәнмәјин, ушағларын шифаһи нитглеринин инкишафынын ән мүһүм јоллары ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) әшјаларын вә оиларын һәрәкәтлеринин көстәрилмәси;

2) әшјаларын һәрәкәтлеринин, әламәтлеринин русча адлары ;

3) әшја вә һадисәлерин русча адлары илә ана дилиндәки адларынын мүгајисә едилмәси;

4) һәмин адларын һәм рус вә һәм дә ана дилиндә ардычыл паралел тәқрар едилмәси;

5) һәмин адларын һәм фәрди, һәм дә бүтүн группа тәқрар едилмәси;

6) сәһвләрин (фонетик, лексик) русча јахшы данышан ушағларын

көмәји илә сәмәрәли сурәтдә елә орадача тәһһий едилмәси;

7) шәкилләр вә суалларын көмәји илә сөзүн дәрк олунмасыны тәмин етмәк;

8) суаллара биринчи нөвбәдә рус дилини јахшы билән ушағларын чаваб вермәсинин тәшкили;

9) рус дилиндә дејилмиш сөзүн һәр бир ушаға чатмасына наил олмағ;

Елм вә техниканын сүр'әтлә инкишаф етдији һазыркы дөврдә ушағларын тәрбијәси вә елмләрин әсаслары илә силаһландырылмасы чох вачиб мәсәләдир. Нәјатынын илк дөврләриндән етибарән ушағларын дүнјабахышынын кенишләндирилмәсинә, тәфәккүр, фәалијјәтинин инкишафына чалышмағ лазымдыр ки, олар өз тәәсүратларыны рус дилиндә мүстәгил вә дүзкүн сурәтдә үмумиләшдириб дүзкүн нәтичә чыхара билсинләр.

Шылтағ ушағларын тәрбијә едилмәси тәчрүбәсиндән

Ә. САЛАЈЕВА

127 нөмрәли ушағ бағчасынын тәрбијәчиси

Шылтағлығ ушағларда мүшәһидә едилән башлыча иради нөгсанлардан биридир. Ушағын шылтағлығы вахтында арадан галдырылмајанда мөһкәмләниб онун давраныш вә рәфтары үчүн характерик кејфијјәтә чеврилир. Бу бахымдан ушағ бағчаларында һәмин мәнфи кејфијјәтин арадан галдырылмасы мүһүм бир мәсәлә кими тәрбијәчиләрин гаршысында дурур.

Шылтағ ушағ истәдијини әлдә едә билмәдикдә гәзәбләнмәјә, ағламаға, ајағларыны дөшәмәјә дөјмәјә башлајыр. Бәзи һалларда ојунчағларыны јерә атыр, гапыны чырпыр, дөшәмәјә узаныб үст-башыны тоза булајыр вә с.

Шылтағлығын сәбәби нәдир? Бу мәнфи кејфијјәт, әсасән, јанлыш

тәрбијәнни нәтичәси кими тәшәккүл едир.

Ушағ хәстәләнәркән бир чох һалларда шылтағлығ едир. Нарасынын ағрыдығыны вә ону нә нараһат етдијини ајдын баша сала билмәдијиндән шылтағлығ едир. Ушағын тәләбләри һәтта өдәнилисә белә, чох заман о јенә гане олмур, әсәбиләшир, ғышғырыр, ағлајыр вә өз шылтағлығыны бүрузә верир. Белә һалларда ушағы әјләндирмәк вә әсәбиләрини сакитләшдирмәк үчүн марағлы нағыл данышмағ, һекајә охумағ вә ја јүнкүл ојунлар кечирмәк лазымдыр.

Ғабағчыл тәрбијәчиләрин иш тәчрүбәсинин тәһлили көстәрир ки, олар шылтағ ушағлара фәрди јанашыр вә бу мәнфи кејфијјәтләри тәдричән арадан галдырырлар.

Фикримиэи бир мисал эсасында айданлашдыраг. Бизим көрпэлэр еви вэ ушаг багчасы комбинатда тәрбијә атан Аразын 4 јашы вар. О, багчаја тәзә кәлиб вэ буранын гајда-гануналары илә таныш дејил. Тәрбијәчи илк нөвбәдә ону групп дахилиндә олан гајда-гануналарла таныш едир, күн режимини баша салыб дејир: — Бах, оғлум, Араз, багчаја вахтында кәлмәк, бурада верилән јемәјин һамысыны јемәк, кечирилән мәшғәләләрә диггәтлә гулаг асмаг, јериндән данышмамаг лазымдыр.

Араз сәһәр багчаја кәлир, тәрбијәчи илә саламлашыр, ушагларла ојдајыр. Анчаг наһар вахты јемәкдән имтина едир.

Тәрбијәчи нә үчүн јемәдијини ушагдан хәбәр алыр. О, «Мән сүдлү сыгыг јемирәм»,—дејә чаваб верир.

Тәрбијәчинин хаһиши илә хадимә она јағ-чөрәк, ширин чај верир, ушаг бу јемәкдән дә имтина едир. Ашам ушаглары евә жола саланда, тәрбијәчи Аразын валидејини илә көрүшүр. Мәлум олур ки, Араз елдә дә бу вә ја дикәр јемәкдән имтина едир. Она көрә дә тәрбијәчи Р. Исајева ушаглар үчүн Н. Күнәшлинин «Шылтаг гыз» кукла театрыны көстәрди. Ушаглар гызчыгазын шылтаглыгдан нечә әл чәкдијини көрдүләр.

Тәрбијәчиләр бу мәшғәләнни кедиши һаггында ушагларла музакирә апарыр. Һансы һәрәкәтләрин јахшы, һансыларын исә пис олдуғуну Араз өзү ашкар едир, баша дүшүр ки, бу чүр һәрәктәләр дүзкүн дејил, зәрәрлидир.

Бәзәи ушаг хәстәләндикдән сонра физики чәһәтдән зәиф олдуғуна көрә ојнаја билмир вэ шылтаглыг едир. Белә һалларда валидеји вә ја тәрбијәчи ушагла јүнкүл ојун кечирмәлидир. «Кәлиничийн евини бәзәмәк», «Ојунчаг кушәсини сәлигәјә салмаг», «Чанлы кушәдә һејванлары јемләмәк» вә с. белә ојунлара мисал ола биләр.

Мәсәлән, «Гәрәнфил» ушаг багчасынын тәрбијәчиси А. Әлијева кичик группа «Кәлиничиймизин

евини бәзәмәк» мөвзусунда мәшғәлә апарыр. О, дејир:

— Гызым Күларә, кәл кәлиничиймизин евини сәлигәјә салаг. Тәрбијәчи ушагла бәрабәр кәлиничийә мәхсус олан ев әшјаларынын тозуну алыр, сонра кәлиничийн јатағыны дүзәлдир, палтарларыны сәлигә илә чыхарыб кәлинин үстүнә гојур, кәлиничийн јатаға узадыр. Бу ојун әмәклә әлағәдар олдуғу үчүн ушаг ону тез ичра едир. Бу чүр ојунлар ушагы сақитләшдирир, онун шылтаглыгына мане олур.

Көркәмли совет педагогу А. С. Макаренконун фикринчә, «Кәләчәк хадимин тәрбијә олунмасы ојуну рәдд етмәк дејил, бу ојуну јахшы тәшкил етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Ојуну елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, о, ојун олараг галсын, ләкин һәмин сјунда кәләчәк ишчинин вә вәтәндашын кејфијәтләри тәрбијә олунсун...»

Ушағын режими позулдугда дә о шылтаглыг едир. Будур, Расим күндүз јухусундан тез ојанды. Ушағын режим үзрә јухуја олан тәләбаты тамамилә өдәнилмәдијиндән о, өзүнү нараһат вә әзкин һисс едир, о каһ јемәк, каһ су ичмәк, каһ әлүзүнү јумаг, каһ ојнамаг, каһ дә јенә су ичмәк, јахуд јемәк тәләб едир. Ләкин һеч бир шеј ону гане етмир. Она көрә дә ушағын режимини позмамаг, јухуја олан еһтијачынын тамамилә өдәнилмәсинә имкан јаратмаг лазымдыр.

Валидејиләр истәр гонаг кедәндә, истәрсә дә гонаг гәбул едәндә бу, ушағын режиминә мәнфи тәсир көстәрмәмәлидир. Ушаға шәраит јаратмаг лазымдыр ки, онун јухуја олан еһтијачы вахтында өдәнилсин вә ушагда шылтаглыг әмәлә кәлмәсин. Бир сыра һалларда ушагларда шылтаглыг тәсадүфи амилләрлә бағлы олур. Валидејиләр һәфтәнин ики күнүнү истираһәт етдикләри үчүн ушаглар һәмин күнләр багчаја кетмирләр. Базар ертәси анасы ону багчаја кәтирәндә шылтаглыг едир. О, ағлајыр, ајагларыны дөшәмәјә дөјүр, гышгырыр, анасыны бәрк-бәрк гучаглајыб онун кетмәсинә имкан вермир. Тәрбијәчи ушаға дејир:

— Оғлум, инди сәнин аһан ишә кедәчәк, ахшам исә кәлиб сәни евинизә аһарачаг. Сабан јенә бағчаја кәләчәксән. Инди исә кедәк сәнинләчанлы кушәдәки балыглара јем верәк.

Белә нөвбәдәнкәнар мәшғәләләр ушағын шылтаглығыны сакитләшдирир.

Бә'зи аиләләрдә ушаг јемәкдән имтина едиркән, валидејиләр она нағыл данышмаға башлајыр, китаб охујур, ја да чүрбәчүр һәрәкәтләр кәстәрирләр: кечи кими мәләјир, пишик кими мијолдајыр, хоруз кими баилајырлар.

Ушаг бу јерсиз әјләнчәләрә алышыр, валидејиләри ону тәкрар етмәдикдә ағлајыр, гышгырыр, јемир, бошгабы кәнара итәләјир, бә'зән бошгабдакы хәрәји, стәкандакы суду, чајы дағыдыр, шылтаглығыны давам етдирир.

Буна көрә дә, јемәк јејән ушаға һәр бир вахт нағыл охумаг вә ја чүрбәчүр һәрәкәтләр кәстәрмәк мәсләһәт көрүлмүр. Бу ушағын тәрбијәсинә пис тә'сир кәстәрир.

Ушағы баша салмаг лазымдыр ки, јемәсә, хәстәләнәр, зәифләјәр. Бә'зән исә валидеји ушағына јемәјини јесә, она нағыл охујачағыны, онунла шаһмат ојнајачағыны вәд едә биләр.

Әлбәттә, валидејиләр өз вәдләринә әмәл етмәлидирләр. Әкәр ата вә ана ушағы алдадарса, онда ушагда валидејнә гаршы инамсызлыг әмәлә кәләчәк ки, бу да ушағын тәрбијәсинә мәнфи тә'сир кәстәрә биләр.

Тәрбијәчи бу һагда валидејиләрә мәсләһәтләр вермәли вә аилә тәрбијәсиндә онларын нәзәрә алынмасына чалышмалыдыр.

Мүөллимин синифдөнхарич гираэт мәшгәләләринә һазырлашмасы

М. ПИРИМОВА

Сумгайыт шәһәриндәки 17 нөмрәли мәктәбин мүөлими

Мүөллим синифдөнхарич гираэт мәшгәләләри илә әләгәдар ишини дәрә илинин әввәлиндән планлашдырмагла јанашы, һәр бир дәрә диггәтлә һазырлашмалыдыр.

Синифдөнхарич гираәтин нормал тәшкил олунмасы үчүн илк нөвбәдә мүөллим совет ушаг әдәбијјатынын ән јакшы нүмунәләрини вә бу әсәрләр һаггында тәнгиди мәгәләләри охумалыдыр. Әкс һалда о өз шакирдләриндән керә галар, онларын мүстәгил гираәтинә рәһбәрлик етмәкдә чәтинлик чәкәр.

Синифдөнхарич гираэт дәрсинин тәшкилинә һазырлыг планын тәртиби вә әдәбијјатын сечилмәсиндән ибарәтдир. Ана дили програмы тематик принципә әсасән тәртиб олундуғундан синифдөнхарич мүталиә үчүн сечилән әдәбијјат да онлара мувафиг олмалы, тәдрис олунан дикәр фәилләрлә әләгәләндирилмәли, рүбләр үзрә планлашдырылмалыдыр.

Ушаг әдәбијјатынын гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдән бири јетишмәкдә олан кәч нәслә һәртәрәфли тәлим-тәрбијә вермәкдир. В. Г. Белински дејирди: «Ушаглар үчүн јазылан әсәрләр тәлим-тәрбијјәнин әсас саһәләриндән бири кими тәрбијә планына дахил едилмәлидир». Бәди әсәрин тәрбијәви тәсирин онун идеја-бәди кејфијјәтиндән асылыдыр. Ушаглар мүсбәт гәһрәманлары тәглид етдикләриндән, бәди мүталиә үчүн сечилмиш әсәрләрин мүсбәт гәһрәманлары охучуја

нүмунә олмалыдыр. Садә ушаг дилиндә јазылмыш, һадисәләр долгун, мәзмунлу вә әјләндиричи характердә тәсвир олунан әсәрләр кичик охучуларын үрәјинә бирбаша јол тапыр, тәрбијәви чәһәтдән онлара тәсир көстәрир.

В. Г. Белински ушаг гираәти үчүн «һәјәт дүзкүн әкс олунан сентиментал һиссләрдән, позулмуш тәсәввүрүн хам хәјалларыннан узаг олан әсәрләри сечмәји» мәсләһәт көрүрдү.

Ушаг әдәбијјатынын характерик чәһәтләриндән бири сүжетин инкишаф сүрәтидир. һадисәләрин узунузады тәсвири ушаглары дарыхдырыр. Буна көрә мүөллим сечәчәји әсәрләрин мөвзусунун тәбијлијинә, дилинин шакирдләрин јаш хүсусијәтләринә ујғунлуғуна, бәди идејасынын конкретлијинә, ушаг руһуна нә дәрәчәдә тәсир едәчәјинә диггәт јетирмәли, хејир вә шәр гүввәләринә гаршы мүәллифин мунасибәтини дәгиг мүәјјәнләшдирмәлидир.

Мүстәгил гираәт үчүн елә әсәрләр сечилмәлидир ки, бу әсәрләр мәзмунуна көрә, әсасән, әјләнчәли, шән олмалы, марағлы сүжети илә ушаг тәәсүратына тәсир етмәли, бәди чәһәтдән камил олмагла јанашы, өзүндә дәрин фикирләри, гәһрәманлығы, јумору, мүбаризлији, әсил һәјәт һәгигәтләрини әкс етдирмәлидир.

Синифдөнхарич гираәт үчүн жанрлара көрә әсәрләрин сечилмәси мүөллимин диггәт мәркәзиндә дур-

малыдыр. Балача охучулар төрө-финдэн нагыллар эсасында жазылмыш бәдн эсәрләр рәғбәтлә гаршыланыр. Мүасир дөврлә бағлы олан нагыллар шакирдләрдә билијә мәһәббәти инкишаф етдирир, кичик охучулары тәбиәти дәјишдирмәк, ону инсанлара табе етдирмәк кими арзуларла јашадыр.

Ш. Перро, Ј. вә В. Гримм, Х. Андерсон, Ч. Родари, Л. Толстој, А. Гајдар, Ј. Пермјак, К. Чуковски, Маршак, А. Шаиг, М. Сејидзада, М. Рзагулузада вә башга јазычыларымызын нагыллары ушағларымызын севадији вә һәвәслә охудугу эсәрләр-дир.

Мүасир дөврлә бағлы олан хағ нагылларынын, елми-бәдн жанрда јазылмыш һекајәләрин, сәнәдли повестләрин мүстәғил синифдәнхариц гираәти заманы шакирдләр дәрк едирләр ки, «хејир гүввәләр шәр гүввәләринә» «мә'чүзәләрин» көмәји илә дејил, гочағлыг, инам, достлуг вә мәһәббәт кими јүксәк инсани һиссләрин көмәји илә галиб кәлир. Тәәсүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, көһнә нагылларын эсасында мүасир дөврлә, һәјатла, заманла сәсләшән нагыллар, Азәрбајчан ушағ ше'риндә вә нәшриндә јадда галан күчлү характерләр јох дәрәчәсиндәдир.

К. Чуковскинин көстәрдији кими, нбтидаи синифләр поезијаны, ше'р дилини аңлатмағ үчүн ән әлверишли дөврдүр.

Ше'рләри гираәтин севадими нөвүнә чевирирмәк үчүн шакирдләрә ше'рләрлә ифадә олуан тәкраролунмаз көзәллији ајдынлашдырыб көстәрмәк лазымдыр. А. Сәһһәт, Ә. Сабир, А. Шаиг, Й. Крылов, К. Чуковски, С. Маршак, М. Дилбази, М. Сејидзада, Т. Мүтәллибовун эсәрләрини шакирдләр сева-сева охујурлар.

Синифдәнхариц гираәт үчүн сечиләчәк бәдн әдәбијјат шакирдләрин јаш вә фәрди хусусијјәтләринә ујғун олмалыдыр. М. И. Калинин вахтилә демишдир ки, «Мүәллим ән мәс'улиј-јәтли мәсәлә үзәриндә чалышыр. О, инсан формалашдырыр. Ушағлары трафаретләрлә, һазыр дүстурларла өјрәтмәк олмаз. Ушағлар чаңлы сө-

зә, мүбаһисәјә чан атырлар. Онлар һәр шеји билмәлидирләр. Онлар һәр шејә марағ көстәрирләр. Јадда сахламағ лазымдыр ки, ушағларын мүталиәсиндә мүтләг онларын јаш вә фәрди хусусијјәтләрини нәзәрә алмағ лазымдыр». Бәдн эсәрин дүзкүн дәрк едилмәси шакирдләрин үмуми инкишафындаи, јаш хусусиј-јәтинә ујғун олмасындан, эсәрин бәдн кејфијјәтиндән асылыдыр.

II синифдә С. Ј. Маршакын «На-мә'лум гәһрәман һағгында һекајә» эсәринин музакирәси көстәрди ки, шакирдләр һадисәнин поетик тәсвириндән һәзз алыр, эсәрин гәһрәманы илә биркә һәјәчанланыр, гызын хиләс олмасына севадими, намә'лум гәһрәманын гәһрәманчасына һәрәкәтинин көзәллијини, тәвазәкарлығыны дәрк едир, белә һәрәкәтләрин бүтүн совет адамларына хас олдуғуну аңлајырлар. Мүәллиф гәһрәманы тәсвир едир, онун һәјатындан кичик бир епизоду—јанғын јериндә чәлд һәрәкәтини, гочағлығыны тәсвир етмәклә ушағларда гәһрәман рәғбәт һисси ојадыр. Шакирдләр гәһрәманын гаршылашдығы чәтинликләри дәрк едир, һәјәчанланырлар.

8—9 јашлы мәктәблинин дигтәти бир чох һалда эсәрин мөзмунундакы ајры-ајры дәлилләрә, парлаг тәфәрруатлара чәлб олунар. Эсәрдә верилмиш эсас фикри дәрк етмәклә шакирдләрә көмәк етмәк мәгсәди илә онларын дигтәтини бу тәфәрруатлардан бүтөвлүкдә эсәрин мөзмунуна тәрәф истигамәтләндирмәк лазымдыр. Јаш сәвијјәсинә ујғун олмајан эсәрләрин гираәти шакирдләрә чансыхычы тә'сир көстәрир. Кичик јашлы мәктәблиләрә мүәллим мәктәбә кәлдији күндән мүталиә етмәји, китабы сечмәји өјрәтмәзсә, китаба марағ ојатмазса, онлар јухары синифләрдә дә китаб сечмәји бачармазлар. Белә олдугда шакирдләр јухары синифләрдә нәинки фәјдалы китаб сечмир, һәтта әтраф мүһитә сағлам мүнәсибәтин формалашмасына мане олан китаблары охујурлар. Бу һағда Н. К. Крупскаја јазырды: «Бүтүн бәдн эсәрләр гәлби аловландырмыр, ирәли апар-

мыр. Елэ бәднн эсәрләр дә вардыр ки, онлар шакирдн көһнәлијә доғру сүрүкләјир, бејнини думанландырыр, әкс истигамәтә јөнәлдир».

Мә'лумдур ки, бүтүн китаблар шакирдләрдә марағ ојатмыр. Мүталиә үчүн шакирдләр тәрәфиндән китабын сечилмәсини мүәллим дүзкүн истигамәтләндирмәлидир.

Шакирдләрә дүшүндүрүчү, чидли, тәнгиди гираәт вәрдишләринин тәдричән ашыланмасында тәқрар гираәтин мүстәсна ролу вардыр. Јаш сәвијјәсинә ујғун олмајан эсәрләрн сечилмәси шакирдләрә бу вә ја дикәр тәқрар гираәтинә гајыдарағ ону дүзкүн гижмәтләндирмәкдә мане ола биләр.

Сијаһынн ашағы һиссәсиндә ири һәрфләрлә:

«Бу китаблары охусаныз, јухарыдакы суалларын чавабларыны тапарсыныз» — сөзләри јазылыр.

Шакирдләрн шәхси марағына, сәрбәст гираәтинә нәзарәт етмәк үчүн мүәллим шакирдләрн фамилијалары јазылмыш чибчикләри олан касса һазырлајыр. Һәмнн паркассаны синфин диварындан асыр. Шакирдләр мүәллифинн фамилијасыны, китабын адыны карточкаја јазыб, үстүндә өз фамилијасы јазылмыш чибчијә гојур. Белә касса шакирдләрн мүталиәсинә мүәллимин рәһбәрлик етмәсини, онлара фәрди јанашмасыны вә дүзкүн истигамәт вәрмәсини асаилашдырыр.

Тәчрүбә кестәрир ки, синифдәнхарич гираәтин сәмәрәли тәшкили мәктәб китабханасынын фәалијјәти илә бағлыдыр. Әкәр мәктәбдә китабхана

јохдурса вә ја китабхананын китаб фондунда китаблар аздырса, рајон вә шәһәр китабханасы илә сых әлағә јаратмағ, мәктәбләрдә сәјјар китабхананын тәшкилине найл олмағ лазым кәлир.

Бә'зән ән јахшы мәктәбләримизнн китабханаларында каталогларын олмамасы тәәссүф доғуран һалдыр. Ахы, каталог китаб дәнзининн компасыдыр. Тәзә башлајан охучулар үчүн мараға көрә тематик каталог (ичтимаи-сијаси, тарихи, тәбиәт һадисәләри) ајры-ајры мүәллифләрин эсәрләринә даир (А. Шаиг, А. Сәһһәт, С. Вурғун, Х. Һасилова, С. Маршак вә б.) каталог, жанрлара (нағыл, тәмсил, ше'р, һекајә) даир каталог тәртиб едилмәлидир. Бу каталоглар әјанилик принципинн көзләмәклә, иллүстрасијаларла тәртиб едилир. Шәкилләр шакирдләри каталога мүрачигәт етмәк үчүн һәвәсләндирир, каталогдан сонра ушағларын дигтәт мәркәзи китаба кечир.

Програмын тәләбләринә ујғун оларағ I синифдә дәрс илинин икинчи јарысындан, II вә III синифләрдә исә дәрс илинин башланғычындан ики һәфтәдәи бир синифдәнхарич гираәт үчүн хусуси саат ајрылыр.

I синифдә мүәллим дәрс илинин илк һәфтәсиндән, савад тә'лими илә әлағәдар охујамағы бәднн парчалары вә онларла ишин системини мүәјјәнләшдирмәлидир. I синифдә дәрс илинин биринчи јарысында охуначағ әдәбијјәти һәфтәләр үзрә планлашдырмағ олар. Буна аид бирајлығ тәхмини нүмунәни нәзәрдән кечирәк:

Һәфтәләр	Мүәллимин учадан охујамағы китаблар	Гираәт илә әлағәдар мүсаһибә	Гираәт илә әлағәдар практик иш
I һәфтә	А. Висотскајанын «Биринчиләр» һекајәси	Мәктәблинин даврамыш гајдалары һаггында сөһбәт	«Мәктәбдә» вә ја «Илк күн» мулт-филмләринә бах-мағ
II һәфтә	Әзизә Әһмәдова-нын «Ҳыналы гајалар» китабы	Күлтәм гызылжүдү нијә дәрмәди? Чинәкләрн, отларын үстү вә илә өртүлмүшдү? Нә чүр һавада шеһ дүшүр?	Ким нәји билир? Јағыш, думан, булуд, чинәк вә отлар һаггында нә билирсиниз? Ким ше'р сөјләмәк истәјир?

III һәфтә	«Тапмачаларын чаабыны тап, жолдашларына да чаваб тапмагы өйрөт», Т. Елчин «Нәгмәләр, сөzlәр, нағыллар, ләйләләр».	Ниңә фабрик бапбалачалар? Нә үчүн фабрик гәрибә көрүнүр? Нә бәчәк, гурдлар тут жарпагы йејүр, итәк сарыјүр?	Ким билдији тапмачалары сөјләмәк истәјүр? Тапмачанын чавабыны әсәсләндир.
IV һәфтә	Илия фәсилләри нә аид А. Блок «Ләйләј» («Бәллә довшан» шәри)	Сәнтјабрын 22-дән илия һапсы фәсли башлајүр? Нә үчүн пәјыз фәслинә «гызыл пәјыз» дејирләр? Пәјыз фәслиндә һавалар нечә кечир? Довшан нә үчүн ач галырды? Ниңә довшан горхурду? Ниңә кәј көрүмәз олмушду?	Пәјыз фәсли илә әләгәдар тәбиәтә екскурсия.

II—III синифләрдә мұәллим илк мәшгәләләри јәј тә'тилиндә оху ду гла рыны јохламаға һәср едир.

Белә дәрсләр ашағыдакы плана әсәсән кечирилир.

1. Шакирдләрин јәјда оху ду гла ры китаблар һаггында мұсаһибә.

2. Мұталиә дәфтәрләриндә апарылмыш гејдләрин нәзәрдән кечирилмәси.

3. I—II рубдә мұстәгил гираәтлә әләгәдар мұталиә етмәк үчүн төвсијә едилмиш китаблар һаггында сөһбәт.

Шакирдләрә китаб фондундан истифадә етмәк гајдаларыны өјрәтмәк мәгсәди илә II—III синифләрдә мұәллим белә дәрсләри китабханада кечмәлидир.

Тә'лим просесиндә јени тәләпләр гаршыја чыхыр, јени әсәрләр чапдан чыхыр. Она көрә мұәллим јалныз програмда төвсијә едилмиш әдәбијәтин сијаһысы илә кифәјәтләnmәмәлидир.

I—III синифләрдә мұәллим тә'лим просесиндә, синифдәнхарич тәдбирләр заманы шакирдләрин фәалијәтини тәшкил, онлары тәрбијә едир. Синифдәнхарич гираәт мәшгәләриндә мұәллимин гаршысында тәр-

бијәви ишин һәјата кечирилмәси үчүн кениш имканлар ачылып. Бу нунла әләгәдар олараг, мұәллим әсәр сечәркән синифлә апарылачаг тәрбијәни тәдбирләрә истигамәт верәрәк әсәрләри дә нәзәрдән гачырмамалыдыр.

Кичик јашлы мәктәблиләрин бәдди зөвгүнүн инкишафыны тә'мин едән чәһәгләрдән бири мұәллимин ифадәли гираәтидир. Ифадәли гираәт ушагларә әсәрин идејасыны чатдырыр, ону баша дүшмәјә көмәк едир, бәдди образы гаврадыр, поетик дилин инчәликләрини өјрәдир. Белә гираәти динләјәркән шакирдләри әсәрин гәһрәманларыны чанлы тәсәввүр едир, әсәрдә верилмиш һәјәти һадисәләрин тәсвириңә гаршы онларда емоционал һиссләр ојаныр.

Шакирдләрин бәдди зөвгүнү инкишаф етдирән, онлары һәјәчанландыра биләчәк белә әсәрләрин ифадәли гираәтинә мұәллим диггәтлә һазырлашмалыдыр. Әсәри мұәллим әввәлчә өзү охумалы, мәзмунуна аид суаллар тәртиб етмәли, онун ифадәли охунмасыны шакирдләрә нечә өјрәдәчәјини мұәјјәнләшдирмәлидир.

Мәктәб китабханасы

«Китаб үрәк ачан не'мәтдир»
(А. Бакыханов)

Шакирдларын дүңбабахышынын, елми, идеја-сијаси сәвијјәсинин кенишләнмәсиндә, естетик зөвгүн инкишафында китаб мүнһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Китаб ушагларын сөз еһтијатыны кенишләндирир, онлара өз фикрларини ајдын, образлы ифадә етмәји өјрәдир, шифаһи вә јазылы нит мэдәнијјәтини јүксәлдир, инкишаф етдирир.

Бакынын 199 нөмрәли орта мәктәбиндә китабхана 20 илдән артыгдыр ки, фәалијјәт кәстәрир. Әввәлдер кичик, дарысгал бир отагдан ибарәт олан бу китабхана 17 илдир ки, И. Исмајылзадәнин сәји нәтичәсиндә илдән-илә зәңкинләшир. Һазырда китабхананын 45 нәфәрлик охучу залы — гираәтханасы, 10 минә јакын китаб фонду, 900-дән чох охучусу вардыр.

Китабханачы һәлә дәрә илинин илк күнләриндән I синиф шакирдләриндә китаба, мütалиәјә мараг ојатмага, ону севдирмәјә чалышыр. Бу мөгсәдлә дә мүәллимлә бирликдә охучулары китабхана илә таныш едир, китабын, мütалиәнин әһәмијјәтини, китабла рәфтар етмәк гәјдаларыны онлара баша салыр, китаблардан онлара мараглы эпизодлар данышыр.

Бурада ушаглар И. Исмајылзадәнин рәһбәрлији илә китабхана фәаллары тәрәфиндән һазырланмыш мүхтәлиф халг нағылларынын мәзмунуна аид плакатларла да таныш олур, ушаг бағчасында, аиләдә ешитдикләри нағыллардан данышырлар. Китаб верилиши китабхана фәаллары тәрәфиндән кечирилир. Бунын үчүн дә һәр синиф

үзрә нүмајәндә мүәјјән едилмишдир.

Ушаглары јени китабларла таныш етмәк үчүн китабханада витрин дүзәлдиштир. Охучулар һәмин витрин үзрә хошладыглары јени китаблары китабханадан өз пуллары илә дә ала билрләр. Бундан әлава, мәктәбин дивар гәзетиндә дә јени китаблар һаггында јазылыр, радио говшагы васитәси илә мә'лумат верилр.

Шакирдләрдә ушаг әдәбијјәтина марагы инкишаф етдирмәк үчүн китабханада учадан оху, китаб мүзакирәси, сәһәрчикләр, јазычыларла көрүшләр тәшкил олунур.

Китаб верилиши синифләр үзрә мүәјјән күнләрдә (күндә 2—3 синиф) кечирилр. Буна көрә дә һәр синиф үчүн һәфтәдә хусуси бир күн ајрылмышдыр. I синифләр үчүн сәјјәр китабхана тәшкил едилмишдир.

Һәр синиф үчүн (II синифдән башлајараг) үмуми каталог тәјин едилмиш, төвсијә сијаһысы һазырланыб дивардан асылмышдыр.

I—II синиф шакирдләри һәлә мütалиә техникасыны јакшы билмирләр. Она көрә дә мütалиә илә мәшгул олмаг онлары чох вахт дарыхдырыр, јорур.

Доғрудан да 7—8 јашлы ушаг үчүн китабы ахыра гәдәр охумаг чәтиндир. Лакин онлар китабда олан шәкилләрә бөјүк марагла бахыр, учадан охунан бу вә ја дикәр китабы һәвәслә динләјирләр. Әкәр китаб онларын хошуна кәләрсә, ону охујаны бөјүк һәвәслә динләјир, сонра да онун мәзмунуну нағыл едилрләр.

Мәһз она көрә дә китабханачы синиф мұәллимләри илә бирликдә формача садә, мәзмунча марағлы олан китаблары һәлә илк күндән сечәрәк ушағлара учадан охудар вә јахуд китаб һағгында данышыр. Бә'зән дә китабын ән марағлы јериндә дајанарағ ахыра гәдәр охумагы ушағлара тапшырыр.

Мә'лум олдугу кими, III—IV синиф шакирдләринин мұталиә марагы I—II синиф шакирдләринә нисбәтән кениш вә рәнкарәнк олур. Олар партија һағгында, В. И. Ленин һағгында ше'рләри, һекајәләри, сәјаһәт вә мачәра һағгында јазылмыш китаблары һәвәслә охујурлар. Бу јашда олан ушағлар китабын идеја мәзмунуну да баша дүшүр, охуруглары китаблар һағгында өз фикирләрини сәрбәст сөјләјә билирләр. Бунлары нәзәрә аларағ китабханачы синиф мұәллимләри илә бирликдә белә шакирдләрлә мунтәзәм мәшгул олур.

Китабы гајтараркән китабханачы вә ја мұәллим охучу илә сөһбәт едир. Бу исә кичик охучуја китаб төвсијә етмәк вә онун охударуға китаба мұнасибәтини өјрәнмәк үчүн вәчибдир. Китабханачы бу мәгсәдлә дә ушағда китаба марағ ојатмага һанл олур.

Әлбәттә, китабханачы охучу илә апардығы сөһбәтин мәзмунуна, онун ушағларын јаш вә билијинә ујғун олмасына диггәт јетирир.

Мәсәлән, II синифдә охујан шакирдә белә суалларла мұрачиәт едир:

- Бу китабы ким јазмышдыр?
- Бу китабда кимин (вә ја нәјин) һағгында данышылыр?
- Китабда ән чоһ нә хошуна кәлди?
- Бу китабдан сән нә өјрәндиң?

III—IV синиф шакирдләри илә сөһбәт заманы исә охучунун бир китабын гәһрәманыны башга китабын гәһрәманы илә нечә мұгајисә етдијини, китабын персонажларына мұнасибәтини, охуругларындан нә нәтичә чыхардығыны сорушур.

Сөһбәт заманы китабханачы деди:

— Сөһбәт едәркән суаллары елә гурурам ки, охучу бунлара «һә» вә «јох», — дејә чаваб вермәсин. О, һәр суалы диггәтлә динләсин, она мәзмунлу, ајдын, долгун чаваб версин.

Мән белә сөһбәтләри шакирдләрин марағ вә зөвгләри әсасында гурур, онлары гаршыда гојдугум мәгсәдлә сых әлағәләндирирәм. Охучу китабы баша дүшмәк, мұталиә мәдәнијјәтинә јијәләнмәк үчүн кичик охучуја верәчәјим мәсләһәтләрә дә диггәтлә јанашырам. Чалышырам ки, мәсләһәтләр садә, охучунун јашына вә билијинә мұвафиг олсун...

Китаблары јажмагла, И. Исмајылзадә мұһүм тәрбијә вә бәдди әһәмијјәти олан ушағ журнал («Пионер», «Көјөрчин») вә гәзетләри үзрә («Азәрбајҗан пионери») охучуларла ишләмәји дә јаддан чыхармыр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, ушағлар гәзети дә, журналы да јени китаб кими китабханачыдан алыб охујурлар. Китабхана фәаллары белә шакирдләрлә мәшгул олмага да вахт тапыр, баша дүшмәдикләрини онлара изаһ едирләр.

Китабханачы гәзетләрдән, журналлардан лазыми мәғаләләр кәсиб мұхтәлиф бөлмәләр үзрә (мәсәлән, октябрјат, пионер ишләри, әламәтдар күнләр вә с.) говлуғларда сахлајыр. Гәзетдән мұһүм һадисәләрә аид башлығлары јазмағ үчүн китабханада үмуми дәфтәр ајрылмышдыр. Башлығлардан сонра гәзетин ады, тарихи, нөмрәси гејд олунур ки, бу да лазым кәлдикдә охучуларын тәләбләринин тә'мин олунмасына көмәк едир.

Һәр күн китабханада чоһ ушағ көрмәк олар. Олар јениликләри өјрәнмәк үчүн китабханаја кәлирләр, бурада исә онларын мұмкүн олан арзулары тә'мин едилир. Һәр дәфә онлар јениликләрлә китабханадан кедирләр.

Јаз тә'тили күнләриндә III—IV синифләрдә охучу конфрансы кечирмәк, китабханада бир ән'әнә ол-

мушдур. Мәсәлә, «Халг маһнылары әдәби хәзинәдир» мөвзусу үзрә кечирилмиш конфрансда китабханачы халг маһнылары һаггында үмуми мә'лумат вермишдир. Сонра да охучулар халг рәгсләри ифа етмиш, өрәндикләри халг маһныларындан охумушлар. Бунларла јанашы конфрансда ушаглар аталар сөзү, тапмачаларла да таныш олмушлар.

Китабханада мунтәзәм олараг тематик сәркиләр тәшкил едилир. Мәсәлә, «Китабы горујун» мөвзусуна һәср едилмиш сәркидә охучулар тәрәфиндән тәмиз вә сәлигәли гајтарылмиш китаблар, еләчә дә китабхана фәаллары тәрәфиндән тә'мир едилмиш китаблар гојулур. Бундан әләвә, әләмәтдар күнләрә, јазычыларына анадан олмасы күнүнә һәср едилмиш сәркиләр дә мараглы олур.

Мәктәб китабханасы валидејнләр үчүн әдәбијјат да тәблиғ едир. Бу мәгсәдлә мувафиг каталог тәртиб едилмишдир. Бундан әләвә, мәктәбдә китабјаанлар групу да фәалијјәт көстәрир. Бу исә өз шәхси китабханаларыны зәнкинләшдирмәк үчүн шакирдләрә, мүәллимләрә көмәк едир.

И. Исмајылзадәнин тәшәббусу илә демәк олар ки, шакирдләрин әксәријјәтинин ев китабханасы тәшкил олунмушдур. Бунун үчүн дә китабханачы ајры-ајры синифләрдә шакирдләрин вә мәктәб үзрә валидејнләрин үмуми јыгынчагыны кечирмиш, шәхси китабханаларын әһәмијјәти вә тәшкили һаггында мәсәлә музакирә етмишдир. Валидејнләр И. Исмајылзадәнин тәшәббусуну бәјәнмиш вә бу мәгсәдлә дә ишкүзар тәдбирләр көрмушләр.

Валидејнләр ад күнү, бу вә ја дикәр бајрам мунасибәти илә ушагларына һәдијјә олараг китаб алмап гәрарына кәлмишләр.

О вахтдан 3 ил кечир. Шакирдләрин шәхси китабханалары кетдикчә зәнкинләшир.

Ушаглар китаблары тә'мир етмәклә дә марагланырлар. Бу мәгсәдлә дә китабхана нәздиндә дәрнәк тәшкил едилмишдир. Дәрнәк үзвләри лазым кәлдикдә китаблары, һәтта дәрсликләри дә тә'мир едир, гајдаја салырлар. Онлар сапдан, ијнәдән, картондан вә гајчыдан вә с. истифадә етмәји јахшы бачарырлар.

Н. КҮНӘШЛИ

ССРИ Педагожи Емлэр Академијасы, Тә'лимий Мәзмуну вә Усуллары Елми-Тәдғигат Институтунун ибтидаи тә'лим бөлмәси тәрафиндән һазырланмыш «Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин вәрдиш вә бачарыгларынын јекун јохламаларынын гијмәт ме'јарлары вә нормалары» ләјиһәси сәккиз ил әрзиндә РСФСР-ин јүзләрлә мәктәбиндә експериментал јохламадан кечирилмиш вә кениш мұәлаим күтләсинин мұзакирәсинә верилмишдир.

Һәмин ләјиһә әсәсиндә Азәрбајҗан Дәвләт Елами-Тәдғигат Педагогика Институтунун ибтидаи тә'лим шө'бәси гијмәт ме'јарлары вә нормаларыны Азәрбајҗан ССР Мәариф Назирлијинә тәғдим етмәк үчүн һазырламышдыр.

Ашағыда Азәрбајҗан дили, гираәт, јекун јохлама ишләринин гијмәт ме'јарлары вә нормалары верилир.

Ләјиһә һағында фикир вә рә'јәринин редаксијаја, јахуд Азәрбајҗан ДЕТПИ-нин ибтидаи тә'лим шө'бәсинә (Бақы, Коммунист күчәси 11/13) көндәрмәнини хаһиш едирик.

Ибтидаи синиф шакирдләринин билик, бачарыг, вәрдишләринин јекун гијмәтләринин ме'јарлары вә нормалары

Јени програмлар ибтидаи тә'лимий елә системини мұәјјәнләшдирир ки, орада ушаглар алдыглары биликләрин өз фәалијјәти үчүн практик фәјдәсини вә сонрақы тә'лимдә ирәлиләмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олдугуну дәрһал һисс етсинләр. Биликләрин бу фәјдәсини ушаглар, һәр шејдән әввәл, тәдريس вәрдишләрини вә бачарыгларыны мәнимсәмәклә һисс етмәлидирләр. Вәрдиш вә бачарыгларын формалашмасына јени програмда һеч дә кечмиш програмдан аз диггәт верилмир. Бунунла јанашы, ушагларда вәрдиш вә бачарыгларын јаранмасы ибтидаи тә'лимий јени системиндә әввәлкнидән фәргли олараг, башга чүр гојулмушдур.

Дәрдилик ибтидаи тә'лим заманы биринчи үч синифдә ушаглара сон дәрәчә јохсул биликләр верилир вә бу әсәсдә тәдريس вәрдишләри јаранырды. Јалныз IV синифдә шакирдләр үмумиләшдирилмиш биликләрин, һәм дә тәк-тәк һалларда чохла вәрдишләрин јаранмасы заманы мејдана кәлән биликләрин кениш дәнрәси илә таныш олурулар.

Белә бир системдә ушагларда үмумиләшдирилмиш биликләри вә газандыглары вәрдишләри мұстәғил јеринә јетирилән тапшырыгларда, бир гәдәр башга, гејри-ади шәраитдә; јә'ни биликләрин әлдә едилмәсиндә тәтбиг етмәк бачарыгынын формалашмасына үмид бәсләмәк чәтиндир.

Үчиллик ибтидаи тә'лим програмларында курсун ән мұһүм мәсәләләри үзрә нәзәри мә'луматын элементләринә диггәтин әһәмијјәтли дәрәчәдә артырылмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Бу заман шакирдләр әввәлчә бу вә ја дикәр әмәлијјәтин әсәсләндығы принципләрә јијәләнирләр. Бу әмәлијјәтин вәрдиши ишә бу принципин—үмумиләшдирилмиш биликләрин мејдана кәлмәсинин хүсуси һалы кими гавранылан күлли мигдарда мұхтәлиф тәдريس вәзифәләринин һәлли заманы јараныр.

Тәбиидир ки, тә'лим просесиндә шакирдләрин јалныз јени алдыглары дејил, һәм дә әввәлләр газандыг-

лары биликләри тәтбиг етмәк бачарыгы таләб олунар.

Јени програмда әввалләр өјрәнилмиш материалын тәкрарына хусуси вахт ајрылмамасы, әксинә, газанылмиш билик, бачарыг вә вәрдишләрин һәр күн, һәр һансы дәрәдә тәтбиг едилмәси кими даими фәалијәт принципинин ирәли сүрүлмәси мәнәз бунула изаһ олунар.

Бир сөзлә, тәкрар јени билијин вәрилмәси процесиндә апарылмалыдыр.

Билијин тәтбиг едилмәсинин белә јолу мүасир педагожи процесин өзәји һесаб олунар. О, мүтләг биликләрин кенишләндирилмәси вә дәриләшдирилмәсинә кәтириб чыхарыр. Вәрдишләрин јаранмасы шакирдләрдә индијәдәк газандылары бүтүн билик вә вәрдишләр еһтијатына истинад етмәклә мүхтәлиф тәдрис тапшырыгларыны вә практик тапшырыглары дүзкүн вә сәмәрәли һәлл етмәк үзрә шуурлу бачарыгын јаранмасыны тәмин едир. Бу заман һәр бир мәктәбдә өзүнү көстәрән бачарыг вә вәрдишләр биликләрин мәнимсәнилмәсинин фәрди сәвијјәсинин, вәрдишләр вә интеллектуал инкишафын мөһкәмлијинин башлыча мәнјары һесаб олунар.

Ибтидан синифләрдә бир чох вәрдишләр күлли мигдарда ејнитипли чалышмаларын (мәсәлән, һәрфләрин график тәсвири; сәсләр вә һәрфләрин арасындакы гаршылыгы мүнәсибәт; мәзмунча мұвафиг мәтнләрин мүәјјән сүрәтлә охунмасы вә с.) јеринә јетирилмәси јолу илә там автоматлашмаја кәтириб чыхарыр.

Тәбидир ки, бу чалышмалар зәрури һалларда чох аз мигдарда јалныз илк мәрһәләдә фәалијәт принципинин әсасы мәнимсәниләркән веритир. Сонра исә әсаслы автоматлашмыш вәрдиш кими мүхтәлиф вахтларда јеринә јетирилән мүхтәлиф чалышмалар системиндә ишләнир.

Шакирдин фәалијәтиндә бу вәрдишләрин мүһүмлүјүнү һәддән артыг гижмәтләндирмәк чәтиндир. Јалныз онлары автоматик олараг дүз-

күн тәтбиг едәркән, јени програмын материалыны мәнимсәмәклә шакирдләрин өјрәнмәли олдулары бачарыгларын јаранмасы да мүвәфәғијјәтлә кечә биләр.

Тәлим процесиндә мүәллим шакирдләрин биликләри нечә гәбулетмә вә мәнимсәмәләринә, онларда вәрдишләрин нечә формалашмасына, билик вә вәрдишләри сәмәрәли тәтбигетмә бачарыгына нечә јијәләnmәләринә нәзарәт етмәлидир.

Шакирдләр тәрәфиндән биликләрин мәнимсәнилмәсинин, вәрдиш вә бачарыларын јаранмасынын кедишинин јохламагы формалары чохдур: синифлә мәгсәдәјөнәлдилмиш мүсаһибә, ајры-ајры шакирдләрдән сорғу (бу заман, бир гајда олараг бүтүн синиф иштирак едир), шакирдләрин синифдә вә евдә јеринә јетирдикләри күндәлик мүстәғил ишләрин јохланмасы, өјрәнилмиш материал үзрә мүнтәзәм сурәтдә кечирилән мүхтәлиф формалы јохлама ишләрин тәһлили (ушаглар баша дүшүрләр ки, бунула һәр биринин билији, бачарыгы вә вәрдиш јохланыр). Бүтүн бунлар — һәмчинин бәзи башга јохлама ишләри мүәллимә јалныз һәр бир шакирд дејил, һәм дә бүтөвлүкдә синфин тәлимдә ирәлиләмәси һаггында мәлүмата малик олмагы, мәктәблиләрин вәрдиш вә бачарыгларындакы характерик нөгсанлары, зәифлији көрмәјә, бу нөгсанларын сәбәбләринин арашдырмаға, онларын арадан галдырылмасы үчүн дәрһал өлчү көтүрмәјә имкан верир.

Беләликлә, јохламанын бүтүн бу формалары тәлим процесиндә шакирдләрлә әкс әләгә јаратмагы күндәлик зәрури вәситәси олмагла өјрәдичи характер дашыјыр.

Лакин һәр бир синифдә, һәр бир фәнн үзрә програм вә дәрсликләрдә елә вәрдишләр вә бачарыглар мүәјјәнләшдирилир ки, онлар һәр бир шакирддә мүәјјән сәвијјәдәк ишләnmәлидир. Һәмин вәрдишләр вә бачарыгларын олмамасы ушагын сонракы тәлимини чидди шәкилдә ләнкидә биләр. Һәр бир фәннин програмы үзрә әсас тәләбләри дәгиг

тасэввур етмэк мэгсэдэ мувафиг ол-
магла, бүтүн тәлим просесини бу
планда гурмаг мүәллимин ишинин
мүвәффәгигјәтини тәмин едән би-
ринчи нөвбәли вәзифәсидир.

Мүәллим, мәктәб рәһбәрләри вә
халг маарифи органлары нәһәјәт,
објектив дәлилләр әсасында инанма-
лыдырлар ки, мәктәблиләрдән ким-
ләр өзләринин тәлимдә сонракы мү-
вәффәгигјәтли ирәлиләјишини тә-
мин едәчәк башлыча зәрури билик,
бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмиш-
ләр. Бунун үчүн дә дөври олараг **је-
кунлашдырычы јохлама ишләри**
апарылмалыдыр. Бу јохлама ишләр-
инин башлыча мэгсәди синфин
ишинин кечән дөврү әрзиңдә мәктәб
програмынын һәјата кечирилмәси-
нин нормал (тәләбләри артырмадан
вә азаатмадан) дөвләт јохламасы
олмалыдыр.

Бунунла әләгәдар олараг һәмин
јохлама ишләри чари тәлим јохла-
масы просесиндә топланан галаң
бүтүн материаллардан фәргли ола-
раг һәм дә һәр бир мәктәблинин мү-
вәффәгигјәтинин мүәјјәнләшдирил-
мәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Јени програмла тәһсил алан мәк-
тәблиләрин мүвәффәгигјәтинин сон
һесаба алынмасы үчүн синифдә һан-
сы вәрдишләр вә нә вахт јохланма-
лыдыр? Онларын формалашмасы сә-
вијјәсинә һансы тәләбләрлә јана-
шылмалыдыр?

Мәктәблиләрин јени програма
кечмәси дөврүндә бу суаллар она
көрә мејдана чыхыр ки, бир чох мү-
әллимләрин, халг маарифи органла-
рынын иш тәчрүбәсиндә шакирдләр-
ин билик, бачарыг вә вәрдишләри-
нә һәддән артыг јүксәк тәләбләр ве-
рилир. Онлар јени системин ашағы-
дакы принципләрини нәзәрә алмыр-
лар:

а) биликләрин илк мәнимсәнилмә-
си заманы үмумиләшдирмә илә мү-
шәјјәт олунаң мүшәһидәләрин вә
фактларын әлдә едилмәсинин пер-
спективлији;

б) јенидән мәнимсәнилмиш билик-
ләрин әввәлләр әлдә едилмиш би-
ликләр системинә дахил олмасы, бу

мувафиг вәрдишләрин јаранмасы
үчүн үмумиләшдирмәләрин тәтбиғи-
нин һәртәрәфлилији;

в) әсаслы вәрдишләр вә шуурлу
бачарыгларын јаранмасы үчүн би-
ликләрин тәтбиғи практикасынын
давамлылығы.

Белә ки, јени програмда ајдын
шәкилдә јазылмышдыр ки, програм
пилләлилик принсини әсасында тәр-
тиб олуңмушдур. Лакин бир чох
мүәллимләр, һәтта бәзи методист-
ләр белә фикирләширләр ки, әкәр бу
вә ја дикәр мөвзу програма дахил
едилмишсә (нә шәкилдә верилмәсин-
дән асылы олмајараг), бу саһәдә би-
лик, бачарыг вә вәрдишләр ахыра-
дәк мәнимсәнилмәлидир.

Гијмәт вериләркән јалныз јеринә
јетирилән таңшырыгларын дүзкүн-
лүјү вә сәмәрәлилији нәзәрә алын-
малыдыр.

Әкәр шакирд јазысында мүстәғил
сурәтдә дүзәлиш апарырса, сәһв һе-
саб едилмәмәлидир. Јохлама ишини
јеринә јетирмәјә мәдәнијјәти һәм-
чинин, гијмәтин ашағы дүшмәсинә
тәсир кәстәрмәмәлидир. Белә ки,
бу чүр һалларда јохлајан субјектив
һиссләрә гапыла биләр.

Јекун јохлама ишләринин гијмәти
шакирдләрин мүнтәзәм шифаһи
сорғу вә чари јазы ишләрини јеринә
јетирәркән алдыглары гијмәтләрдән
чох әһәмијјәтлидир. Әкәр шакирд-
ләрин мәнимсәмә гијмәтләринин һе-
саба алынмасынын башга нөвләри
маһијјәтчә өјрәдичи характер дашы-
ырса, јекун ишләри исә илк нөвбә-
дә јохлама вәзифәләрини јеринә је-
тирир. Оун әсасында мүәллим, һәр
шејдән әввәл курсун мүнһүм бөлмәси
үзрә өз синфинин вә һәр бир ша-
кирдин тәдрис ишини објектив шә-
килдә гијмәтләндирә биләр. Төвсијә
олунаң бу сәнәддән истифадә етмәк-
лә мәктәб рәһбәрләри, РХМШ-нин
ишчиләри, һәмчинин синфи јохла-
јаркән һансы мүнһүм мәсәләләрә вә
нә заман фикир вермәјин зәрури
олдуғуну ајдын тасэввур едирләр.

Һәр бир шакирдин рүблүк вә ил-
лик мүвәффәгигјәт фаизи чыхары-
ларкән јекун јохлама ишләринин
гијмәти хүсуси әһәмијјәтә малик-

дир. Шакирдларын ил вә ја рүб әрзиндә алдыглары гижмәтләр гејри-бәрабәр олдугу һалда, онун бир бал артырылмасы вә ја әксилдилмәсиндә јекун јохлама ишләринин гижмәти һалледичи рол ојнајыр.

Јекун һесабаалманын јохлама ишләри һәр синифдә ил әрзиндә ики-дөрд дәфә апарылмалыдыр.

Белә јохлама ишләри үчүн материал мүтләг мәктәбин директору вә ја тәлим-тәрбијә ишләри үзрә директор муавининин иштиракы илә сечилмәлидир.

Јохлама республиканын бүтүн мәктәпләриндә ејни материал үзрә вә һәр бир јохлама иши мәктәбин бүтүн синифләриндә ејни саатда апарылмалыдыр. Јохлама иши јеринә јетириләркән мәктәбин директору, Тәлим-тәрбијә ишләри үзрә директор муавини, партија тәшкилаты катиби, јерли комитә сәдри вә ја методбирләшмәнин сәдри иштирак етмәлидир.

Шакирдларын јеринә јетирдикләри јохлама ишләринин тәһлили вә гижмәтләндирилмәсиндә дә онлар иштирак етмәлидирләр.

Јохлама ишләринин мүвәффәгијәтлә јеринә јетирилмәси һәр бир синфин муәллиминдә курсун бу вә ја дикәр бөлмәси үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләрини програмын тәләбләри сәвијјәсиндә мәнимсәнилиб-мәнимсәнилмәмәсинә инам јарадыр.

Програмын галан мәсәләләринин нечә мәнимсәнилмәсинин јохланмасына кәлдикдә, онлар јохлама ишләринин вә сонралар апарылан јохлама ишләринин хусуси системи үзрә ашкар едилир.

Ашағыда ана дилдән јекун јохлама ишләринин системи верилир:

А З Ә Р Б А Ј Ч А Н Д И Л И

(Грамматика, јазы гәјдалары вә нитг инкишафы)

I—III синифләрдә јохлама јазы ишләринин нөвләри.

Јекун јохлама јазы ишләринин миғдары тәдрис ишләринин бу вә ја дикәр дөврүндә шакирдларын билик, бачарыг вә вәрдишләринин јохланмасы зәурәти илә мүәјјәнләшдирилир. Јохлама јазы ишләринин нөв-

ләри бунлардыр: имла вә грамматик тәһлил; бир мөвзу атрафында бирләшән чүмләләрин тәртиби; ифадә; тәк-тәк һалларда инша (кичик һекајә).

Јекун јохлама имлаларынын мәтни өјрәнилмиш орфограмлары кифәјәт гәдәр әһатә етмәклә (мәтидәки сөзләрин 60 фаизиндән аз олмамаг-ла) орта чәтинликдә олмалыдыр. һәмни синифдә һалә өјрәнилмәмиш грамматик-орфографик гәјдалара аид сөзләр, һәмчинин һалә өјрәнилмәмиш јазылышы чәтин сөзләр (һеч бир гәјдә илә јохланылмајан сөзләр) имланын мәтниндә ишләдилмәлидир. Әкәр белә сөзләрин ишләнилмәси зәуридирсә, әввәлчәдән јазы тахтасына јазылмалыдыр.

Имлада сөзләрин әсас һиссәсини јалныз јеничә кечилмиш дејил, шакирдларын әввәлләр өјрәндикләри гәјдалара аид сөзләр дә тәшкил етмәлидир. Имла мәтни тәртиб едәркән белә бир чәһәт нәзәрә алынмалыдыр ки, орфографик вәрдишләр бирдән-бирә дејил, тәдричән јараныр.

Имла үчүн мәтиләр һәм рабитәли, һәм дә мүәјјән мөвзу («Гыш», «Тарла», «Ушаг әјләнчәләри» вә с.) әтрафында бирләшән ајры-ајры чүмләләрдән ибарәт ола биләр. Мәтнин чүмләләри мәзмунуна вә гурулушуна кәрә шакирдләр үчүн тамамилә алашылмалыдыр.

Грамматик тәһлилдән мөгсәд шакирдларын бу вә ја дикәр грамматик һадисәни башадүшмә сәвијјәсини ашкара чыхармагдан ибарәт-дир. Грамматик тәһлил үчүн тапшырыглар 2-дән артыг олмамалыдыр. Тапшырыглар мәзмунуна кәрә грамматик-орфографик материалла вә имланын мәтни илә бағлы олмалыдыр.

Грамматика вә орфографија үзрә јохлама ишиндән башга шакирдларын рабитәли ифадә етмәк бачарыгынын јохланмасы үзрә дә иш апарылыр. Шакирдләр чүмлә тәртиб едир (I синиф), ифадә јазыр (I—III синифләр), кичик һәчмли һекајәләр јазырлар (II—III синифләр).

Синифләр үзрә јохлама ишләрини һәчми ашағыдакы гәјдада олмаыдыр:

Имлалар

I синиф. Дәрс илинин икинчи јарысында 20—25 сөз; үчүнчү рүбдә 25—30 сөз; дәрс илинин сонунда 35—40 сөз;

II синиф. Дәрс илинин әввәлиндә 35—40 сөз; икинчи рүбүн сонунда 45—50 сөз; дәрс илинин сонунда 55—60 сөз;

III синиф. Дәрс илинин әввәлиндә 55—60 сөз; икинчи рүбүн сонунда 70—75 сөз; дәрс илинин сонунда 80—85 сөз.

Ифадә

I синиф. Дәрдүнчү рүбдә шакирдләр 40—45 сөздән ибарәт нәгли характерли мәтиләр үзрә ифадә јазырлар.

II синиф. Дәрс илинин әввәлиндә шакирдләр 40—45 сөздән ибарәт нәгли характерли мәтиләр үзрә ифадә јазырлар. Дәрс или әрзиндә мәтиләр һәм мәзмунуна, һәм дә һәчминә көрә мүрәккәбләшдириләр.

Дәрс илинин сонунда шакирдләр 60—70 сөздән ибарәт мәтиләр үзрә ифадә јазырлар.

III синиф. Дәрс илинин әввәлиндә ифадә үчүн мәтиләрини һәчми 60—75 сөздән ибарәт олур. Дәрс или әрзиндә мәтиләр мәзмунча, гурулушуна вә һәчминә көрә дәјишир. Белә ки, шакирдләр һәм дә төсвир вә мүһакимә элементләри дахил олан 65—100 сөздән ибарәт мәти үзрә ифадә јазмағы бачармалыдырлар.

Ибтидан синифләрдә инша јохлама шәклиндә јалныз III синифдә, һәм дә, әсасән, дәрс илинин икинчи јарысында апарылыр.

Ашағыдакы гижмәт нормалары јухарыда көстәрилән һәчмдә јохлама мәзгәли үчүн тәртиб олунамүшдур.

Башлыча грамматик-орфографик мәвзулара аид јохлама ишләринини тәхмини мәтиләри¹

I синифдә ашағыдакы јекун јохлама ишләри кечирилмәлидир: чох-

¹ III синиф үчүн мәтиләр дәрслијин кечирилдән сонра вериләчәк.

һечалы сөзләрини сонунда «г-нин г-јә кечмәси», «Гошасамитли сөзләр», «Сөзләрдә бөјүк һәрфин јазылмасы» мәвзулары үзрә шакирдләрини биллик, бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үчүн мартын әввәлиндә ашағыдакы мәти үзрә јохлама иши апарылыр.

Имла

Мәһәббәт Күрүн саһилиндә, Сабирабадда јашајыр. Бу ил Муғана јаз тез кәлмишди. Чәлләр јашыллашмыш, ағачлар чичәк ачмышды.

Истираһәт күнү Мәһәббәт Нәчмәддинлә диррикдә ишләди. Онлар дирријин алагыны тәмизләдиләр. Физзә хала хөрәк һазырлады. Ушаглар хөрәји јејиб ојнамаға кетдиләр. (35 сөз)

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Гошасамитли сөзләри сечиб һечалара ајырын.

2. Инәк, ат, ит, пишик вә гојуна хусуси ад вериб һәр бирини гаршысында јазын.

Дәрс илинин сону үчүн (10—20 мә) јохлама иши.

Имла

Тезликлә јәј кәләчәк. Мейди Мүнәввәрлә бирликдә пионер дүшәркәсинә кәләчәк. Дүшәркә Көј көлүн саһилиндәдир. Дүшәркәјә Азәрбајчанын шәһәр вә кәндләриндән ушаглар кәләчәкләр. Пионерләр Кәпәзин этәјиндә чадыр гурачаглар. Онлар палыд мешәсиндә чижәләк јығачаглар. Гызлар әлван күлләрдән чәләк һөрәчәкләр. Мейди достлары илә гајыға миниб Көј көлү кәзәчәк (42 сөз).

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Сәтирдән-сәтрә кечирилмәси мүмкүн олмајан сөзләри сечиб јазын. һәмин сөзләрдә сантләрин алтындан хәтт чәкип.

2. Биринчи чүмләдә нәјин һаггында данышылдыгыны билдирән сөзүн алтындан ики, онун һаггында нә диддијини билдирән сөзүн алтындан бир хәтт чәкип.

II сифидә «Биринчи сифидә кечиләләрнин тәкрары», «Галын вә инчә сәнтләр», «Кар вә чинкилтли самитләр», «Аһәнк гунуну» мөвзулары үзрә шакирдләрнин билик, бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үчүн јохлама иши кечирилик (тәхминән октябр ајынын орталарында).

Имла

Көјүн үзүнү боз булуд топалары алды. Ири јағыш дамалары сәпәлдиди. Палыд агачынын алтына гачдыг. Күнәш әввәлки кими јенә дә ишыг сачырды. Јағыш дамалары шаппылты илә јарпаглара дәјирди. Бирдән јағыш кәсди. Јарпагларын учундан ири дамалар салланмышды. Күнәшин шүалары дамалары парылдадырды. Көјүн үзүндә әлван көј гуршагы узанырды. (45 сөз)

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Әввәлдәки үч чүмләдә чинкилтли самитләрнин алтындан хәтт чәкин.

2. Аһәнк гунунуна табе олмајан сөзләрнин алтындан хәтт чәкин. Өзүнүздән үч дәнә аһәнк гунунуна табе олмајан сөз јазын.

«Чүмлә», «Чүмлә үзвләри», «Чүмләдә сөзләр арасында әлагә», «Сөзүн тәркиби» мөвзулары үзрә шакирдләрнин билик, бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үчүн јохлама иши. (10—15 декабр)

Имла

Гыш. Гыш кәлди. Күнәш аз гыздырыр. Күндүзләр гысалды, кечәләр исә узанды. Гәр јер гарла өртүлдү. Чајлар вә көлмәчәләр буз бағлады. Тез-тез шахта вә човгун олур. Гаргалар, долашалар, сәрчәләр гары ешәләјәрәк јем ахтарырлар. Адамлар галын кәјинир. Евләрдә печләри јандырырлар.

Ушаглар бөјүк севинчлә гартопу ојнајырлар. Онлар гардан адам дүзәлдирләр. Ушаглар тәпәдән хизәклә сүрүшүрләр. (51 сөз)

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Сонунчу чүмләдә хәбәрнин алтындан бир, мүбтәданын алтындан ики дүз хәтт, икинчи дәрәчәли үзвләрин алтындан далғалы хәтт чәкин. Биринчи вә икинчи чүмләләр суалларын көмәји илә кенишләндириб јазын.

2. Бағлады, сәрчәләр вә ахтарыр сөзләрини көк вә шәкилчиләрә ајырын.

«Нитг һиссәләри», «Исим», «Сифәт» мөвзулары үзрә шакирдләрнин билик, бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үчүн јохлама иши (17—24 март).

Имла

Илк баһар. Гар әридикчә торпаг үзә чыхыр. Отлар көјәрмәјә башлајыр. Инчә новрузкүлү, бөнөвшә јамачлары, чәмәнләри бәзәјир. Агачлар чанланыр. Онларын тумурчуглары шишир. Сөјүдүн будагларында пишик гујругуна бәизәр јумшаг чичәкләр көрүнүр. Әријин, шафталынын чәһрајы, алчанын ар, зоғалын сары чичәкләри бағларымыза јарашыг верир. Онларын әтри әтрафы бүрүјүр. Бағбанын гәлби севинчлә долур. Дағлар, чөлләр, мешәләр, бағчалар, бағлар адамы һејран едир. (56 сөз)

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Бағ сөзүнә ејникөклү сөзләри тапыб алтындан хәтт чәкин. Үзүм, су сөзләринә ејникөклү сөзләр тапыб јазын.

2. Үчүнчү чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил един.

Дәрс илинин сонунда шакирдләрнин билик, бачарыг вә вәрдишләрини јохламаг үчүн јохлама иши (10—20 мај).

Имла

Азәрбајчан. Јашадығымыз Азәрбајчан торпагы көзәл вә варлыдыр. Азәрбајчанда уча дағлар, кениш дүзләр, сых мешәләр вар. Чошгун Күр, Араз чајлары, Көј көл јурду-музун бәзәјидир.

Бәрәкәтли чөлләримиздә памбыг, түтүн, тәрәвәз, мејвә, тахыл, чај вә башга мәһсуллар јетишир.

Азәрбајчанда бол нефт, газ, дәмир јатаглары вар. Гәһрәман нефтчиләр Хәзәрин дибиндән дә нефт чыхарырлар. Республикамызда Бақы, Кировабад, Сумгајыт, Минкәчевир, Әли Бајрамлы кими ири сәнәјә шәһәрләри кетдикчә чохалыр. (60 сөз)

Грамматик тәһлил үчүн тапшырыг.

1. Памбыг, тәрәвәз, тахыл, нефт вә дәмир сөзләриндән ејникөклү јени сөзләр дүзәлдин.

2. Иккинчи чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил един.

Јохлама ишләринин гижмәт нормалары

Јохлама имлалары гижмәтләнди-рәркән мүәллим ашағыдакы нормалары әсас көтүрмәлидир.

— «Әла» — Неч бир орфографик сәһви олмајан имлаја «әла» гижмәт верилир.

— «Јахшы» — Икидән артыг орфографик сәһви олмајан имлаја «јахшы» гижмәт верилир.

— «Кафи» — Үч-беш орфографик сәһви олан имлаја «кафи» гижмәт верилир.

— «Пис» — Бешдән артыг орфографик сәһви олан имлаја «пис» гижмәт верилир.

ГЕЈД:

1. Имлада ашағыдакылар сәһв һесаб олуноур: сөзләрин јазылышында орфографија гәјдаларынын позулмасы, һәмчинин, сөзләрдә бир һәрфин башгасы илә әвәз едилмәси, һәрфин артырылмасы, бурахылмасы вә тәһриф олунамасы; һәмин синфин програмына ујғун олараг дурғу ишарәләринин гојулмамасы; сијаһысы програмда верилмиш чәтин сөзләрин (јазылышы гәјда вә ја тәләффүзлә јохланмајан сөзләрин) дүзкүн јазылмамасы.

2. Имлада сәһвин ејни сөздә тәк-рары (мәсәлән, кәнд, сөзүнүн сонунда ики-үч дәфә д әвәзинә т һәрфи-

нин јазылмасы) бир сәһв һесаб олуноур. Әкәр ејни сәһв башга сөзләрдә (мәсәлән, сүд, булуд ганад, палыд вә с.) тәк-рар едиләрсә, мүхтәлиф сәһв һесаб олуноур.

3. Имланын мәтни мүәллим тә-рәфиндән ифадәли, јаваш-јаваш, Азәрбајчан әдәби дилинин тәләффүз нормаларыны көзләмәклә, тәлгин едичи тәләффүзсөз вә интонасијасыз охунмалыдыр. Әкәр мәтн рабитәли-дирсә, мүәллим онун әввәлчә бүтөв, сонра ајры-ајры чүмләләрлә (һәр чүмләни ики дәфәдән артыг демәмәк шәртилә) охумалыдыр. Бу заман тәркибиндә 4 сөздән артыг олан узун чүмләләр I—II синифләрдә 2—3 сөз-дән ибарәт әлағәдар һиссәләрлә диг-тә едилмәлидир.

Шакирдләр имланы јазыб гуртар-дыгдан сонра мүәллим јенидән бү-түн мәтн елә охујур ки, шакирдләр јаздыгларыны јохлаја билсинләр. Сонра бүтүн шакирдләр, бир гәјда олараг, әләвә дүзәлиш апармадан јазы ишини мүәллимә верилрләр.

Грамматик тәһлилә

«Әла» — Шакирд тапшырыгы сәһвсиз јеринә јетирәрсә, тәрифи, гәјданы шүүрду мәнимсәдијини көс-тәрәрсә, иши јеринә јетирәркән би-лијини мүстәгил тәтбиг етмәји, өзүн-дән мисал сөјләмәји бачарарса, «әла» гижмәт верилир.

«Јахшы» — Шакирд тәрифи вә гәјданы шүүрду мәнимсәдијини көс-тәрәрсә, өзүндән мисаллар сөјләмәји бачарарса, грамматик тәһлил просе-синдә билијини тәтбиг етмәји бача-рарса, бу заман I сәһв бурахылма-сына бахмајараг, «Јахшы» гижмәт верилир.

«Кафи» — Шакирд өјрәнилмиш материалын, әсасән, мәнимсәнилди-јини көстәрирсә, билијини үмумиј-јәтлә тәтбиг етмәји бачарарса, 2-дән артыг сәһв бурахмырса, «кафи» гиж-мәт верилир.

«Пис» — Шакирд тәдрис мате-риалыны пис билдијини көстәрирсә, онун билик вә бачарыгыны «кафи» гижмәтлә гижмәтләндирмәк мүмкүн олмајан һалларда «пис» гижмәт ве-рилир.

ГЕЈД:

1. Грамматик тәһлил заманы шакирдләрнин имлада жаздылары сөз вә чүмлөләри бир даһа жазы тахтасына жазмаг лазым дежил.

Јалһыз грамматик тәһлил үчүн имланын мәтниндән әләвә материал верилдији һалларда жазы тахтасына жазмаг мүмкүндүр.

2. Грамматик тәһлилә верилән гижмәт имланын гижмәтинә тәсир кәстәрмир. Грамматик тәһлилин јеринә јетирилмәси имланын гижмәтиндән асылы олмајараг гижмәтләндирилир.

Рабитәли нитг (Ифадә)

Ибтидан синиф шакирдләри жазылы рабитәли нитг вәрдишләринә јени-јени алышырлар. Она кәрә дә мүәллим имланын гижмәт мејарларына нисбәтән ифадә вә ишанын гижмәт мејарларына башга чүр јанашмалыдыр. Ифадә вә ишанын башлыча гижмәт мејары бунлардыр: мәзмун вә гурулушу, орфографик савадлылыг.

«Әла» — Охунмуш мәтнин әсас мәзмуну верилрсә, чүмлөләрин гурулушунда сәһв бурахылмазса, сөзләрдән истифадә олунмасында әһәмијјәтли нөгсана јол верилмәзсә, орфографик сәһвләр јохдурса, «әла» гижмәт верилир.

«Јахшы» — Мүәллифин фикирләри тәһриф едилмәзсә, чүмлөләрин гурулушунда әһәмијјәтли нөгсана јол верилмәзсә; сөзләрдән дүзкүн истифадә олунарса, жазы гәјдалары үрә 1—2 орфографик сәһв бурахыларса, «јахшы» гижмәт верилир.

«Кафи» — Ифадәнин мәтни мүәллифин мәтниндән бир гәдәр фәргләнерсә, чүмлөләрдә сөзләрин сырасы позуларса, чүмлөләрин нөгтә илә ајрылмамасы һаллары варса; сөзләрдән дүзкүн истифадә олунмамасы һалларына раст кәлмәк мүмкүнсә; јахуд 3—5 орфографик сәһв бурахыларса, «кафи» гижмәт верилир.

— «Пис» — Ифадәнин мәтни мүәллифин мәтниндән әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнерсә (мүһүм әһвалат, әсас һиссә бурахыларса); чүмлөләрин гурулушунда грамматик нормалар әһәмијјәтли дәрәчәдә позуларса (сөз сырасы позуларса, бир нечә

мүстәгил чүмлө бир чүмләдә бирләшидириләрсә вә с. сөзләрин ишләдилмәси нормалары әһәмијјәтли дәрәчәдә позуларса (јерли шивә хүсусијјәтләринә јол вериләрсә, сөз өз мәнасында ишләдилмәзсә вә с.), 6 вә даһа артыг орфографик сәһв бурахыларса, «пис» гижмәт верилир.

Инша

«Әла» — Инша мөвзу вә планә ујғун жазыларса, абзаслара ајрыларса, чүмлөләри дүзкүн гуруларса, сөзләрдән истифадә едилмәсиндә әһәмијјәтли нөгсанлар олмазса, орфографик сәһвләр бурахылмазса, «әла» гижмәт верилир.

«Јахшы» — Иншанын мәзмуну мөвзу вә план үрә жазыларса, чүмлөләрин гурулушунда нөгсана јол верилмәзсә, сөзләрдән истифадә олунмасында кобуд сәһвләр јохдурса, 2-дән артыг орфографик сәһв бурахылмазса «јахшы» гижмәт верилир.

«Кафи» — Иншанын мәтниндә мөвзудан мүәјјән дәрәчәдә узаг-лашма оларса, планын ајры-ајры маддәләри бурахыларса, јахуд там ачылмазса, ејни сөз тез-тез тәкрат олунарса, әдәби диалә олмајан сөзләр ишләдиләрсә, чүмлөләр нөгтә илә ајрылмазса, 3—5 орфографик сәһв бурахыларса, «кафи» гижмәт верилир.

«Пис» — Иншанын мөвзусу кифәјәт гәдәр ачылмазса, чүмлөләрин гурулушунда вә сөзләрдән истифадә едилмәсиндә нөгсанлара јол вериләрсә, 6-дан артыг орфографик сәһв бурахыларса, «пис» гижмәт верилир.

Гираәт

Гираәт вәрдишләринин јохланмасы дәрә илинин сонунда (мај ајында) бир дөфә һәр бир шакирдлә фәрди јолла апарылыр. Шакирдә мәзмуну вә лексикасы мувафиг, лакин таныш олмајан бәдин нәср парчасыны охумаг тәклиф едилир. Мәтн һәммин синиф үчүн «Ана дили» дәрслијиндә шакирдләрә таныш олмајан материаллардан, јахуд јухары синфин дәрслијиндән сечилмәлидир.

Мүәллим әввәлчәдән мәтндәки сөзләрин мигдарыны сајмалы, шакирдни бир дәгигә әрзиндә охудуғу сөзләрин үмуми сајыны мүәјјәтләш-

дирмелидир (баглајчы, гошма, адат да сөз һесап олунар.).

Әкәр шакирд бир дегигәдә бүтөв абзасы охуја билмәмишсә, мүәллим һәмин вахт әрзиндә охунмуш сөзләрин мигдарыны мүәјјәнләшдирир вә абзасы гуртармағы тәләб едир ки, шакирдин охуругуну нечә баша дүшмәсини јохлаја билсин. Шакирдә суал верилир: «Сән нә һагда оху-дун?» Әкәр шакирд һәмин суала ча-ваб вермәкдә чәтинлик чәкәрсә, мү-әллим она охунмуш мәтнин мәзмуну үзрә даһа конкрет суал верир.

Гираәт вәрдишләринин һесаба алынмасы ашағыдакы схем үзрә апарылыр.

Гираәт гајдасы

Бүтөв сөзләрлә (таныш олмајан, јахуд чоһечалы сөзләри һечалар-

(һәрфләјә-һәрфләјә), һЧ (һечалар-ла), БС (Бүтөв сөзләрлә).

Таныш олмајан вә тәркибиндәки һечаларын сајы 4-дән артыг олан сөзләрин һечаларла охунмасы гиј-мәти ашағы салмыр.

Јекунун вурулмасы формасы.

Сорғу апарылан шакирдләрин мигдары. . . . .

Охуја билмәјән шакирдләрин миг-дары. . . . .

Охунун мәтндәки башлыча фикри баша дүшмәјән шакирдләрин мигда-ры. . . . .

Гираәт вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси I синиф

Шакирдләрин фа-милијасы вә ады.	Охумур	Баша дүшүр.	Дегигәдә охунан сөзләрин мигдары.	Охума гајдасы.	Гијмәт
Һүсејнова Сәмајә	—	+	30	БС	ә'ла

ла) охујан шакирдләрин мигдары.

Һечаларла охујан шакирдләрин мигдары. . . . .

Һәрфләјә-һәрфләјә охујан ша-кирдләрин мигдары. . . . .

Гираәтин сүр'әти.

(Бир дегигәдә охунан сөзләрин мигдары)

10 сөз охујур.	
20 сөз охујур.	
30 сөз охујур.	
40 сөз охујур.	
50 сөз охујур.	
60 сөз охујур.	
70 сөз охујур.	
80 сөз охујур.	
90 сөз охујур.	

ГЕЈД:

«Охунма гајдасы» графасында шакирдләрин гираәтинин вәзијјәти белә ишарәләрлә гејд едилир: **һһ**

«Ә'ла» — Шакирд: 1) бүтөв сөз-ләрлә охујарса, сөзләри ајдын тә-ләффүз едәрсә; 2) дурғу ишарәлә-риндән асылы олараг дүзкүн интона-сијаны көзләмәклә, дегигәдә 40 вә даһа артыг сөз охујарса; 3) мү-әллимин суалы олмадан, нитг нөгсанлары бурахмадан оху-дугунун әсас мәзмунуну нағыл едәрсә; 4) програмда нәзәрдә тутулмуш ше'рләрдән бирини эзбәрдән ифадә-ли охуја биләрсә,¹ она «ә'ла» гијмәт верилир.

«Јахшы» — Шакирд: 1) ләзими интонасија вә фасиләни көзләмәклә дегигәдә 30 сөзү бүтөв сөзләрлә охуја биләрсә; 2) охуругунун мәзмунуну мүәллимин суалларынын көмә-ји илә кобуд нитг нөгсаны бу-

¹ Гејд: галан бүтүн һалларда да I—II — III синифләрдә мүәллимин нәстәри-ши илә програмда нәзәрдә тутулан ше'рләрдән бирини эзбәрдән ифадәли охунмасы гәг'и тәләб һесап олунар.

рахмадан верэ билэрсэ, она «яхшы» гижмэт верилир.

«Кафи» — Шакирд: 1) дэгийгэдэ 20 сөз сүр'эти илэ һечаларла дүзкүн охуја билэрсэ; 2) охудугунун мээмунуну мүэллимин суалларынын көмөји илэ вермөји бачарарса, она кафи гижмэт верилир.

«Пис» — Шакирд «кафи» гижмэт үчүн мүэјјөнлөшдирилмиш таләблэри јеринэ јетирмәдикдә она «пис» гижмэт верилир.

II синиф

«Ә'ла» — Шакирд: 1) бүтөв сөзләрлә дэгийгэдэ 70 вә даһа артыг сөзү дүзкүн интонасија илэ охујарса; 2) охудугунун мээмунуну мүфәссәл вә гыса шакилдә вермөји, онун һаггында әсәсләндирилмиш шәхси мүһакимәсини билдирмөји бачарарса, она «ә'ла» гижмэт верилир.

«Јахшы» — Шакирд: 1) дэгийгэдэ 60 сөздән аз олмајараг бүтөв сөзләрлә, дүзкүн интонасија илэ охујарса; 2) охудугунун мээмунуну мүфәссәл вә јыгчам вермөји бачарарса, мүфәссәл һағылетмә заманы әһәмијјәтсиз һиссәлэри бурахарса, јахуд, јыгчам һағылетмә заманы әһәмијјәтсиз һиссәни бурахмасына бахмајараг она «јахшы» гижмэт верилир.

—«Кафи»—Шакирд: 1) дэгийгэдэ 50 сөздән аз олмајараг бүтөв сөзләрлә охујарса, лакин интонасијаны көзләмәкдә чәтинлик чәкәрсә; 2) охудугунун мээмунуну мүэллимин суалларынын көмөји илэ вермөји бачарарса, лакин јыгчам һағыл етмәји бачармазса, она «кафи» гижмэт верилир.

«Пис»—Шакирдин «кафи» гижмәтә верилән таләблэри јеринэ јетирмәдији бүтүн һалларда она «пис» гижмэт верилир.

III синиф

«Ә'ла» — Шакирд: 1) бүтөв сөзләрлә, мә'на фәсиләсини вә мәнтиги вурғуну көзләмәкдә дэгийгэдэ 90 сөздән чох охујарса; 2) охудугуна өз мүнасибәтини ифадә едә билэрсә; 3) охудугунун башлыча фикрини формалашдырмағы, фактлары тутушдырмағы вә нәтичә чыхармағы бачарарса; 4) охудугу мәтндән мүвафиг зәрури парчаны сечмәкдә, план үзрә гәһрәман һаггында һакајә гурмағы бачарарса, она «Ә'ла» гижмэт верилир.

«Јахшы» — Шакирд: 1) бүтөв сөзләрлә мә'на фәсиләләрини вә мәнтиги вурғуну көзләмәкдә дэгийгэдә 80 сөздән артыг охујарса; 2) әсәрин әсәс фикрини формалашдыраркән мүэллимин көмөјинә мә'руз галарса; 3) гәһрәман һаггында һекајә гураркән бир-икки характерик һиссәни бурахарса, она «јахшы» гижмэт верилир.

«Кафи» — Шакирд: 1) бүтөв сөзләрлә дэгийгэдә 70 сөздән артыг охујарса; 2) әсәрин әсәс фикрини мүэллимин көмөји илэ мүэјјөнлөшдирәрсә; 3) охудугунун мээмунуну јыгчам һағыл етмәкдә чәтинлик чәкәрсә; 4) гәһрәман һаггында һекајәни мүэллимин вердији план үзрә гурарса, она «кафи» гижмэт верилир.

«Пис» — Шакирдин «кафи» гижмәтли таләбләринә чаваб вермәдији бүтүн һалларда она «пис» гижмэт верилир.

25 гэпик.

76402

НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА И ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ

(Сборник методических статей)

Приложение к журналу

„Азербайджан мектеби“

Баку — 1971